



АУСТЕРЛИЦ

В. Г. ЗЕБАЛЬД

АУС-  
ТЕР-  
ЛИЦ

В. Г. ЗЕБАЛЬД



В. Г. ЗЕБАЛЬД

АУСТЕРЛІЦ



# АУС- ТЕР- ЛІЦ

В. Г. ЗЕБАЛЬД

**В. Г. Зебальд**

**Аустерліц**



W. G. Sebald

# AUSTERLITZ

ROMAN

В. Г. Зебальд

# АУСТЕРЛІЦ

РОМАН

Переклад з німецької  
*Романа Осадчука*



Видавництво «Комубук»  
Київ — 2020

УДК 821.112.2'06-31  
З-47

**В. Г. Зебальд**

З-47 Аустерліц / В. Г. Зебальд; пер. з нім. Романа Осадчука. — Київ:  
Комубук, 2020. — 336 с.

ISBN 978-617-7438-21-1  
УДК 821.112.2'06-31

Переклад *Романа Осадчука*  
Дизайн обкладинки *Михайла Федюшака*

AUSTERLITZ  
Copyright © 2001, W. G. Sebald

The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-  
Institut.

© W. G. Sebald, 2001  
© Комубук, українське видання, 2020  
Всі права застережено

# Аустерліц

## А У С Т Е Р Л І Ц

У другій половині шістдесятих років я, почасти з освітньою метою, а почасти з інших, мені самому не зовсім зрозумілих причин, неодноразово їздив з Англії до Бельгії, іноді лише на один-два дні, а іноді на декілька тижнів. Під час однієї з цих бельгійських екскурсій, які щоразу, як то мені здавалося, заводили мене дуже далеко в чужину, одного сонячного дня на початку літа, я прибув до відомого мені лише з назви міста Антверпена. Одразу після прибуття, коли, проминувши віадук, оздоблений обабіч химерними вежками з гострими шпилями, поїзд повільно вкочувався на темний перон вокзалу, мене охопило якесь млосне відчуття, яке потім, протягом усього мого тодішнього перебування в Бельгії, ніяк не могло втамуватись. Я ще пригадую, якими непевними кроками ходив вздовж і впоперек середмістя, по Єрузалемстраат, Нахтегаалстраат, Пелікаанстраат, Парадейсстраат, Іммерсейлстраат та багатьох інших вулицях і провулках і як, потерпаючи від головного болю та недобрих думок, врешті знайшов порятунок у зоопарку, розташованому на площі Астридплейн, просто біля центрального вокзалу. Там, на лавці в напівзатінку пташиного вольєра, у якому пурхали численні строкатопері зяблики й чижі, я сидів, аж поки мені не стало трохи легше. Коли пообідній час уже добігав кінця, я перейшов через парк і зазирнув до «Ноктурами», яку знову відчинили якраз декілька місяців тому. Минуло чимало часу, поки очі звикли до штучної напівтемряви, і я зміг розпізнати різних тварин, які за склом провадили своє сутінкове життя, освітлене блідим місяцем. Здається, то були кажани та земляні зайці з Єгипту чи пустелі Гобі, місцеві їжаки, пугачі та сови, австралійські сумчасті щури, лісові

куниці, сірі вовчки та лемури, що перестрибували з гілки на гілку, шугали туди й сюди на жовто-сірому піщаному настилі або якраз ховалися в заростях бамбука. Насправді мені запам'ятався лише енот. Я довго спостерігав, як він із серйозним видом сидів біля струмка та знову й знову мив у ньому ту саму скибочку яблука, ніби сподівався завдяки цьому миттю, ґрунтовність якого виходила за межі розумного, втекти з цього фальшивого світу, у який він потрапив, так би мовити, не з власної волі. Щодо інших тварин, які мешкали в «Ноктурамі», у мене в пам'яті залишилося тільки те, що деякі з них мали незвично великі очі й такий пильний, доскіпливий погляд,



який можна побачити хіба в деяких художників і філософів, які за допомогою чистого споглядання та чистого мислення намагаються пронизати пітьму, що їх оточує. Окрім того, мене, здається, турбувало питання, чи меш-



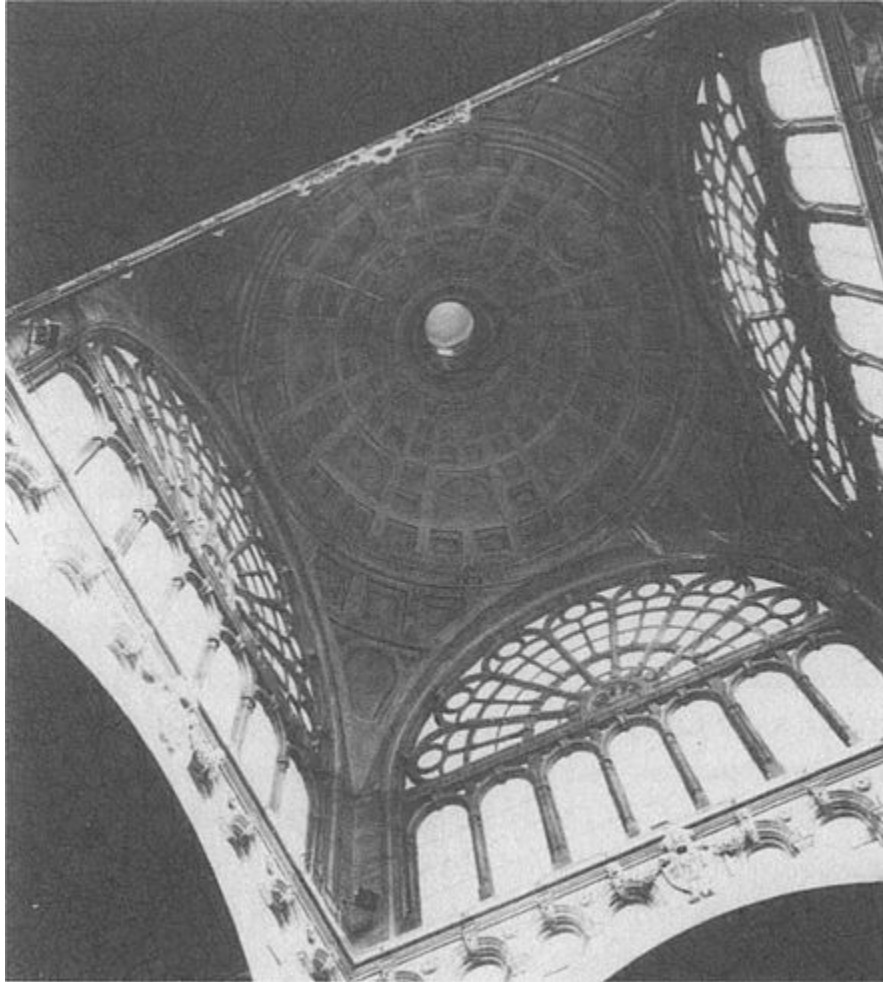


канцям «Ноктурами» з настанням справжньої ночі, коли зоопарк зачинений для публіки, вмикають електричне світло, щоб і вони з початком дня у своєму маленькому перевернутому всесвіті могли більш-менш спокійно поринути в сон. — З плином років картини з ноктуарію в моїй пам'яті цілком перемішалися з тими, які я зберіг про так звану *salle des pas perdus*<sup>[1]</sup> центрального залізничного вокзалу Антверпена. Коли сьогодні я намагаюся уявити цю залу чекання, то одразу бачу перед собою «Ноктураму» й думаю про «Ноктураму», і тоді у свідомості зринає зала чекання, можливо, тому, що кожного післяобіддя із зоопарку я йшов прямо на вокзал, точніше, спершу якийсь час стояв перед ним на площі й дивився на фасад цієї фантастичної споруди, яку вранці, після мого прибуття, сприйняв лише побіжно й нечітко. Зате тепер я бачив, як далеко ця будівля, споруджена під патронатом короля Леопольда II, виходить за межі свого безпосереднього призначення, а ще зачудовано розглядав цілком вкритого зеленою патиною хлопчика-негра, який зі своїм дромедаром<sup>[2]</sup> був ніби пам'ятником світові африканських тварин і тубільців — розташувавшись високо на башточці еркера на сусідньому будинку, ліворуч від вокзального фасаду, він уже протягом століття самотньо стояв під небом Фландрії. Коли я ввійшов до зали центрального вокзалу під склепіння шістдесятиметрового купола, першою думкою, що з'явилася в мене, напевно, під впливом відвідин зоопарку та споглядання дромедара, було те, що тут, у цьому розкішному, у той час, щоправда, доволі занедбаному фойє, у мармурових нішах мають бути вмонтовані клітки з левами й леопардами та акваріуми для акул, восьминогів і крокодилів, так само, як, навпаки, у деяких зоологічних садах можна мандрувати маленькою залізницею по найвіддаленіших куточках Землі. Внаслідок подібних ідей, які в Антверпені виникали в мене, так би мовити, самі собою, сталося так, що зала чекання, яка сьогодні, наскільки мені відомо, править за службову їдальню, здалася мені другою «Ноктурамою» — це було ніби накладення зображень, що, природно, могло бути спричинене тим, що сонце вже сховалося за дахи міста, якраз коли я ввійшов до зали чекання. Золотий і срібний полиск на велетенських напівсліпих настінних дзеркалах навпроти ряду вікон ще не зовсім згас, а залу вже заповнили потойбічні сутінки, у яких далеко один від одного, нерухомо й мовчазно сиділо декілька пасажирів. Подібно до

тварин у ноктуарії, де було напрочуд багато карликових видів — крихітні лисиці-фенеки, земляні зайці й хом'яки, — ці подорожні також здавалися ніби зменшеними, чи то через надзвичайної висоти стелю, чи то через присмерк, що ставав дедалі густішим, і я припускаю, що саме тому мене зачепила ця, власне, безглузда думка, ніби вони є останніми представниками напіввинищеного, вигнаного зі своєї країни, або зниклого, народу, єдині, хто вижив, адже всі вони мали такі самі скорботні обличчя, як і тварини в зоопарку. — Одним із тих, хто чекав у *salle des pas perdus*, був Аустерліц, який тоді, у шістдесят сьомому році, виглядав майже як юнак із білявим, химерно в'юнким волоссям, яке я бачив хіба в німецького героя Зигфріда у фільмі Ланга «Нібелунги». Як і під час усіх наступних наших зустрічей, тоді, в Антверпені, Аустерліц був узутий у важкі похідні чоботи, вбраний у якісь робочі штани із синьої, виляючої бавовни, на ньому був також пошитий на замовлення піджак, який уже давно вийшов з моди, і на відміну від інших пасажирів він єдиний не витріщався байдужо в порожнечу, а був зайнятий тим, що робив малюнки й шкіци, очевидно, пов'язані із розкішною залою, у якій ми обидва сиділи і яка, на мою думку, більше пасувала для державних церемоній, ніж для чекання на наступний поїзд до Парижа чи Остенде; а коли він якраз нічого не писав, його погляд був часто спрямований по той бік вікна, на рифлені пілястри або інші елементи й деталі просторової конструкції. Нараз Аустерліц дістав із наплічника фотоапарат, старий *Ensign* із висувним об'єктивом-гармошкою, і став робити багато знімків на той час уже зовсім затемнених дзеркал, які я, щоправда, так і не знайшов серед сотень переважно несортованих світлин, довірених мені після нашої нової зустрічі взимку 1996 року. Коли я врешті підійшов до Аустерліца із запитанням, яке стосувалося його очевидного інтересу до цієї зали, він одразу, жодним чином не дивуючись моїй прямолінійності, став на нього відповідати, адже, як я відтоді не раз переконувався, люди, які подорожують самотою, після іноді багатоденної, безперервної мовчанки переважно раді нагоді виговоритися. За таких обставин у багатьох випадках виявлялося, що вони навіть готові цілковито відкритися чужій людині. Щоправда, з Аустерліцом, який і під час наступних наших зустрічей майже нічого не розповідав про своє походження та життєвий шлях, тоді, у *salle des pas perdus*, було інакше. Наші антверпенські бесіди, як він пізніше їх

принагідно називав, оберталися, відповідно до його дивовижних фахових знань, насамперед навколо історико-архітектурних тем, починаючи вже з того вечора, коли ми просиділи з ним до півночі в ресторані, розташованому прямо навпроти зали чекання, з іншого боку великої зали з куполом. Нечисленні відвідувачі, що залишалися там такої пізньої пори, поступово розходилися, аж поки в буфетному приміщенні, яке всім своїм виглядом, як дзеркальне відображення, було подібне до зали чекання, ми залишилися самі з одним лише самотнім любителем фернету<sup>[3]</sup> та буфетницею, котра, закинувши ногу на ногу, сиділа на високому ослінчику за шинквасом і з досконалою зосередженістю, забувши про все на світі, підпилювала нігті. Щодо цієї пані з пергідрольним білявим волоссям, зібраним у якусь подобу пташиного гнізда, Аустерліц мимохідь зауважив, що вона є богинею проминулого часу. І справді, за нею на стіні, під левовим гербом бельгійського королівства, що був головною окрасою цього закладу, містився величезний годинник із колись позолоченим, а тепер почорнілим від залізничної кіптяви й тютюнового диму циферблатом, на якому рухалася по колу майже шестифутова стрілка. Під час пауз, які принагідно виникали в розмові, ми обоє зауважили, як безкінечно довго триває час, аж поки нарешті промине ще одна хвилина, і яким лячним здавався нам щораз цей, нехай і очікуваний, ривок стрілки, яка нагадувала меч правосуддя, та мить, що відділяла від майбутнього наступну шістдесятю частку години з таким загрозливим тремтінням, що від цього ледь не німіло серце. — Під кінець XIX століття — так почав свою відповідь Аустерліц на моє запитання про історію будівництва антверпенського вокзалу, — коли Бельгія, ця ледь помітна сіро-жовта плямка на світовій мапі, розгорнула свою колоніальну діяльність на африканському континенті, коли на ринках капіталу й на сировинних біржах Брюсселя робили карколомні гешефти й бельгійські громадяни, окрилені безмежним оптимізмом, вірили, що їхня розділена та внутрішньо роз'єднана країна, яка так довго зазнавала принижень під чужоземним гнітом, невдовзі постане як нова світова економічна потуга, у той уже досить віддалений і все-таки визначальний для нашого життя час король Леопольд, під чийм патронатом відбувався цей, здавалося б, нестримний поступ, виявив особисте бажання використати вільні кошти, яких раптом з'явилося з надлишком, для спорудження громадських будівель, що мали надати

його охопленій стрімким розвитком державі міжнародного престижу. Одним із таких проектів, ініційованих на найвищому рівні, був спланований Луї Деласансері та відкритий у присутності монарха влітку 1905 року після десяти років проектних і будівельних робіт Центральний вокзал фламандської метрополії, у якому ми якраз сидимо, сказав Аустерліц. Взірцем, що його Леопольд запропонував своєму архітекторові, був новий вокзал Люцерна, у якому проти зазвичай низьких вокзальних споруд увагу короля особливо привернула драматично масштабна концепція купола<sup>[4]</sup>, концепція, яку Деласансері зміг утілити у своїй навіяній римським Пантеоном споруді так різно, що навіть нас, сьогоденних, сказав Аустерліц, саме так, як і задумав архітектор, на вході до головної зали охоплюють такі почуття, ніби ми опинилися за межами профанного, у соборі, присвяченому світовій торгівлі та світовій комунікації. Головні елементи цієї монументальної споруди Деласансері запозичив з палаців епохи італійського Ренесансу, сказав Аустерліц, хоча є тут також візантійські та мавританські впливи, і, під'їжджаючи до вокзалу, я, напевно, бачив круглі башточки



з білого та сірого граніту, єдине призначення яких — збудити в подорожніх середньовічні асоціації. Цей сам собою сміховинний еkleктизм Деласансері, який намагається поєднати в Центральному вокзалі, з його мармуровим вестибюлем і сходами та перонним



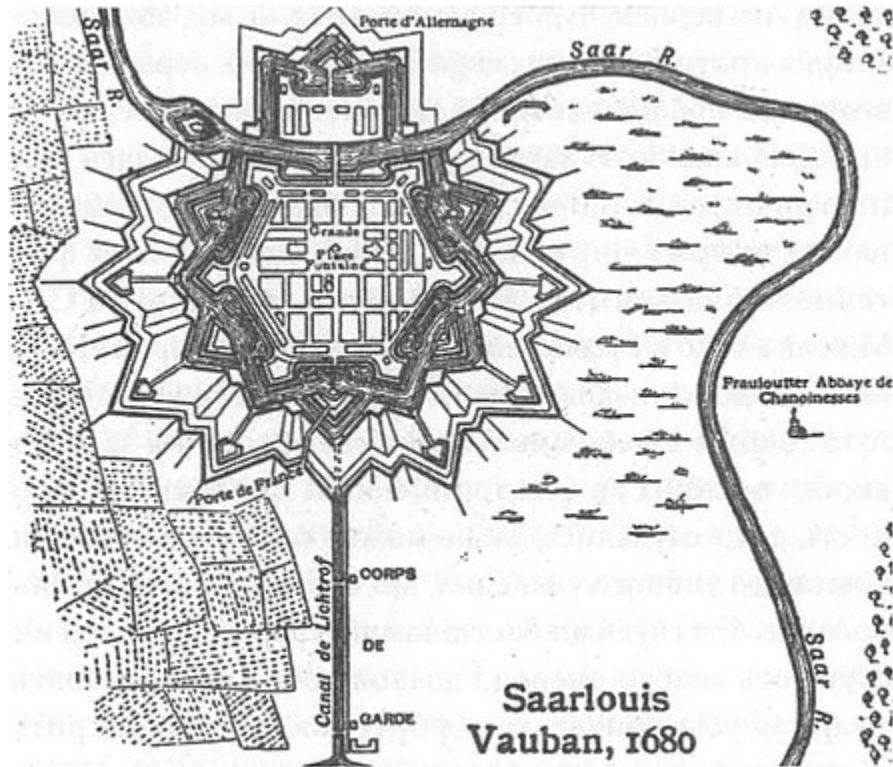
дахом зі сталі і скла, минуле й майбутнє, насправді є послідовним стилістичним прийомом нової епохи, сказав Аустерліц; окрім того, вів він далі, до цього пасує й те, що на узвишсях, звідки в римському Пантеоні на тих, хто заходив, згори зазвичай дивилися боги, на антверпенському вокзалі в ієрархічному порядку представлені божества XIX століття: гірнична справа, промисловість, транспорт, торгівля і капітал. У головній залі, як я вже, напевне, помітив, довкола на чималій висоті розміщені кам'яні медальйони з різними символами, як-от снопи пшениці, перехрещені молоти, крилаті колеса й таке інше. До речі, геральдичний мотив плетеного бджолиного вулика не є символом природи на службі в людини, як то можна було б подумати, не йдеться тут також і про таку суспільну чесноту, як працьовитість, це — принцип акумуляції капіталу. І під усіма цими символічними зображеннями, сказав Аустерліц, на найвищому місці стоїть час, репрезентований стрілками й циферблатом. На висоті двадцяти метрів над хрестоподібними сходами, що поєднують фойє з перонами, єдиним бароковим елементом усього ансамблю, розташованим там, де в Пантеоні як пряме продовження порталу можна було бачити портрет імператора, є годинник; як покровитель нової всемогутності, він висить над гербом короля та девізом *Eendracht maakt macht*<sup>[5]</sup>. З центрального місця, яке займає на антверпенському вокзалі годинниковий механізм, можна стежити за пересуванням усіх пасажирів, і навпаки, всі пасажирі мають позирати на нього і вимушені узгоджувати з ним свої дії. Насправді, сказав Аустерліц, до синхронізації розкладів руху поїздів, годинники в Ліллі або Льежі йшли інакше, ніж у Женеві чи Антверпені, й тільки після того, як із

середини XIX століття відбулася уніфікація, час посів незаперечно панівне місце у світі. Лише тому, що ми дотримуємося приписаної ним послідовності подій, нам вдається долати величезні відстані, що відділяють нас одне від одного. Звісно, сказав Аустерліц за якусь мить, співвідношення простору й часу, яке ми спізнаємо під час подорожі, навіть сьогодні має в собі щось ілюзійне та ілюзорне, саме тому щоразу, коли ми звідкись повертаємося, то ніколи не знаємо напевне, чи справді були у від'їзді. — З самого початку мене дивувало те, як Аустерліц під час розмови вибудовував свої думки, як він, так би мовити, з розсіяності міг розвинути зважені фрази, і як вербальна передача його наукових знань крок за кроком наближалася до своєрідної метафізики історії, у якій те, що він згадував, ще раз наповнювалося життям. Так, я ніколи не забуду, як він закінчив свої роз'яснення методів, які використовували під час виробництва високого дзеркала в залі чекання. Знову проходячи повз нього, він ще раз поглянув на його матову, з полиском, поверхню й поставив самому собі запитання: *combien des ouvriers périssent, lors de la manufacture de tels miroirs, de malignes et funestes affectations à la suite de l'inhalation des vapeurs de mercure et de cyanide?*<sup>[6]</sup> І як він завершив того першого вечора, так наступного дня, на який ми домовилися зустрітися на променаді біля Шельди, Аустерліц став оповідати про свої спостереження далі. Він вказав на широку водну гладінь, яка мерехтіла на ранковому сонці, і заговорив про те, що на одній картині Лукаса ван Фалькенборха, намальованій у середині XVI століття під час так званого малого льодовикового періоду, скута кригою Шельда зображена з протилежного берега, а за нею, у дуже темних тонах, місто Антверпен і смужка пласкої землі, що зливається з морським узбережжям. З похмурого неба над вежею собору Діви Марії якраз зійшла хурделиця, а там, на річці, на яку ми тепер дивимося триста років потому, сказав Аустерліц, на льоду розважались антверпенці, простолюд у куртках землистих кольорів та шляхетні особи в чорних накидках і білих накрохмалених жабо. На передньому плані, ближче до правого краю картини, зображена пані, яка щойно впала. На ній канарково-жовта сукня; кавалер, що стурбовано схилився над нею, має на собі червоні штани, які дуже вирізняються в блідому світлі. Коли я дивлюся туди й пригадую ту картину з мініатюрними постатями на ній, мені здається, що мить, зображена Лукасом ван Фалькенборхом,

ніколи не проминала, так, ніби якраз тепер канарково-жовта пані впала чи зомліла, ніби якраз тепер з її голови злетів і покотився вбік чорний шовковий капор, так, ніби невеличка прикра сцена, не помічена більшістю глядачів, відбувається знову і знову, так, ніби вона ніколи не припиняється, і ніщо, і ніхто не може тому зарадити. Цього дня, після того, як ми залишили наш пункт спостереження на терасі й вирішили прогулятися центром міста, Аустерліц ще довго говорив про сліди болю, що, як він брався стверджувати, проходять через історію незліченними тонесенькими лініями. Студіюючи архітектуру вокзалів, сказав він, коли вже пізньої пообідньої пори ми, натомлені після тривалого ходіння, сиділи перед бістро на Рукавичному ринку, він ніяк не може позбутися думок про муку розставання та страх перед чужиною, хоча все це зовсім не стосується історії архітектури. Зрештою наші найграндіозніші плани нерідко дуже ясно вказують на ступінь нашої непевності. Так фортечне будівництво, одним із найвизначніших прикладів якого може слугувати зокрема Антверпен, чудово демонструє, як ми, аби вжити заходів проти будь-яких спроб вторгнення ворожих сил, вимушені послідовними фазами оточувати себе щораз більшою кількістю захисних споруд, аж поки ідея концентричних кіл, що висуваються назовні, не наштовхнеться на природну межу. Якщо вивчати розвиток фортечного будівництва від Флоріані, да Капрі та Сан Мікелі, а також Русенстейна, Бургсдорфа, Коорна і Кленгеля, аж до Монталамбера й Вобана, дивуєшся, сказав Аустерліц, з якою наполегливістю покоління за поколінням воєнних архітекторів, попри їхні визначні здібності, дотримувались, як це можна побачити сьогодні, цілковито хибного уявлення, що через розробку ідеального *tracé*<sup>[7]</sup> з глухими бастіонами та рavelінами, які виступають далеко вперед і дозволяють прострілювати з гармат усю прилеглу до фортечних мурів відкриту місцевість, вони можуть захистити місто найнадійнішим у світі способом. Ніхто, сказав Аустерліц, не має сьогодні навіть приблизного уявлення про безмежну кількість літератури, присвяченої фортечному будівництву, про фантастичність геометричних, тригонометричних, логістичних розрахунків, які лежать в його основі, про гіпертрофовані нашарування фахової мови фортифікаційного та облогового мистецтва й не розуміє найпростіші терміни, як-от *escarpe*<sup>[8]</sup> і *courtine*<sup>[9]</sup>, *faussebraie*<sup>[10]</sup>, *reduit*<sup>[11]</sup> або *glacis*<sup>[12]</sup>, але навіть із нашої перспективи можна



помітити, що наприкінці XVII століття з різних систем як найкраща врешті викристалізувалася форма дванадцятикутника з переднім малим ровом,



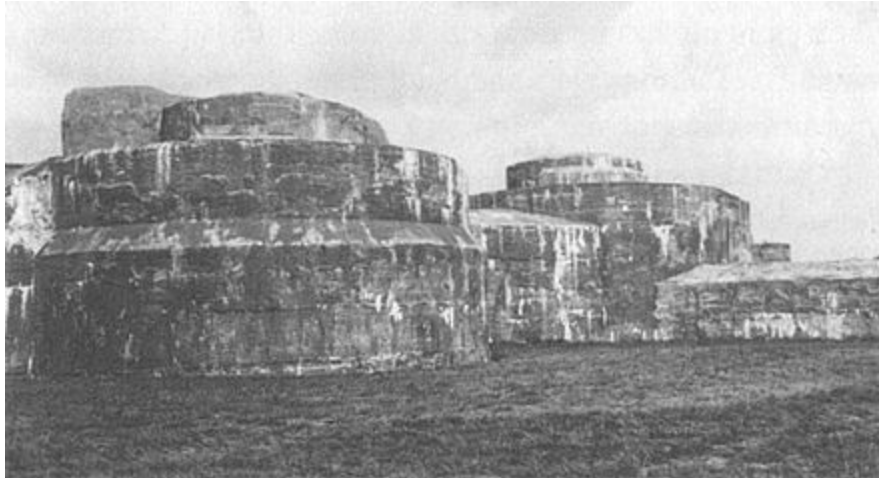
так би мовити, ідеально-типова модель, виведена із золотого перетину, яка справді, як добре видно зі штудерних планів захисних споруд Кувордена, Неф-Бризака або Саарлуї, є зрозумілою навіть для дилетанта, котрий бачить у ній своєрідну емблему абсолютної влади, а також втілення генія інженерів, що служать цій владі. Проте на практиці під час війн ці зіркоподібні фортеці, які скрізь будували й вдосконалювали протягом XVIII століття, не виконали свого призначення, оскільки, зосередившись тільки на цій схемі, планувальники не врахували, що найбільші фортеці природно притягують також найбільші сили ворога, — що більше укріплюєшся, то глибше й глибше потрапляєш у дефензиву, і врешті це призводить до того, що із захищеного всіма можливими засобами місця доводиться безпомічно спостерігати, як війська противника заходять на інший терен, який обрали *самі*, а фортецю з надлишком бойового складу, перетворену на справжній арсенал зброї та наїжачену

гарматами, просто обходять стороною. Тож неодноразово траплялося так, сказав Аустерліц, що саме через зосередженість на заходах з укріплення, які загалом позначені тенденцією до параноїдальної вивіреності, ворогу відкривалась оголеність решти місцевості, яка могла мати вирішальне значення, вже не кажучи про той факт, що з дедалі складнішими будівельними планами та пов'язаним із цим збільшенням часу будівництва зростала ймовірність того, що фортецю захоплять ще на стадії зведення, а то й раніше, оскільки вона застарівала проти швидкого поступу в артилерії й стратегічних концепціях, підпорядкованих принципу, що набував дедалі більшого поширення, за яким все вирішувалося в русі, а не в стані спокою. І коли справді якась фортеця зазнавала випробування на міцність, то після величезних витрат воєнних матеріалів все закінчувалося більш-менш безрезультатно. Ніде це не проявилось наочніше, сказав Аустерліц, ніж тут, в Антверпені, коли 1832 року, вже після проголошення нового королівства, тривали чвари щодо окремих частин бельгійської території, і цитадель, споруджена Паччоло<sup>[13]</sup> й укріплена за наказом герцога Веллінгтона додатковим кільцем оборонних споруд, а на той час зайнята голландцями, витримала три тижні облоги п'ятдесятитисячного французького війська, поки в середині грудня французи з уже зайнятого форту Монтебелло не взяли штурмом напівзруйнований зовнішній вал біля люнета<sup>[14]</sup> Святого Лаврентія, а потім за допомогою пробійної батареї підійшли впритул до фортечних мурів. Як за витраченими зусиллями, так і за інтенсивністю облога Антверпена, принаймні протягом кількох років, залишалася унікальним випадком в історії воєн; вона досягла своєї вікопомної кульмінації, коли з велетенських мортир, винаходу полковника Перана, на цитадель полетіло сімдесят тисяч тисячофутових бомб, які, за винятком кількох казематів, зруйнували все дощенту. Голландський генерал, барон де Шассе, старий командувач фортеці, від якої не залишилося нічого, крім купи каміння, вже збирався дати наказ закласти міни, щоб висадити в повітря самого себе разом із пам'ятником своєї вірності та героїства, аж тут якраз вчасно прийшло повідомлення від короля із дозволом на капітуляцію. І хоча взяття Антверпена, сказав Аустерліц, з усією очевидністю продемонструвало цілковите божевілля фортифікаційного й облогового мистецтва, з усього цього незбагненим чином було

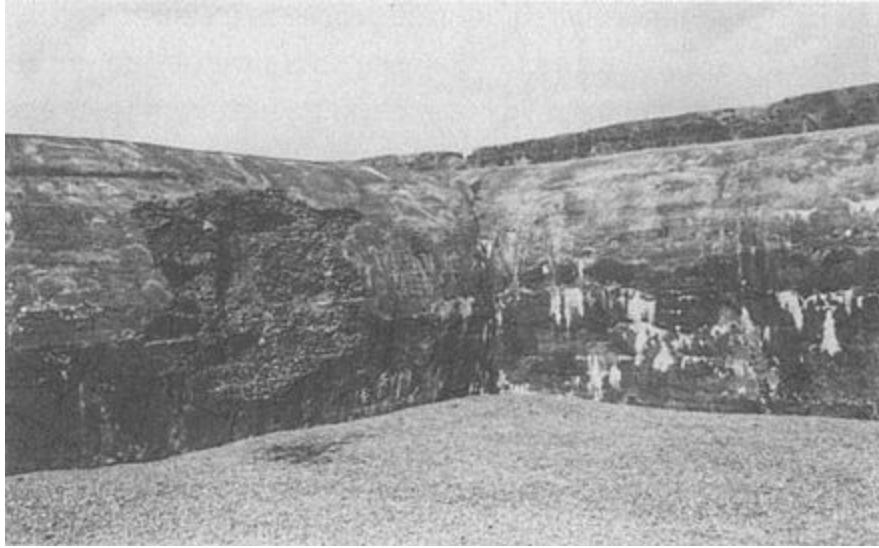
зроблено лише один висновок, а саме, що кругові фортифікаційні споруди навколо міста слід відбудувати значно потужнішими й висунути їх ще далі вперед. Відповідно до цього 1859 року стару цитадель та більшість зовнішніх фортів зрівняли з землею й розпочали будівництво нової, десятимильної *enceinte*<sup>[15]</sup> та восьми фортів, розташованих за півгодини ходи від неї, — проект, який за неповні двадцять років виявився недоцільним, враховуючи те, як за той час зросла далекобійність снарядів і руйнівна сила вибухівки, тож і далі йдучи за тією самою логікою, за шість-дев'ять миль від *enceinte* почалося спорудження нового фортифікаційного поясу з п'ятнадцяти потужно укріплених фортів. Під час добрих тридцяти років будівництва, як і слід було очікувати, постало питання, чи не варто, з огляду на розростання Антверпена за межі старого міста, спричинене швидким промисловим та комерційним розвитком, перенести оборонну лінію фортів ще на три милі, внаслідок чого її довжина становила б уже понад тридцять миль і сягала б околиць Мехелена — тоді всієї бельгійської армії не вистачило б для забезпечення достатнього для такої оборонної споруди гарнізону. Тому, сказав Аустерліц, роботи продовжили з метою завершення оборонної системи, будівництво якої вже було розпочато, хоч усі розуміли, що ця система вже давно не відповідає актуальним вимогам. Останньою ланкою ланцюга був форт Брейндонк, сказав Аустерліц, будівництво якого завершили якраз напередодні Першої світової війни, під час якої протягом кількох місяців з'ясувалося, що для захисту міста й країни від цього форту немає жодної користі. На прикладі таких оборонних споруд — приблизно так, підводячись з-за столу й закидаючи на плече рюкзак, довів Аустерліц до кінця свої міркування, які розпочав на Рукавичному ринку в Антверпені, — добре видно, як на відміну від, наприклад, птахів, які протягом тисячоліть будують ті самі гнізда, ми схильні виходити у своїх задумах далеко за межі розумного. Варто було б, вів він далі, скласти каталог створених нами споруд, упорядкувавши їх за розмірами, тоді ми враз змогли б збагнути, що споруди, *нижчі* за звичайні будівлі, — мисливська хижка, житло схимника, хатинка наглядача шлюзів, оглядовий павільйон, паркова дитяча вілла, — принаймні випромінюють обіцянку миру, натомість, говорячи про таку велетенську споруду, як палац правосуддя, що стоїть на Гальгенберзі<sup>[16]</sup>, пагорбі, де колись була шибениця, ніхто при своєму

розумі не стверджуватиме, що ця будівля йому подобається. У кращому разі така споруда викликає подивування, і це подивування є однією з форм, що передують почуттю жаху, адже десь у глибині душі ми, звісно, знаємо, що споруди, які вирости до таких надмірних розмірів, уже наперед мають у собі тінь руйнування і від самого початку сплановані для подальшого існування у вигляді руїн. — Ці фрази, які Аустерліц вимовив майже мимохідь, і досі звучали в моїй свідомості, коли я наступного ранку, сподіваючись на те, що він може з'явитися тут ще раз, сидів за кавою в тому самому бістро на Рукавичному ринку, де минулого вечора він без особливих сентиментів попрощався зі мною. І коли, чекаючи на нього, я гортав газету, то несподівано натрапив — чи то в *Gazet van Antwerpen*, чи то в *La Libre Belgique*, уже й не пригадаю, — на невеликий допис про фортецю Брейндонк, де йшлося про те, що 1940 року, коли вдруге за свою історію вона перейшла до німців, ті влаштували там концентраційний табір, який існував до серпня 1944 року, а 1947 року, зберігши все майже незмінним, тут відкрили національний меморіал і музей Бельгійського опору. Якби напередодні в розмові з Аустерліцом не спливла назва Брейндонк, це повідомлення, навіть коли я звернув би на нього увагу, навряд чи підштовхнуло б мене того ж таки дня відвідати цю фортецю. — Пасажирському поїзду, яким я туди поїхав, знадобилося добрих півгодини, щоб добутися до Мехелена, де від вокзальної площі вирушав автобус до містечка Віллебрук, на околицях якого посеред полів, майже як острів в океані, розташовувався фортечний комплекс із загальною площею до десяти гектарів, обнесений парканом із колючим дротом і оточений широким ровом. Було незвично жарко, як для тієї пори року, а з південного заходу сунули великі купчасті хмари, коли я з вхідним квитком у руці перейшов через місток. Після вчорашньої розмови в моїй голові досі стояла картина зірчастого бастіону з високими мурами, які здіймаються за точним геометричним планом будівлі, але те, що тоді постало переді мною, було приземкуватою, закругленою з боків, жахливою, горбатою бетонною масою, що нагадувала перепечені хліби або широку спину якогось чудовиська, яке, немов кит із хвиль, виринуло тут із фламандської землі. Я спершу не наважився пройти крізь чорну браму всередину фортеці, натомість вирішив обійти її зовні, прошкуючи неприродною темно-зеленою, майже синьою

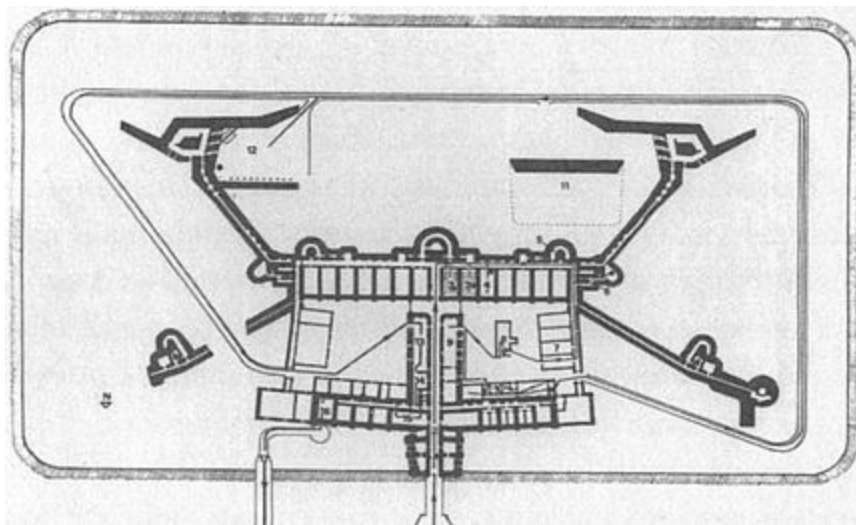
травою, яка росла на цьому своєрідному острові. І хоч з якого ракурсу я намагався поглянути на цю споруду, тут годі було впізнати якийсь архітектурний план, виринали нові й нові виступи та вигини, які не вкладалися в моїй уяві в якусь цілісність, тож спершу я не міг пов'язати побачене з жодною відомою мені формою, виробленою людською цивілізацією, навіть із нікими реліктами прадавніх, доісторичних часів.



І що довше я затримував на цій фортеці свій погляд та що частіше вона, як мені здавалося, примушувала мене опускати перед нею очі, то незбагненнішою вона поставала переді мною. Місцями споруда була вкрита глибокими ранами, з яких кришився сирий камінь; зашкарубла, з патьоками, що нагадували пташиний послід і вапняковий мергель, вона була суцільним, монолітним породженням потворності та сліпого насильства.



І навіть коли пізніше я вивчав симетричний план форту з відростками його лап і клешень, із напівкруглими бастіонами, подібними до вирячених очей спереду головного тракту, і з підібганим обрубком хвоста, навіть тоді, попри його цілком очевидну раціональну структуру, у кращому разі я міг розпізнати якусь ракоподібну істоту, але аж ніяк не схему будівлі, створеної людським розумом.



Стежка довкола фортеці вела до того місця з кіптявими палями, де відбувалися страти, і далі до робочої зони, де в'язні мали розкопувати насип, нагорнутий вздовж фортечного муру, — більше чверті мільйона тонн ріні та землі, — не маючи для цієї роботи нічого, крім лопат і

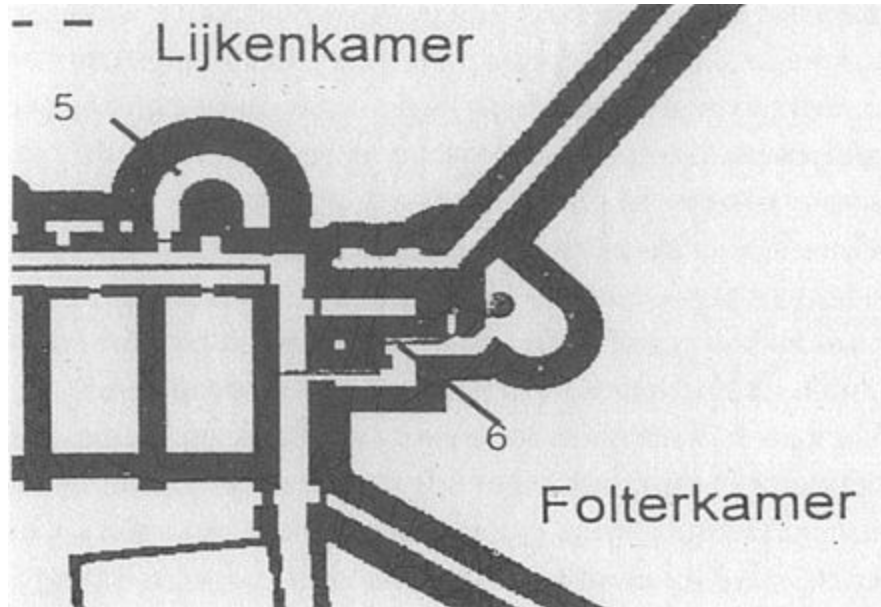
тачок. Ці тачки, одну з яких можна було побачити у вестибюлі, вражали жахливим навіть для того часу примітивізмом. То були своєрідні ноші з двома грубими ручками з одного боку та дерев'яним колесом, оббитим залізом, — з іншого. Поперек цих нош було закріплено ящик із неструганих дощок із косими боковинами — ця нехитра конструкція нічим не відрізнялася від тих візків, якими наші селяни возять гній зі стайні, хіба лиш тачки в Брейндонку були вдвічі більші й навіть без вантажу, напевно, важили не менше ніж центнер. У мене не вкладалося в голову, як в'язні, які до арешту й інтернування здебільшого не займалися фізичною працею, могли штовхати ці навантажені важким будівельним сміттям тачки по випаленій сонцем і помережаній закам'янілими борознами глиняній дорозі або ж по багнюці, що утворювалася за один день дощів; годі уявити, як вони могли штовхати такий вантаж, ледь не зриваючи собі серце, або ж як могли зносити удари по голові держакон лопати, які завдавав їм наглядч, коли вони на мить зупинялися. Тож хоч я й не міг уявити собі всіх цих знущань, що тривали день у день впродовж багатьох років, і не лише в Брейндонку, а й в усіх інших великих таборах і їхніх філіях, однак коли я потрапив у фортецю й одразу праворуч від входу зазирнув у шибку дверей до їдальні офіцерів СС — зі столами й лавами, з пузатою пічкою й крилатими висловами, написаними на стінах готичними літерами, я легко міг уявити, як там сиділи добрі батьки родин і дбайливі сини з Фільсбїбурга та Фульсбюттеля, зі Шварцвальду та Мюнстерланду, як по закінченні вахти вони збиралися тут за грою в карти або писали листи своїм рідним, адже саме серед цих людей я провів перші двадцять років свого життя. Спогад про ті чотирнадцять стацій<sup>[17]</sup>, які проходять відвідувачі Брейндонка від вхідної брами до виходу, згодом дещо пригас, чи радше затемнився, якщо можна так висловитись, власне, це трапилося вже того самого дня, коли я був у фортеці, чи то тому, що я не хотів насправді бачити те, що там можна було побачити, чи тому, що від бляклого сїява небагатьох жарівок у тому світі, назавжди відділеному від природного світла, обриси предметів здавалися розмитими.



Навіть тепер, коли я намагаюся все пригадати, коли я знову тримаю в руках ракоподібний план Брейндонка й читаю легенду мапи: *колишня канцелярія, друкарня, бараки, зала Жака Окса, камера-одиночка, морг, меморіальна камера, музей*, — ця темрява не розвіюється, а лише густішає від думки про те, як мало ми можемо втримати в пам'яті, скільки всього поглинає забуття, як із кожним згаслим життям світ, так би мовити, все більше порожніє, бо історії, які тримаються за безліч місць і предметів, що самі не здатні пам'ятати, ті історії вже ніхто ніколи не почує, не запише, не розповість іншим, такі історії, як-от та, що я її пригадав через стільки часу, історія про солом'яні паки, що тіннями лежали один на одному на багатоярусних нарах і поступово ставали дедалі худішими та коротшими, оскільки з роками солома в них порохнявіла, ніби вони були смертними оболонками тих, хто лежав тут колись у цій темряві, так, мені пригадується, я думав тоді. А ще я пригадую, що коли знову зайшов до тунелю, який утворював своєрідний хребет фортеці, то щосили намагався позбутися нав'язливого відчуття, яке не полишало мене й дотепер підступає до мене в лиховісних місцях, ніби з кожним кроком, який я роблю, кожен ковток повітря стає дедалі меншим, а тягар наді мною — дедалі більшим. Принаймні тоді, у ту тиху обідню пору ранньої весни 1967 року, яку я провів у фортеці Брейндонк, не натрапивши там на жодного іншого відвідувача, я ледве наважився йти далі в тому місці, де в кінці другого тунелю відгалужувався низький, не вищий за людський зріст



прохід, що вів стрімко вниз до казематів. Один із таких казематів, у якому одразу відчуваєш, що над тобою склепіння з багатометрового шару бетону, мав вигляд вузького приміщення, з одного боку якого стіни сходилися під гострим кутом, а з іншого — були закругленими, водночас саме приміщення було розташоване на фут нижче коридору,



який вів до нього, і тому нагадувало радше якусь яму, ніж підземелля. Поки я дивився на цю яму, на її дно, що, як мені здавалося, ставало дедалі глибшим, на гладкі й сірі кам'яні плити підлоги, ґрати водостоку посередині та бляшану балію, що стояла поряд із ним, з глибини виринула картина нашої пральні у В. і водночас, під впливом залізного гака, який звисав на мотузці зі стелі, пригадалась м'ясна крамниця, повз яку я постійно проходив по дорозі до школи й де опівдні часто можна було бачити Бенедикта в гумовому фартуху, який змивав кахлі водою з товстого шланга. Ніхто не може точно пояснити, що саме відбувається у нас всередині, коли розчахнути двері, за якими сховано жахи нашого дитинства. Але я ще пам'ятаю, що тоді в казематі Брейндонка я вловив огидний запах господарського мила, і цей запах у моїй голові химерним чином поєднався зі словом *Wurzelbürste*<sup>[18]</sup>, яке любив вживати мій батько, але яке завжди викликало в мене відразу, — перед очима застрибали чорні цятки, і я був змушений прихилити голову до сірої стіни, вкритої синюватими патьоками та, як мені здавалося, краплями холодного поту. Не можна

сказати, що ця нудота збудила в мені картини так званих посиленних допитів, які проводили в цьому місці приблизно в той час, коли я з'явився на світ, адже про це я дізнався лише за кілька років, прочитавши в Жана Амері про жахливу тілесну близькість ката й катованого та про тортури, яких він зазнав у Брейндонку, коли його підвішували за зав'язані за спиною руки, — так що, як він каже, навіть цієї миті, коли він це пише, йому чується тріск і хрускіт кісток, що вискакували з плечових суглобів, — і так він висів у порожнечі з вивернутими руками: *la pendaison par les mains liées dans le dos jusqu'à évanouissement*<sup>[19]</sup>, — так сказано про це в романі *Le Jardin des Plantes*<sup>[20]</sup>, у якому Клод Сімон знову й знову спускається в сховища своїх спогадів і де на двісті тридцять п'ятій сторінці<sup>[21]</sup> автор починає розповідати фрагментарну історію життя такого собі Гастона Новеллі, який, як і Амері, зазнав цього катування. Перед оповіддю подано щоденниковий запис генерала Роммеля від 26 жовтня 1943 року, де зокрема йдеться про те, що через цілковиту недієздатність італійської поліції справу треба взяти у свої руки. Внаслідок запроваджених німцями заходів, Новеллі, як каже Сімон, заарештували й відправили в Дахау. Про те, що там із ним відбувалося, веде Сімон далі, Новеллі ніколи не розповідав, окрім одного разу, коли сказав, що після звільнення з табору вигляд будь-якого німця, цієї так званої цивілізованої істоти, байдуже жіночої чи чоловічої статі, був для нього настільки нестерпним, що він, заледве відновивши здоров'я, відбув першим можливим кораблем до Південної Америки, де збирався заробляти на життя як шукач золота й діамантів. Якийсь час Новеллі жив у зелених джунглях в племені коротунів із блискучо-мідною шкірою, які одного дня з'явилися перед ним наче нізвідки, не шелеснувши жодним листком. Він перейняв їхні звички й склав, наскільки це було можливо, словник їхньої мови, що складалася майже із самих голосних і насамперед із безлічі варіацій наголошення й акцентуації голосної «А», і з якої, як пише Сімон, в Інституті мовознавства в Сан-Паулу ніхто не знав ані слова. Пізніше, повернувшись на батьківщину, Новеллі почав малювати картини. Головним мотивом, до якого він вдавався у щораз нових формах та поєднаннях — *filiform, gras, soudain plus épais ou plus grand, puis de nouveau mince, boiteux*<sup>[22]</sup> — була літера «А», яку він видряпував на

попередньо нанесеному шарі фарби, спершу олівцем, потім ручкою пензля або й ще грубішим інструментом, літери тісними рядами наповзали одна на одну, завжди ті самі, хоч вони й ніколи точно не повторювалися, ці ряди здіймалися й опускалися хвилями, як довгий, протяжний крик.

AAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAA  
AAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAA  
AAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAAA

І хоча того червневого ранку 1967 року, коли я врешті поїхав до фортеці Брейндонк, Аустерліц так і не з'явився на антверпенському Рукавичному ринку, проте наші шляхи досі незбагненним для мене чином перетиналися майже щоразу, коли я у той час вирушав на свої цілком спонтанні бельгійські екскурсії. Вже за кілька днів після того, як ми познайомилися в *salle des pas perdus* центрального вокзалу, я зустрів його вдруге в одному промисловому кварталі на південно-західній околиці Льєжа, куди я дістався надвечір пішки з Сент-Жорж-сюр-Мез і Флемаля. Сонце ще раз пробило чорнильно-синю стіну хмар, яка сповіщала про наближення грози, і фабричні цехи та двори, довгі ряди робітничих будинків, цегляні стіни, шиферні дахи та віконні шибки засяяли, ніби від жару якогось вогню, що йшов ізсередини. Коли вулицями залопотів дощ, я знайшов прихисток у невеличкому шинку, здається, це було *Café des Espérances*<sup>[23]</sup>, де я, на свій великий подив, побачив Аустерліца, який сидів, схилившись над нотатками, за маленьким столиком із твердого пластику. Як то було й потім під час наступних зустрічей, побачившись удруге, ми продовжили свою попередню розмову, не зронивши й слова про випадковість нашої нової зустрічі та ще й у такому місці, куди не зайшла б жодна розважлива людина. З того місця в *Café des Espérances*, де ми просиділи до пізнього вечора, крізь бокове віконце можна було дивитися вниз, на долину, яка, можливо, колись була помережана річковими заплавами, а тепер там на тлі темного неба полисками відбивалося світло мартенів велетенської ливарні; я ще чітко пам'ятаю, що поки ми обоє, не відриваючи погляду, дивилися на цей спектакль, Аустерліц понад дві години оповідав мені про те, як у XIX столітті в уяві філантропічних підприємців виникла візія ідеального міста для

робітників і як вона непомітно перетворилася на практику розміщення людей у казармах, — так наші найкращі плани, як я пригадую, сказав Аустерліц, у процесі їхньої реалізації обертаються на свою протилежність. Після цієї зустрічі в Льежі збігло чимало місяців, перш ніж я знову суто випадково зіткнувся з Аустерліцом на старому Гальгенберзі в Брюсселі, а саме на сходах Палацу правосуддя, і він одразу сказав мені, що цей палац є найбільшим нагромадженням кам'яних паралелепіпедів в усій Європі.



Будівництво цього виняткового архітектурного монстра, що про нього Аустерліц збирався свого часу написати одну розвідку, було розпочато з великим поспіхом під тиском брюссельської буржуазії у вісімдесяті роки минулого століття — ще до того, як було представлено детально розроблені грандіозні плани такого собі Жозефа Пуларта. Внаслідок чого, як сказав Аустерліц, у цій будівлі об'ємом сімсот тисяч кубічних метрів з'явилися коридори й сходи, які ведуть в нікуди, так само є тут приміщення й цілі зали без дверей, куди ніхто ніколи не заходив, а їхня замурована порожнеча репрезентує найглибшу таємницю будь-якого санкціонованого насильства. Аустерліц розповідав далі, що в пошуках лабіринту, у якому

відбувалося посвячення в масони і який мав міститися або на підвальному поверсі, або на горищі палацу, він годинами блукав серед цих кам'яних гір, проходив через ліс колон і повз велетенські статуї, підіймався й опускався сходами, і за весь час так ніхто й не поцікавився, що, власне, він тут шукає. Часом на своєму шляху, відчувши втому чи намагаючись зорієнтуватися за сторонами світу, Аустерліц визирав крізь вікна, глибоко посаджені в стіни, над якими, ніби пакова крига, налазили один на одного бежево-сірі дахи палацу, або ж дивився вниз у кам'яні провалля та вузькі, як у шахті, колодязі внутрішніх дворів, куди ніколи не проникав жоден сонячний промінь. Він знову й знову крокував коридорами, сказав Аустерліц, то зліва направо, то справа наліво, а потім без кінця все прямо і прямо, проходячи крізь безліч високих дверей, кілька разів він то підіймався, то спускався скрипучими, на вигляд тимчасовими дерев'яними сходами, які часом відгалужувалися від головних коридорів і вели на півповерху вище чи нижче, заводячи в темний тупик, у кінці якого стояли нагромаджені одна на одну шафи з відсувними дверцятами, пюпітри, письмові столи, конторські крісла та інші предмети умеблювання — так, ніби за ними хтось забарикадувався щоб витримати тривалу облогу. А ще Аустерліц стверджував, що чув, нібито в Палаці правосуддя, через його жахливу внутрішню заплутаність, яка перевершувала будь-які межі мислимого, упродовж років у деяких порожніх комірчинах чи віддалених коридорах знову й знов відкривалися невеликі заклади на кшталт тютюнових кіосків, букмекерських контор чи наливайок; а якимось чоловічий туалет у підвалі, перед входом до якого в тамбурі одного прекрасного дня з'явився столик з тарілочкою для монет, один чоловік на ім'я Ахтербос перетворив на громадську вбиральню, куди заходили клієнти з вулиці, і невдовзі завдяки найнятому ним асистенту, який умів орудувати гребенем і ножицями, на якийсь час цю вбиральню було перепрофільовано на перукарню. Апокрифічні історії, подібні до цієї, які різко контрастували з його звичною ригористичною об'єктивністю, Аустерліц нерідко розповідав мені й під час наступних наших зустрічей, наприклад, коли якимось в листопаді ми провели все тихе післяобіддя в Тернезені<sup>[24]</sup>, в одній кав'ярні з більярдом: я пригадую господарку, жіночку в окулярах з товстими скельцями, яка плела спицями яскраво-зелену панчошу, розжарені вугільні брикети в каміні,

вологу тирсу на підлозі, гіркуватий запах цикорію, — ми ще поглядали крізь панорамне вікно, обрамлене старим фікусом, на широченне, туманно-сіре гирло Шельди. Одного разу, напередодні Різдва, я здибався з Аустерліцом, коли той ішов мені назустріч променадом Зеєбрюгге. Був уже вечір і навколо не було видно жодної живої душі. Виявилось, що в нас обох квитки на той самий паром, тож ми неквапно повернулися разом до гавані, ліворуч від нас була порожнеча Північного моря, а праворуч — високі фасади багатоквартирних будинків, розташованих поміж дюн, у яких тремтіло синювате світло ввімкнених телевізорів, таке дивовижно нерівне й примарне. Коли наш паром відчалив, уже була ніч. Ми стояли разом на кормовій палубі. Білий кільватерний слід губився в темряві, і я ще пригадую, як нам здалося, ніби ми побачили кілька сніжинок, що кружляли у світлі ліхтарів. До речі, саме під час цього нічного переходу через Ла-Манш я довідався з одного з його побіжних зауважень, що Аустерліц обіймає посаду доцента в одному з лондонських інститутів мистецтвознавства. Оскільки з ним було абсолютно неможливо говорити про себе самого й відповідно про його особу, й оскільки ми обидва не знали, хто звідки родом, то з часу нашої антверпенської зустрічі послуговувалися в розмовах винятково французькою мовою, я — зі стидкою незграбністю, натомість Аустерліц — з такою природною елегантністю, що я тривалий час приймав його за француза. Я почувався дещо збентеженим, коли ми перейшли на зручнішу для мене англійську, бо помітив у нього приховану дотепер непевність, що виявлялася в дрібних мовних неточностях і спорадичному затинанні, під час якого він так міцно стискав свій заношений футляр для окулярів, який завжди тримав у лівій руці, що можна було бачити, як побіліли суглоби на його пальцях.

\*

У наступні роки, коли я бував у Лондоні, то майже завжди навідувався до Аустерліца, який працював у Блумсбері, неподалік від Британського музею. Здебільшого годину чи дві я проводив у його вузькому кабінеті, який нагадував сховище книг і паперів і де поміж цілих стосів конволютів, що громадилися на підлозі перед

захарщеними полицями, заледве вистачало місця для нього самого, вже не кажучи про його студентів.



Коли я почав своє навчання в Німеччині, то практично нічого не засвоїв від своїх тодішніх викладачів, які займали в той час провідні позиції в гуманітарних науках. Вони переважно зробили академічну кар'єру в тридцяти-сорокові роки й досі плекали свої владні фантазії, тому з часів початкової школи Аустерліц став для мене першим вчителем, якого я міг слухати. Дотепер добре пам'ятаю, з якою легкістю я засвоював його мисленнєві проби, як він їх називав, коли він розводився про стиль будівництва в капіталістичну епоху, що дуже цікавив його ще зі студентських часів, зокрема йшлося про нав'язливий потяг до порядку та схильність до монументальності, які знаходили своє втілення в судових палатах і пенітенціарних закладах, у будівлях вокзалів та бірж, оперних театрів і божевілень, а також у розташованих за прямокутною растровою схемою робітничих поселеннях. Первинною метою його досліджень, так сказав мені одного разу Аустерліц, було написання дисертаційної роботи, яка вже давно залишилася позаду й вилилася в безкінечну підготовчу роботу для розправи, що спиратиметься на його власні спостереження й буде присвячена родовим подібностям, які мають усі ці будівлі. Чому він узявся за таку широку тему, сказав Аустерліц, він і сам не знає. Найімовірніше, тоді, коли він тільки розпочав свою розвідку, його невдало проконсультували. Одначе, правдою було й те, що ним заволодів навіть йому самому не зовсім зрозумілий потяг, пов'язаний із раннім захопленням ідеєю мережі на кшталт цілісної системи залізниць. Уже на початку своїх студій, сказав Аустерліц, та згодом, під час його першого перебування в Парижі, він буквально щодня, насамперед у ранкові та вечірні години, навідувався на один із великих вокзалів, найчастіше на Північний або на Східний, щоб подивитися на прибуття паротягів під чорними від кіптяви скляними склепіннями або на відправлення яскраво освітлених, таємничих пульманівських поїздів, які відбували вночі, ніби кораблі, що виходять у нескінченні морські далі. Нерідко на паризьких вокзалах, які, за його словами, він сприймав як місця разом щасливі й нещасливі, його охоплювали небезпечні та для нього самого цілковито незбагненні потоки почуттів. Я ніби й досі бачу перед собою Аустерліца, який, сидячи в пообідній час у кабінеті свого лондонського інституту, зробив цю заувагу про власну, як він її пізніше називав, вокзаломанію, звертаючись не так до мене, як до самого себе, і це був єдиний натяк на його душевний стан,



який він дозволив собі виказати переді мною до того, як 1975 року я повернувся в Німеччину з наміром надовго осісти на батьківщині, яка за дев'ять років відсутності стала мені чужою. Наскільки я пам'ятаю, я ще декілька разів написав Аустерліцу з Мюнхена, проте так і не одержав відповіді, можливо, тому, як я думав тоді, що Аустерліц був десь у від'їзді, або, як я думаю тепер, тому, що він волів не надсилати листи до Німеччини. Та хай би якою була причина його мовчанки, контакт між нами обірвався, і я не відновлював його, аж поки приблизно за рік вирішив вдруге залишити батьківщину й знову повернутися на Британські острови. Звісно, я міг повідомити Аустерліца про непередбачену зміну моїх життєвих планів. А не зробив цього, напевне, тому, що невдовзі після мого переїзду для мене настали надто погані часи, які затьмарили мій інтерес до життя інших людей, із цього стану я вибирався дуже повільно, насамперед через повернення до письменницького ремесла, яке я на тривалий час занехаяв. Хай там що, але за ці роки я не надто часто згадував Аустерліца, а коли й згадував, то за мить забував знову, тож відновлення наших колись водночас тісних і відсторонених стосунків насправді відбулося лише за два десятки років, у грудні 1996-го, завдяки дивовижному збігу обставин. Тоді я саме перебував у стані певного неспокою, оскільки, шукаючи одну адресу в телефонній книзі, помітив, що практично за одну ніч у мене на правому оці майже повністю зник зір. І навіть коли я відводив погляд від сторінки переді мною й спрямовував його на світлини в рамках на стіні, правим оком я бачив лише низку темних форм, дивним чином спотворених згори і знизу, — відомі мені до найменших деталей постаті й ландшафти розчинилися, обернувшись на однорідне, загрозливе чорне штрихування. Водночас мені постійно здавалося, що краєм ока я все бачу з незмінною чіткістю, так ніби мені було досить для цього лише трохи змістити свій погляд убік. Проте, хоч я й пробував багато разів, це мені не вдавалося. Ба більше, здавалось, що сірі поля стають дедалі ширшими, і поки я по черзі заплющував і розплющував очі, щоб порівняти їхні ступені різкості, у мене виникло враження, що й ліве око стало бачити дещо гірше. Вже й так доволі збентежений цим, як я побоювався, поступовим послабленням зору, я пригадав, як колись читав про те, що аж до ХІХ століття оперним співакам, перш ніж вони мали вийти на сцену, а також молодим жінкам, яких мали

відрекомендувати новому кавалеру, капали на сітківку ока декілька крапель рідини, дистильованої з беладони, рослини з родини пасльонових, внаслідок чого їхні очі сяяли пристрасним, майже неприродним блиском, хоча самі вони заледве що й бачили. Вже й не знаю, як того похмурого грудневого ранку я пов'язав ту ремінісценцію з моїм тодішнім станом, лише пам'ятаю, що там був якийсь зв'язок із думками про фальшивість гарного вигляду та небезпеку дочасного згасання і що через це я непокоївся, що не матиму змоги продовжити свою роботу, й водночас був, так би мовити, сповнений почуттям вивільнення й уже уявляв, як позбавлений безкінечної необхідності писати й читати, сиджу в плетеному кріслі в садку в оточенні світу, який втратив свої обриси і який можна розпізнати лише за його слабкими барвами. Оскільки за декілька днів не настало покращення, напередодні Різдва я ненадовго поїхав до Лондона, до одного чеського офтальмолога, якого мені порадили, і як то бувало щоразу, коли я сам їхав до Лондона, так і цього грудневого дня в мені заворушився якийсь тупий відчай. Я поглядав на плаский, майже позбавлений дерев пейзаж, на величезні брунатні поля, на залізничні станції, на яких ніколи не сходитиму, на зграї чайок, що, як завжди, збиралися на футбольному полі на околиці Іпсвіча, на колонії дачників, на голі, порослі диким виноградом, покорчені стовбури дерев, що росли на галявинах, на блискучі, як ртуть ватти й прілі<sup>[25]</sup> між мілинами біля Меннінгтрі, на напівзатоплені, похилені на бік човни, водонапірну вежу в Колчестері, фабрику Марконі в Челмсфордї, порожній іподром для афганських собак у Ромфордї, потворні задні стіни таунхаузів, повз які проходила залізнична гілка, що сполучала віддалені райони метрополії, широкий цвинтар Менор-парку та багатоквартирні висотки Гекні, всі ці незмінні краєвиди, які завжди пропливають повз мене, коли я їду до Лондона, але які так і не стали для мене звичними, і — незважаючи на багато років, що минули з часу мого приїзду до Англії, — залишаються чужими й трохи лячними. Особливо млосно стає мені щораз на останньому відтинку колії, коли поїзд незадовго до прибуття на станцію Ліверпуль-стрит мусить петляти через численні стрілки, просуваючись колією, затиснутою обабіч почорнілими від кіптяви та дизельного мастила цегляними стінами з їхніми круглими склепіннями, колонами й нішами, що того ранку нагадували мені якийсь підземний колумбарій. Була вже третя по обіді, коли на Гарлі-

стрит в одному з тих цегляних будинків бузкового кольору, зайнятих переважно ортопедами, дерматологами, урологами, гінекологами, невропатологами, психіатрами, лорами та окулістами, я опинився перед вікном сповненої м'якого світла й трохи зажаркої почекальні доктора Зденека Грегора. У сірому небі, що нависало над містом, кружляли поодинокі сніжинки, зникаючи в темному проваллі задніх дворів. Я подумав про початок зими в горах, про цілковиту беззвучність і про те, як у дитинстві я завжди бажав, щоб усе засипало снігом, ціле село й долину, до самого верху, а потім, як я собі тоді уявляв, навесні все розтане і ми знову виринемо зі снігу. І поки в почекальні я згадував про сніг в Альпах, про запорошені снігом шибки в спальні, кучугури біля ганку, снігові шапочки на ізоляторах телеграфних стовпів і на місяцями замерзлого жолобі біля криниці, мені пригадалися рядки одного з моїх найулюбленіших віршів... *And so I long for snow to sweep across the low heights of London...* [26] Я уявляв собі, що там, за вікном, у дедалі густішій темряві, я бачу район міста, помережаний незліченними вулицями й залізничними коліями, які, переплітаючись, тягнуться на схід і північ, огинаючи рифи будинків, туди, за Голлоуей і Гайбері, і що сніг падатиме повільно й рівномірно, аж поки поховає під собою ті гігантські кам'яні нарости... *London a lichen mapped on mild clays and its rough circle without purpose...* [27] Таке саме нерівне коло намалював на аркуші паперу Зденек Грегор, який після проведеного ним обстеження намагався наочно зобразити для мене розширення сірої зони в моєму правому оці. Тут йдеться, сказав він, про зазвичай лише тимчасовий дефект, спричинений тим, що на місці жовтої плями, ніби під шпалерами, утворюється пухирець, заповнений прозорою рідиною. Причини цього відхилення, яке в науковій літературі описане як центральна серозна хоріоретинопатія, залишаються нез'ясованими, сказав Зденек Грегор. Власне, відомо лише те, що воно виникає майже виключно в чоловіків середнього віку, які проводять забагато часу за читанням і письмом. На завершення цієї консультації для з'ясування точного розташування враженої ділянки ще слід було зробити так звану флюоресцентну ангиографію, тобто низку фотографій мого ока або, точніше, якщо я правильно зрозумів, очного дна через ірис, зіницю та очне яблуко. Технік-асистент, який чекав на мене в кімнаті, обладнаній спеціально для таких процедур, був надзвичайно поштивою людиною, він мав на

голові білий тюрбан — і в мене виникла безглузда думка, що він трохи нагадує пророка Мугаммеда. Він ретельно закатав рукав моєї сорочки й встромив вістря голки у вену, трохи нижче ліктьового суглоба, але так, що я зовсім нічого не відчув. Вводячи в мою кров контрастний розчин, він попередив, що я можу відчути легке нездужання. У кожному разі моя шкіра на кілька годин забарвиться в жовтуватий колір. Після того, як ми ще трохи мовчки зачекали, кожен на своєму місці, у блідо освітленій маленькою лампочкою, як у спальному вагоні, кімнаті, він попросив мене підійти ближче й сісти за стіл, обличчям до конструкції, закріпленої на держаку, помістити підборіддя на м'яку підставку, а чолом притулитися до металевого обруча. І зараз, коли я пишу ці рядки, я знову бачу маленькі сяйливі цятки, які сипалися з моїх широко розплющених очей за найменшого притискання затвору. — За півгодини я вже сидів у салоні бару в готелі *Great Eastern*, що на Ліверпуль-стрит, і чекав на найближчий поїзд додому. Я знайшов собі темний закуток, бо разом із пожовклою шкірою мені тепер справді стало трохи недобре. Вже коли я прямував сюди на таксі, мені здалося, що ми їдемо великими колами через лунапарк, так несамовито оберталися у вітровому склі вогні міста, і навіть зараз перед моїми очима кружляли тьмяні кулі світильників, дзеркальна стіна та строкаті батареї пляшок за шинквасом, так ніби я опинився на каруселі. Я притулювався головою до стіни й раз-по-раз, коли підкочувала нудота, глибоко вдихав і видихав повітря, спостерігаючи за робітниками із золотих копалень лондонського Сіті<sup>[28]</sup>, які цієї ранньої вечірньої години збиралися тут, у своїй звичній кнайпі; зі своїми темно-синіми костюмами, смугастими маніжками та яскравими краватками всі вони були подібні між собою, і поки я намагався збагнути загадкові звички цього, не описаного в жодному бестіарії виду, їхнє спільне проведення часу, їхні напівтовариські, напівагресивні манери, їхнє розкуте булькотіння при спорожненні склянок, гелгання голосів, що ставали дедалі збудженішими, несподіване вискакування з-за столу то одного, то другого, збоку від хитливої компанії я раптом помітив самотнього чоловіка, і то був не хто інший, як загублений мною Аустерліц, що його, як спало мені якраз на думку, я не бачив вже майже двадцять років. Його зовнішній вигляд геть не змінився, як за поставою, так і за одягом, навіть через плече був перекинутий той самий наплічник. Лише біляве, хвилясте

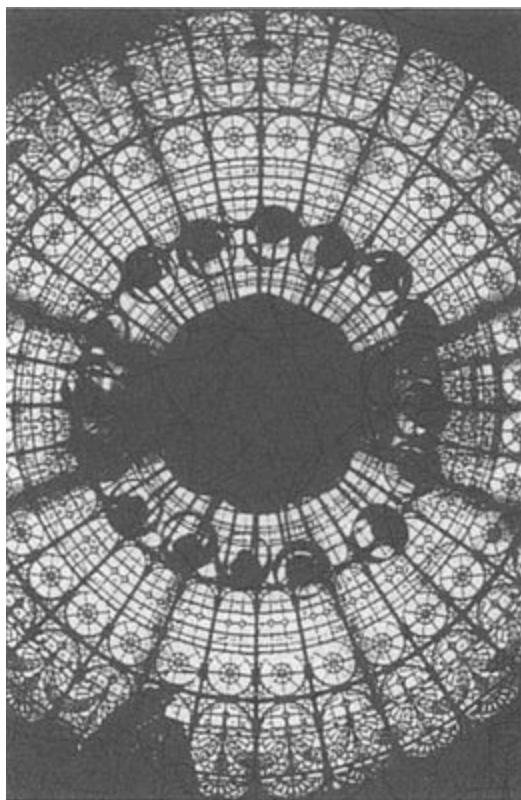
волосся, що, як і раніше, стирчало врізнобіч якимось химерним фасоном, виглядало трохи побляклим. Але, незважаючи на це, тепер він здавався мені на десять років молодшим за мене, хоча раніше я вважав його десь на десять років за мене старшим, чи то через мій власний кепський стан, чи, може, через те, що він належав до того типу вічних парубків, у яких до останнього залишається щось хлоп'якувате. Наскільки пригадую, якийсь час я був цілком приголомшений такою несподіваною з'явою Аустерліца, адже на зустріч із ним я вже й не сподівався; принаймні я ще пам'ятаю, що перш ніж підійти до нього, я довго розмірковував над його подібністю, яку зауважив лише тепер, до Людвіга Вітгенштайна, а також над тим переляканим виразом, яким були позначені обидва ці обличчя. Думаю, то був саме той наплічник, про який мені пізніше розповідав Аустерліц і який незадовго до того, як розпочати своє навчання, він купив за десять шилінгів під час розпродажу на Черінг-Крос-роуд,



де продавалися речі зі складів спорядження шведського війська; за його словами, цей наплічник був єдиною справді надійною річчю в його житті, тож мені здається, що саме цей наплічник і навів мене на химерну думку про своєрідну фізичну спорідненість між Аустерліцом та кембриджським філософом, який 1951 року помер від раку. Вітгенштайн так само постійно мав із собою наплічник, у Пухберзі та

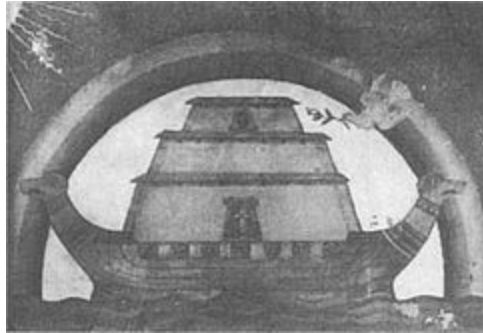
Оттерталі, а також коли їхав до Норвегії, чи до Ірландії, чи до Казахстану, чи додому, до сестер на Аллегасе на святкування Різдва. Завжди й скрізь наплічник, про який Маргарита писала своєму братові, що той для неї майже так само дорогий, як і він сам, подорожував разом із філософом, здається, навіть через Атлантичний океан на лайнері *Queen Mary*, а там — від Нью-Йорка й аж до Ітаки. Тож коли я натрапляю на яку-небудь світлину Вітгенштайна, мені дедалі більше здається, ніби на мене дивиться Аустерліц, або ж коли я погляну на Аустерліца, у мене таке враження, ніби я бачу нещасного філософа, замкненого в ясності своїх логічних міркувань так само, як і в сум'ятті своїх почуттів, такою великою є схожість між ними, як у поставі, так і в тому, як вони, долаючи невидимі бар'єри, вивчають інших, а також у тому, що вони лише тимчасово облаштовують свої життя; так само подібні вони й прагненням задовольнятися якомога меншим, а ще обидва наділені характерною як для Вітгенштайна, так і для Аустерліца нездатністю затримуватися на яких завгодно вступних фразах. Так і цього разу в барі готелю *Great Eastern*, не зронивши жодного слова про нашу чисто випадкову зустріч після такого тривалого часу, Аустерліц продовжив розмову більш-менш з того самого місця, на якому вона колись перервалася. Післяобідній час, сказав Аустерліц, він провів за тим, щоб як слід роздивитися *Great Eastern*, у якому невдовзі мав відбутися капітальний ремонт, насамперед його цікавив масонський храм, який на зламі століть був вбудований директорами залізничної компанії в щойно споруджений і розкішно облаштований готель. Власне, сказав він, я вже давно покинув свої архітектурні студії, але часом знову впадаю в старі звички, хоча зараз я вже не роблю жодних записів чи шкіців, а тільки з подивом розглядаю дивовижні, сконструйовані нами речі. Не інакше було й сьогодні, коли він проходив попри *Great Eastern* і, скорившись раптовому пориву, зайшов до фойє, де йому було надано надзвичайно приязний прийом з боку, як потім з'ясувалося, виконавчого директора, такого собі португальця на ім'я Перейра. Незважаючи на моє, безперечно, небуденне прохання, сказав Аустерліц, та мою несподівану з'яву. Перейра, вів далі Аустерліц, провів мене широкими сходами на другий поверх і відчинив великим ключем портал, через який можна було увійти до храму, що мав вигляд зали, оздобленої мармуровими плитами піщаного кольору та червоним марокканським оніксом, з

підлогою, викладеною чорно-білими квадратами, і склепінчастою стелею, у центрі якої єдина золота небесна зоря ширила свої промені крізь темні хмари, що оточували її зусібіч. Потім разом із Перейрою я обійшов увесь готель, який стояв уже здебільшого порожнім, ми проминули залу ресторану на триста гостей під високим скляним склепінням, курилний салон і більярдну, анфілади кімнат і сходові майданчики аж до останнього п'ятого поверху, де раніше було декілька їдалень, спустилися на перший і другий підвальні поверхи, що донедавна були холодним лабіринтом, який використовували для



зберігання райнського вина, бордо і шампанського, для виготовлення випічки, лік якої йшов на тисячі, для чищення овочів, для розбирання червоного м'яса та білого м'яса птиці. Сам лише рибний підвал, де лежали цілі гори окунів, судаків, камбал, морських язиків і вугрів, розкладених на стільниціях, вирізаних із чорного шиферу, які постійно поливалися свіжою водою, був, за словами Перейри, окремим невеличким царством мертвих, сказав Аустерліц, і якби вже не було надто пізно, він охоче обійшов би зі мною весь готель ще раз. Особливо йому хотілося показати мені храм, а в ньому —

орнаментальну картину, намальовану золотом, на якій було зображено триповерховий ковчег, що плив над веселкою, і до якого якраз повертався голуб із зеленою гілочкою в дзьобі.



Хоч як дивно, сказав Аустерліц, але сьогодні по обіді, коли він стояв із Перейрою перед цим гарним мотивом, йому пригадалися наші бельгійські зустрічі, які вже так давно залишилися в минулому, а ще він подумав, що невдовзі для його власної історії, на яку Аустерліц натрапив лише останніми роками, йому буде потрібен слухач, і саме такий, яким свого часу був я в Антверпені, Льежі та Зеебрюгге. І в тому, що він натрапив на мене саме тут, у барі готелю *Great Eastern*, куди не заходив ще жодного разу в житті, всупереч будь-якій статистичній імовірності, була якась дивовижна, буквально невідворотна внутрішня логіка. Вимовивши ці слова, Аустерліц замовк і якийсь час, як мені здавалося, дивився в далеку далечінь. З часу мого дитинства і юності, врешті провадив він далі, знову перевівши погляд на мене, я не знав, хто я насправді такий. Із сьогоднішньої перспективи я, природно, розумію, що вже саме моє ім'я і той факт, що до моїх п'ятнадцяти років воно залишалося для мене невідомим, мусило вивести мене на слід власного походження, проте останнім часом мені стало зрозуміло, що якась вища сила, яка підпорядковувала собі мої розумові здібності чи навіть перевершувала їх і гніздилася десь у моєму мозку, з великою доскіпливістю постійно оберігала мене від власної таємниці, систематично утримуючи від висновків, які напрошувалися самі собою, і виходячи з яких, я мав би взятись за відповідні пошуки. Нелегко було здолати власну скутість і ще важче викласти тепер усі обставини в більш-менш правильній послідовності. Я виріс, — так одного вечора почав свою оповідь Аустерліц у барі готелю *Great Eastern*, — у невеликому провінційному містечку Бала, в



Уельсі, у домі пастора-кальвініста й колишнього місіонера, якого звали Емір Еліас і який був одружений з одною боязкою жінкою з англійської родини. Я не любив згадувати час, проведений у цьому нещасливому домі, який стояв самотою на невеликому пагорбі майже за межами містечка і був надто великий для двох дорослих і однієї дитини. На верхньому поверсі було багато кімнат, які роками лишалися замкнені на ключ. Аж до сьогодні я іноді снів про те, як відчиняються одні з цих замкнених дверей і я ступаю через поріг у приязніший і не такий чужий світ. Але навіть серед незачинених кімнат деякі також не використовувалися. Умебльовані вони були дуже скромно: одне ліжко або скриня, фіранки, запнуті навіть удень, так що там завжди все було занурене в сутінки, від чого я швидко втрачав відчуття самосвідомості. З найперших днів у Бала я майже нічого більше не пригадую, окрім того, що мені дуже боліло, коли мене раптом стали називати іншим іменем, і як то було жахливо — опинитися без власних речей і бути змушеним ходити в коротких англійських штанах, у гольфах, які постійно сповзали, у майці, що виглядала як рибальська сітка, і в благенській сорочці мишачого кольору. Я ще пам'ятаю, що у своєму вузькому ліжку в будинку пастора я годинами лежав без сну, намагаючись уявити собі обличчя тих, кого я покинув, як мені здавалося, з власної провини; і лише тоді, коли мене починала діймати втома й у темряві вже заплющувалися повіки, на якусь неймовірно коротку мить я бачив матір, яка схилилася до мене, або батька, як він, посміхаючись, одягав свого капелюха. Тож після таких заспокійливих видив іще важчим було для мене прокидатися вдосвіта наступного ранку й знов усвідомлювати, що починається ще один день, і я не вдома, а десь дуже далеко, у своєрідній в'язниці. Лише нещодавно я усвідомив, як мене пригнічувало те, що за весь час мого перебування в домі подружжя Еліасів у них ніколи не відчиняли вікна, і, можливо, саме тому, багато років потому одного недільного дня, коли якимось улітку я проходив повз якийсь будинок, усі вікна якого були відчинені навстіж, мене охопило цілковито незбагненне почуття вивільнення із самого себе. Розмірковуючи над цим почуттям свободи, лише кілька днів тому я пригадав, що одне з вікон моєї тодішньої спальні було замуроване зсередини, тоді як іззовні воно виглядало так само як інші, — обставина, на яку я звернув увагу тільки у віці тринадцяти-чотирнадцяти років, хоча це, мабуть, тривожило мене все моє

дитинство в Бала. У домі пастора я постійно мерз, вів далі Аустерліц, і не лише взимку, коли часто розпалювали тільки одну пічку на кухні й нерідко кам'яна підлога при вході була вкрита інеєм, а й у всі інші місяці, і восени, і навесні, і незмінно дощовим літом. І так само, як у будинку в Бала постійно панував холод, там панувала й мовчанка. Жінка пастора була повсякчас зайнята домашнім господарством: протиранням пилу, миттям кахлевої підлоги, виварюванням білизни, поліруванням латунних дверних ручок або ж готуванням скромних страв, які ми споживали переважно мовчки. Часом вона обходила будинок і дивилася, чи все стоїть на своєму місці, тобто так, як то вона вважала за потрібне. Якось я застав її в одній із напівпорожніх кімнат на верхньому поверсі, де вона сиділа на стільці зі сльозами на очах, тримаючи в руці мокрий, зібганий носовичок. Побачивши мене на порозі, вона підвелася, сказала, що то все дрібниці, просто нежить, яку вона підхопила, і, виходячи з кімнати, злегка скуйовдила моє волосся, наскільки я пригадую, то було тоді вперше і востаннє. Пастор у цей час, за своєю незмінною звичкою, сидів у кабінеті, вікна якого виходили в тінистий закуток саду, і роздумував над проповіддю, яку мав виголосити наступної неділі. Жодну з цих проповідей він ніколи не записував, а розробляв їх у себе в голові, мордуючись цим не менше чотирьох днів на тиждень. У такі дні він виходив увечері з кабінету цілковито пригніченим, щоб наступного ранку знову зникнути в ньому. У неділю, коли в молитовному домі він виходив до своєї громади, що там збиралася, і цілу годину говорив, як пригадувалося Аустерліцу, просто з разючою силою про Страшний суд, який чекає на кожного, про яскраве полум'я чистилища, про муки прокляття, — і коли в дивовижних картинах сузір'їв і зоряного неба він зображав перед очима присутніх прихід праведників у світ вічної благодаті, то обертався на зовсім іншу людину. Здавалося, що його оповідь лилася без особливих зусиль, так, ніби він на ходу вигадував усі ці жаскі подробиці, які настільки бентежили душі його слухачів, що чимало з них, розчавлені почуттям власної ницості, по закінченні служби йшли додому з блідими, як вапно, обличчями. Натомість сам пастор решту дня був у відносно бадьорому настрої. За обідом, який завжди починався із сагового супу<sup>[29]</sup>, він напівжартівливим тоном висловлював декілька повчальних зауважень своїй виснаженій від готування обіду дружині, а фразою *And how is the boy?*<sup>[30]</sup> зазвичай

цікавився про те, як мені ведеться, і намагався витягти з мене хоча б трохи більше, ніж односкладові відповіді. На завершення трапези завжди подавали рисовий пудинг, що був улюбленою стравою пастора й при споживанні якої він зазвичай замовкав. Щойно обід було закінчено, Еліас прилягав на канапу, щоб з годинку відпочити, або ж, коли була добра погода, сідав під яблунею в садку перед домом і дивився на долину, задоволений своєю роботою за тиждень не менше за самого Саваофа після створення світу. Перш ніж іти ввечері до молитви, він діставав зі свого попітра бляшану коробку, у якій зберігав календаріум, що його видавала церква кальвіністів-методистів Уельсу, — сіру, доволі зачитану книжечку, у якій було позначено недільні та святкові дні з 1928-го по 1948 рік, і де пастор із тижня в тиждень під кожним числом робив свої нотатки, витягаючи причеплений на звороті обкладинки тонкий чорнильний олівець, слинячи кінчик грифеля й дуже повільно виводячи місце, де було виголошено проповідь, і цитату з Біблії, яку він використав для неї. Так, наприклад, під 20 липня 1939 року було записано: *at the Tabernacle, Llandrillo — Psalms CXXVII/4 «He telleth the number of the stars and calleth them all by their names»*<sup>[31]</sup>, або під 3 серпня 1941 року: *Chapel Uchaf, Gilboa — Zephaniah III/6 «I have cut off the nations: their towers are desolate; I made their streets waste, that none passeth by»*<sup>[32]</sup>, або під 21 травня 1944 року: *Chapel Bethesda, Corwen — Isaiah XLVIII/18 «O that thou hadst hearkened to my commandments! then had thy peace been as a river and thy righteousness as the waves of the sea!»*<sup>[33]</sup> Останній запис у цій книжечці, яка є однією з тих небагатьох речей, що після смерті пастора перейшли до мене, і яку я частенько гортав останнім часом, сказав Аустерліц, було зроблено на одному з додатково вклеєних аркушів. Цей запис, датований 7 березня 1952 року, звучить так: *Bala Chapel — Psalms CII/6 «I am like a pelican in the wilderness. I am like an owl in the desert»*<sup>[34]</sup>. Природно, що ці недільні проповіді, яких я прослухав не менше п'ятисот, переважно пройшли повз мою дитячу увагу, але, незважаючи навіть на те, що значення окремих слів чи фраз довго лишалося для мене недоступним, я все-таки збагнув, байдуже, англійською чи валлійською послуговувався Еліас, що йдеться про гріховність людини та покарання для неї, про вогонь і попіл та про те, що невдовзі гряде кінець світу. Проте сьогодні

від згадки про кальвіністську есхатологію переді мною виникають не біблійні образи руйнування, сказав Аустерліц, а те, що я бачив на власні очі, коли їздив із Еліасом за межі нашого містечка. Багатьох його молодших колег ще на початку війни призвали на військову службу, і тому Еліас мусив принаймні кожної другої неділі виголошувати проповіді ще й в інших, часто доволі віддалених парафіях. Спершу ми їздили округою на запряженому майже білосніжним поні двомісному візку, у якому по дорозі до церкви Еліас завжди сидів у найпохмурішому настрої, що вже ввійшло у нього в звичку. Та на зворотному шляху його настрої прояснювався, як то було і вдома у пообідній час; бувало й таке, що часом він починав щось наспівувати та раз-по-раз хльоскав коника батогом поміж вух. І цим світлим і темним сторонам пастора Еліаса відповідали особливості гірського ландшафту довкола нас. Пригадую, сказав Аустерліц, як одного разу ми їхали безкінечною долиною Танат, праворуч і ліворуч від нас не було нічого, самі лише покручені деревця, папороть і руда трава, а потім на останньому відтинку перед перевалом — тільки сіре каменюччя та повзучий туман, так що я побоювався, що ми наближаємося до краю світу. Зате іншого разу, коли ми досягли перевалу Пеннант, я спізнав щось цілком інакше: у пелені хмар, що здіймалася з заходу, виникла прогалина, і сонячні промені ширилися крізь неї вузькою смугою, сягаючи аж до самого дна долини, яка розпростерлася на запаморочливій глибині. Там не було нічого, окрім бездонної пітьми, та раптом в оточенні великих темних тіней звідти засяяло крихітне містечко з садками, лугами та полями, що іскрилися зеленим світлом, нагадуючи острів блаженних, і поки ми крокували поряд із нашим коником та візком, все раптом ставало світлішим і світлішим, із мороку виринули освітлені схили гір, ніжна трава хилилася на вітрі й ряхтіла, а внизу понад струмком сяяли сріберні луки, і невдовзі ми залишили позаду голі вершини й опинилися серед кущів та дерев, під шелесткими дубами, кленами й горобинами, на яких було повно червоних ягід. Одного разу, здається, тоді мені йшов дев'ятий рік, якийсь час я провів із Еліасом на півдні Уельсу, у такому місці, де гірські схили обабіч дороги були розверсті, а ліси понищені й вирубані. Уже й не знаю, як звалася та місцина, до якої ми добралися тільки поночі. Поселення було оточене вугільними відвалами, що доходили аж до вулиць. Для нас підготували одну з кімнат у будинку

церковного старости, звідки можна було бачити шахтний копер із велетенським колесом, яке оберталося то в один, то в інший бік у дедалі густішій темряві, а далі в глибині долини — високі снопи вогню й іскор, які через рівні проміжки часу, здається, кожні три-чотири хвилини, з'являлися з плавильних печей металургійного заводу, здіймаючись високо в небо. Я вже лежав у ліжку, а Еліас ще довго сидів на табуреті й мовчки дивився у вікно. Гадаю, що саме вигляд цієї долини, яка в одну мить спалахувала у вогні, щоб одразу знову зануритись у темряву, надихнула його на виголошену наступного ранку проповідь на тему Об'явлення Івана Богослова, проповідь про гнів Господній, про війну й спустошення поселень людських, якою пастор, як сказав на прощання церковний староста, перевершив самого себе. І якщо паства під час проповіді мало не кам'яніла від жаху, то мені проникливі слова Еліаса про караючу вищу силу запам'яталися насамперед через той факт, що в містечку, розташованому біля виїзду з долини, у якому Еліас того ж вечора мусив провести молебень, у той день в тамтешній кінотеатр якраз по обіді влучила бомба. Коли ми прибули до центру, руїни ще курилися. Люди стояли невеликими групами на вулиці, деякі від жаху затуляли рукою рота. Пожежна машина проїхала просто через клумбу з квітами, а на газоні в недільному одязі лежали трупи тих, хто, як я знав і без нагадування Еліаса, згрішили проти священної заповіді суботнього дня. Так поступово в моїй голові формувалося щось на кшталт старозавітної міфології розплати, центральним елементом якої була для мене загибель громади Лланутена у водах Вернуїського водосховища. Наскільки пригадую, це трапилося на зворотному шляху з якоїсь парафії, де Еліас мав відправити службу, в Абертридурі чи в Понт-Ллогелі, отже, він зупинив візок на березі озера й повів мене аж на середину дамби, де розповів про свій батьківський дім, який був там, під шаром темної води на глибині майже ста футів. Окрім батьківського дому Еліаса там було ще принаймні сорок інших будинків та підвір'їв, церква Святого Івана Єрусалимського, три каплиці й три шинки, все це разом було затоплено восени 1888 року, коли добудували дамбу. Цей Лланутен, сказав Аустерліц, як йому розповів Еліас, став особливо відомим в останні роки перед затопленням, переважно тим, що на майдані перед церквою, коли був повний місяць, часто цілу ніч грали у футбол, у цих матчах брало

участь понад сотню гравців із сусідніх сіл, хлопців та чоловіків різного віку. Історія футболу в Лланутені довго займала мою увагу, сказав Аустерліц, насамперед, безперечно, тому, що Еліас ні до того, ні пізніше не згадував про своє власне життя. Тієї миті, коли на дамбі у Вернуї зумисне або ж ненароком він привідкрив для мене те, що ховалося в його пасторських грудях, я почувався так тісно пов'язаним з ним, єдиною людиною, яка, як мені здавалося, врятувалася від потопу в Лланутені, тоді як усі інші, його батьки, брати й сестри, його родичі, сусіди та решта мешканців села, можливо, так і лишилися там, на глибині, і досі сидять у своїх домівках чи ходять по вулицях, але не можуть говорити, і їхні очі розплющені надто широко. Це моє уявлення про те, що мешканці Лланутена продовжують своє підводне існування, напевне, було якось пов'язане з фотоальбомом, який увечері після нашого повернення вперше показав мені Еліас і в якому містилися різні краєвиди його рідного села, що зникло під хвилями вод.



Оскільки в домі пастора не було інших зображень, ці нечисленні світлини, які пізніше разом із кальвіністським календарем перейшли у мою власність, я розглядав знову й знов, аж поки особи, які дивилися на мене з цих фото, — коваль у шкіряному фартусі, поштар, який був батьком Еліаса, пастух, що прошкував із вівцями сільською вулицею, а особливо дівчинка, яка серед саду сиділа в кріслі з маленьким песиком

на руках, — стали мені настільки знайомі, ніби я жив разом із ними на дні озера.

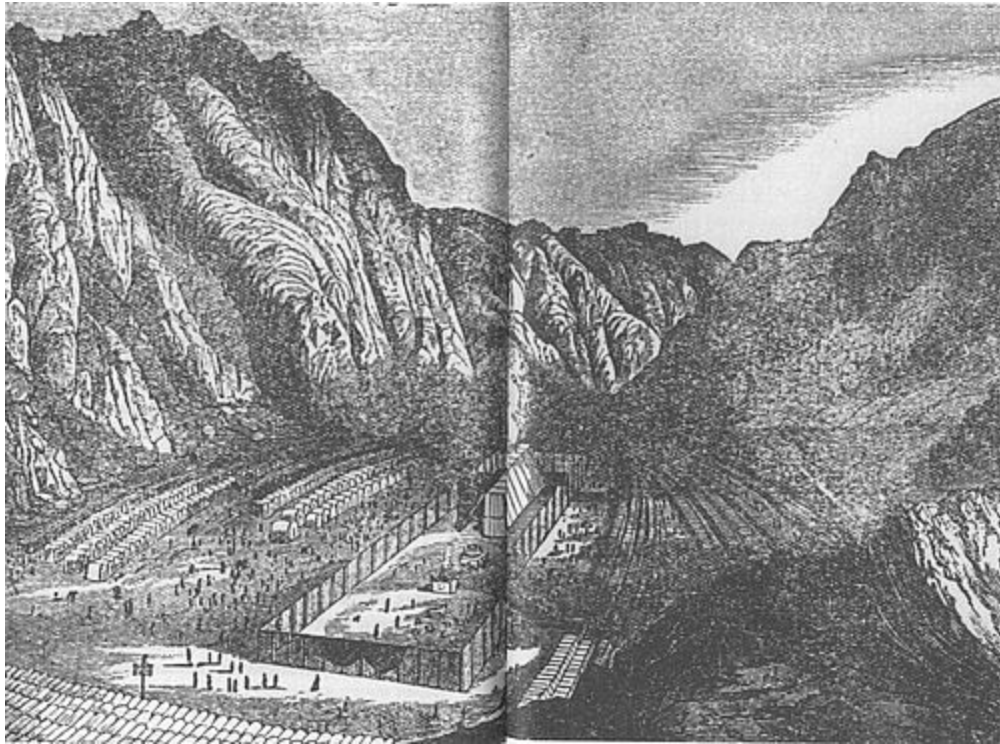


Вночі, перед тим як заснути у своїй холодній кімнаті, я часто думав, що це я потонув у темних водах і так само, як бідолашні душі Вернуї, мушу постійно широко розплющувати очі, щоб розгледіти над своєю головою блякле світло та спотворене хвилями віддзеркалення кам'яної вежі, яка, наганяючи страх, самотою стоїть на лісистому березі. Часом мені здавалося, що ту чи ту постать із альбомних фотографій я бачив на вулиці в Бала або за селом, у полях, особливо літніми днями в гарячий полудень, коли на дорозі нікого не було видно, а повітря злегка тремтіло. Еліас забороняв мені говорити про такі речі. Тому кожної вільної години я сидів у Евана, шевця, який мав свою майстерню неподалік від будинку пастора й про якого казали, що він може бачити духів. З Еваном я буквально на льоту вивчив валлійську мову, бо його історії були мені значно більше до вподоби, ніж безкінечні псалми та біблійні вислови, які я мусив завчати напам'ять в недільній школі. На протигагу Еліасу, який хворобу і смерть завжди пов'язував із випробуванням, зі справедливою карою та

гріхом, Еван казав про померлих, яких дочасно спіткала лиха доля, що ті почувалися обдуреними і прагнули знову повернутися до життя. Хто наділений здатністю бачити померлих, той нерідко їх помічає. На перший погляд вони виглядають як звичайні люди, але якщо до них краще пригледітись, їхні обличчя розпливаються або ж злегка мерехтять по краях. Окрім того, на вигляд вони трохи нижчі, ніж були за життя, адже смерть, як стверджував Еван, вкорочує нас, так само, як «сідає» шматок льону, коли вперше його випрати. Майже завжди мертві ходять самотою, але буває, що вони вештаються довкола цілими чотами: іноді їх бачили вбраними в строкаті однострої або в сірі плащі, поміж парканами, що відділяли поля й були не набагато вищі за них самих, коли вони крокували під тихий барабанний дріб у бік пагорбів, що здіймалися над селом. Еван розповідав, як чув від свого діда, що одного разу на шляху з Фронгастелла в Персай тому довелося зійти з дороги, щоби пропустити подібну процесію привидів, яка перегнала його й складалася з самих лише карликових істот. Вони покvapно пройшли повз нього, ледь нахилившись вперед і перемовлялись між собою писклявими голосами. На стіні над низьким верстаком, сказав Аустерліц, в Евана на гачку висіла чорна хустинка, яку дід узяв із нош, що їх проносили попри нього малі закутані постаті, і, безперечно, то був Еван, сказав Аустерліц, який мовив мені якое, що від того світу нас відділяє не більше, ніж така шовкова хустинка. І справді, за всі роки, які я провів у пасторському домі в Бала, я ніколи не міг позбутися відчуття, що від мене приховано щось цілком очевидне, що знаходиться зовсім поряд. Часом мені здавалося, ніби через сновидіння я намагаюся осягнути дійсність; а часом я гадав, що поряд зі мною крокує невидимий брат-близнюк, так би мовити, протилежність тіні. Так само й у біблійних історіях, які з шестилітнього віку я читав у недільній школі, я підозрював якийсь сенс, що мав стосунок до мене, сенс, який цілковито відрізнявся від того, що впливало з тексту, коли я водив по рядках своїм вказівним пальцем. Я досі бачу перед собою, сказав Аустерліц, як я, бурмочучи собі під ніс щось на кшталт заклинання, знову й знову читаю по складах історію Мойсея з дитячого видання Біблії з великим шрифтом, яке мені подарувала міс Перрі, коли мені вперше вдалося без жодної помилки та з гарною інтонацією розказати заданий для вивчення напам'ять розділ про змішання мов. Мені й зараз достатньо перегорнути кілька сторінок



цього видання, сказав Аустерліц, щоб знову пригадати, який великий страх вселяло в мене місце, де йшлося про те, як дочка Левія сплела з папірусу кошик, просмолила його, а потім поклала в цей кошик свою дитину й сховала його біля берега серед очерету<sup>[35]</sup> — *yn yr hesg ar fin yr afon*<sup>[36]</sup>, здається, так це звучало. А ще в історії з Мойсеєм, сказав Аустерліц, мене особливо приваблював уривок, у якому розповідалося про те, як сини Ізраїлю йшли багато днів через жахливу пустелю, де, скільки сягає око, не було



нічого іншого, крім неба й піску. Я намагався уявити собі хмарний стовп, що вказував мандрівному народові, як то було химерно сказано в Біблії, той шлях, який їм слід було пройти<sup>[37]</sup>, забуваючи все довкола, я захоплено розглядав ілюстрацію на весь розворот, на якій було зображено Синайську пустелю з її голими гірськими хребтами, що насувались один на одного, і сірим тлом, яке я часом сприймав як море, а часом — як повітря, все це дуже нагадувало мені місцевість, у якій я виріс. І справді, сказав Аустерліц за іншої нагоди, розгорнувши переді мною дитячу Біблію валлійською мовою, серед цих крихітних фігурок, що населяли табір, я почувався на своєму місці. Я обстежив кожен квадратний дюйм цієї картинки, яка здавалася мені до лячного знайомою. Дещо світліша поверхня на стрімкому гірському схилі видавалася мені каменоломнею, а в паралельних хвилястих лініях я вгадував колію залізниці. Та особливо мене займала огорожена парканом територія посередині, а також наметоподібна споруда в дальньому куті, над якою здіймалася хмарка диму. Годі зрозуміти, що тоді відбувалося в мені, але табір юдеїв у пустелі серед гір був мені ближчим, ніж моє життя в Бала, яке з кожним днем ставало для мене дедалі незбагненнішим, сказав Аустерліц, принаймні так мені видається сьогодні. Того вечора в барі готелю *Great Eastern* він ще розповів про те, що в домі пастора в Бала не було ні радіоприймача, ні газет. Я навіть не знаю, сказав він, чи Еліас та його жінка Гвендоліна хоч колись згадували про бойові дії на європейському континенті. Світ за межами Уельсу я не міг собі уявити. Лише з кінцем війни це поступово змінилося. Разом із торжествами з нагоди перемоги, під час яких навіть у Бала люди танцювали на прикрашених прапорцями вулицях, здавалося, що почалася нова епоха. Для мене вона почалася з того, що я, порушуючи заборону, вперше сходив у кіно й відтоді кожен недільний ранок проводив у комірчині кіномеханіка Овена, який був одним із трьох синів того Евана, що бачив духів, де дивився так звану кінохроніку зі звуком. Саме в цей час став погіршуватися стан здоров'я Гвендоліни, спершу ледь помітно, та невдовзі з дедалі більшою швидкістю. Раніше вона надзвичайно прискіпливо дотримувалася порядку, а тепер почала занедбувати спершу дім, а потім і саму себе. У кухні вона тепер лише розгублено стовбичила, а коли Еліасу сяк-так вдавалося приготувати яку-небудь страву, вона майже не торкалася до неї. У зв'язку з цими обставинами було зрозуміло, що з осіннього

триместру 1946 року, у віці дванадцяти років, мене пошлють у приватну школу неподалік від Освестрі. Як і більшість подібних освітніх закладів, школа Стовер-Грендж була найменш придатним місцем для підлітка. Директор, такий собі Пенрит-Сміт, який у своїй запиленій мантиї з раннього ранку до пізньої ночі безцільно блукав школою, був безнадійно розсіяною і страшенно неуважною людиною, але й решта вчителів у ці перші повоєнні роки складалася переважно з найдивніших персонажів, більшості яких було вже далеко за шістьдесят, або ж вони страждали на яку-небудь недугу. Шкільне життя йшло більш-менш саме собою, не так завдяки, як радше всупереч педагогам, що працювали в Стовер-Грендж. Воно визначалося не якимось встановленим етосом, а правилами й звичаями, виробленими багатьма поколіннями учнів, з яких деякі мали буквально якийсь орієнтальний характер. Там були представлені найрізноманітніші форми великих тираній і дрібного деспотизму, примусових послуг, закабалення, залежності, сприяння та впадання в немилість, шанування героїв, остракізму, покарання та помилування — завдяки всьому цьому вихованці, без будь-якого втручання згори, не лише регулювали свої стосунки, а й правили всім інтернатом, включно з учителями. Навіть коли Пенрит-Сміт, що вирізнявся добродушністю, через якусь справу, яку довели до його відома, був змушений дати комусь із нас різок у своєму кабінеті, могло легко скластися враження, що той, кого карали, лише на короткий час передав виконавцеві покарання своє невід'ємне право самому вершити правосуддя. А часом, особливо на вихідні, здавалося, що всі вчителі кудись виїхали й покинули в притулку, розташованому за дві милі від містечка, довірених їм дітей самих на себе. Деякі з нас бродили без жодного нагляду, тим часом інші плели інтриги, поширюючи свою владу, а дехто йшов в осначену лише кількома лавками та стільцями лабораторію, що містилася в кінці підвального коридору й невідомо чому звалася «Червоним морем». Там на вогні старої газової плити, з якої ширився якийсь солодкавий дух, учні смажили грінки й готували яєчню з ядучо-жовтого порошкового замітника, великі запаси якого зберігалися в стінній шафі разом з іншими реактивами, призначеними для занять із хімії. Безперечно, за таких обставин у Стовер-Грендж було немало учнів, для яких перебування в цій школі стало суцільним нещастям. Так, наприклад, сказав Аустерліц, я пам'ятаю одного хлопчика на ім'я

Робінзон, який, очевидно, був настільки непристосованим до суворого й незвичного для нього шкільного життя, що, хоч йому й було лише дев'ять чи десять років, неодноразово намагався втекти. Зазвичай він спускався вночі водостічною трубою й тікав через поля. Наступного ранку його, вбраного в картату піжаму, щораз приводив полісмен і передавав у руки директора, ніби якогось злочинця-рецидивіста. Проте для мене самого, сказав Аустерліц, роки в Стовер-Грендж, на відміну від бідолашного Робінзона, були не роками ув'язнення, а радше роками звільнення. Поки більшість із нас, навіть ті, хто збиткувався над своїми однолітками, відзначали в календарі дні, які ще залишалися до від'їзду додому, я волів би взагалі не повертатися в Бала. Уже з першого ж тижня я збагнув, що ця школа, попри всі утиски, була для мене єдиним виходом, тому докладав усіх зусиль, щоб освоїтися серед того хаосу численних неписаних правил і ледве не карнавального беззаконня. Великою перевагою для мене було те, що я став відзначатися під час гри в регбі, можливо, тому, що внаслідок тупого душевного болю, який постійно мені дошкуляв, я був позбавлений чутливості й умів, як ніхто інший з однокласників, схиливши голову, пробитися через ряди супротивника. Завдяки безстрашності, яку я виявляв під час цих битв, що в моїй пам'яті завжди були пов'язані або з холодним зимовим небом, або з проливним дощем, до мене було особливе ставлення, і для цього мені не довелося вдаватися до жодних інших засобів, таких, як вербування васалів і гноблення слабших. Окрім того, чи не вирішальним фактором моїх успіхів у школі було й те, що я ніколи не сприймав навчання й читання як щось обтяжливе. Якраз навпаки, дотепер я був в'язнем валлійської Біблії та гомілетики<sup>[38]</sup>, тож зараз мені здавалося, що з кожною новою сторінкою, яку я перегортав, переді мною відчинялися нові двері. Я читав усе, що можна було знайти в цілком хаотично впорядкованій шкільній бібліотеці, а також те, що позичав у вчителів: географію, книжки з історії, описи подорожей, романи та біографії; до пізнього вечора я засиджувався над енциклопедіями та географічними атласами. Так поступово в моїй голові сформувався своєрідний ідеальний ландшафт, у якому арабська пустеля, держава ацтеків, антарктичний континент, засніжені Альпи, Північно-Західний прохід, річка Конго та півострів Крим поєднувалися в єдину панораму, населену всіма персонажами, характерними для цих місць. Оскільки в будь-яку мить я міг

перенестися в цей ідеальний світ, байдуже, чи було то під час уроку латини, під час служби Божої або протягом безкінечних вихідних, я ніколи не впадав у пригнічений настрій, від якого в Стовер-Гренджі багато-хто потерпав. Кепсько мені велося лише тоді, коли приходив час канікул і я мусив повертатися додому. Вже під час першого повернення до Бала на День усіх святих я не міг позбутися відчуття, що над моїм життям знову зійшла ота нещаслива зоря, яка, настільки я міг пам'ятати, постійно мене супроводжувала. За два місяці моєї відсутності здоров'я Гвендоліни ще більше занепало. Тепер вона цілими днями лежала у своєму ліжку й незворушно дивилась у стелю. Протягом якогось часу Еліас щоранку й щовечора заходив до неї, але ні він, ні Гвендоліна не промовляли жодного слова. Як мені тепер здається, сказав Аустерліц, то виглядало так, ніби холод їхніх сердець поступово їх убивав. Я не знаю, від якої хвороби померла Гвендоліна, і думаю, що й вона сама не могла би цього сказати. Хай там як, але вона нічого не могла протиставити своїй хворобі, крім дивної потреби, яка охоплювала її багато разів на день і, очевидно, також і вночі, а саме — пудритися якимось видом дешевого тальку з великого слоїка, що стояв на нічному столику поряд із ліжком. Гвендоліна так часто вживала цю дрібнесеньку, як пил, трохи масну субстанцію, що лінолеум довкола її ложа, а незабаром уся кімната й коридори на верхньому поверсі були вкриті білим шаром, який через вологість повітря швидко ставав липким. Нещодавно я знову згадав про це забілення пасторського будинку, сказав Аустерліц, коли в одного російського письменника у місці, де той описував своє дитинство і юність, я прочитав про подібну пудроманію, що дошкуляла його бабусі — панії, яка попри те, що переважно лежала на канапі й харчувалася майже винятково мармеладом та мигдалевим молоком, була наділена залізною конституцією й завжди спала з навстіж відчиненими вікнами, тож одного ранку, після того, як цілу ніч бушувала хурделиця, вона прокинулася під шаром снігу, і це не завдало їй ані найменшої шкоди. Проте в домі пастора все було інакше. Вікна кімнати, у якій перебувала хвора, були постійно зачинені, й біла пудра, яка гран<sup>[39]</sup> за граном вкрила все у домі — так, що утворилися справжні стежки, прокладені по ній, — аж ніяк не була подібна до іскристого снігу. Вона радше нагадувала ектоплазму, про яку мені одного разу розповідав Еван, мовляв, у ясновидиць вона виходить із рота у вигляді великих

бульбашок, які потім спадають на землю, де вони швидко висихають і розсипаються на порох. Ні, зовсім не свіжим снігом задувало пасторський будинок, те, що його наповнювало, було чимось недобрим, я сам не знав, звідкіля воно бралось, назву для нього я знайшов значно пізніше в зовсім іншій книжці, ця назва здавалася цілком незрозумілою, сказав Аустерліц, але на мене ніби зійшло прояснення — «арсанський жах»<sup>[40]</sup>. Була люта зима, такої холодної люди й не пригадували, саме тоді я вдруге приїхав додому зі школи в Освестрі, а Гвендоліна була вже майже при смерті. Камін у кімнаті хворої ледь палахкотів. Жовтуватий дим, що здіймався над жевріючими вуглинами і не міг як слід розвіятися, накопичувався, змішуючись із запахом карболки, що висів у будинку. Я годинами простоював біля вікна й вивчав дивовижні нарости у вигляді крижаних гір заввишки два-три дюйми, які утворилися на поперечинах віконної рами від води, що стікала по склу. Зі снігового пейзажу за вікном раз-по-раз виринали поодинокі постаті. Закутані в грубі хустки й пледи, з розкритими парасольками, щоб захиститися від віхоли сніжинок, похитуючись, вони підіймалися пагорбом. Я чув, як унизу вони обтрушують від снігу чоботи, а потім у супроводі сусідської дочки, яка вела в пастора домашнє господарство, повільно підіймаються сходами. З деяким ваганням і так, ніби якийсь тягар хилив їх до землі, вони переступали поріг і те, що принесли з собою, — слоїк маринованої червоної капусти, бляшанку засоленої яловичини або пляшку ревеневого вина, — ставили на комод. Гвендоліна вже не помічала цих відвідувачів, а ті, зі свого боку, не наважувалися подивитися на неї. Найчастіше вони якийсь час стояли разом зі мною біля вікна й так само, як і я, дивилися на вулицю, а іноді трохи покашлювали. Коли вони йшли, знову запановувала така сама тиша, як і до того, залишалися тільки окремі зітхання, які я чув у себе за спиною і між якими, як мені здавалося, щоразу минала ціла вічність. У перший різдвяний день Гвендоліні з неймовірними зусиллями вдалося ще раз сісти в ліжку. Еліас приніс їй чашку чаю з цукром, але вона тільки прихилила її до губ. А потім промовила так тихо, що її заледве можна було почути: *What was it that so darkened our world?*<sup>[41]</sup> І Еліас відповів їй: *I don't know, dear, I don't know*<sup>[42]</sup>. Гвендоліна проскніла так аж до Нового року, а на Епіфанію дійшла до крайньої межі. На вулиці мороз усе посилювався, а довкола ставало дедалі тихіше. Як я дізнався

пізніше, вся округа тієї зими ніби вимерла. Навіть озеро Бала, яке по прибутті до Уельсу я прийняв за світовий океан, було вкрите товстим шаром льоду. Я думав про плотву та вугрів, що жили в його глибинах, а також про птахів, про яких відвідувачі сказали мені, що ті промерзають наскрізь і падають із гілок. За всі ці дні жодного разу посправжньому не розвиднілося, і, ніби на прощання, раптом десь із незвіданої далечини, із синюватого туману ледь проступило сонце, тут присмертна широко розплющила очі й не хотіла відводити погляду від того слабкого світла, що проникало крізь віконні шибки. І тільки коли стемніло, вона опустила повіки, і невдовзі після цього з кожним її подихом з горла став вириватися булькотливий хрип. Усю ніч ми разом із пастором просиділи біля неї. На світанку хрипіння припинилося. Тоді Гвендоліна трохи вигнулася вперед і знову обм'якла. То було якраз таке особливе витягування, яке одного разу я відчув у пораненого зайця, коли в полі взяв його на руки, а в того просто у мене в руках від страху зупинилося серце. Зразу після передсмертної судоми здавалося, що тіло Гвендоліни стало трохи коротшим, і я тут таки згадав про те, що розповідав мені Еван. Я дивився на її запалі очі та на ряд нерівних нижніх зубів, які тепер наполовину визирали з-під тонких губ, підібганих донизу, а на дворі вперше за довгий час понад дахами Бала засяяло вранішнє сонце. Як минув той день, я вже добре й не пригадаю, сказав Аустерліц. Мені здається, що від перевтоми я впав у ліжко й міцно і довго спав. Коли я встав, то Гвендоліна вже лежала в труні, яка стояла в передній кімнаті на чотирьох стільцях із червоного дерева. На ній була її весільна сукня, яка всі ці роки зберігалася в скрині на верхньому поверсі, а ще білі рукавички, обшиті маленькими перламутровими гудзичками, яких я ще ніколи не бачив і від погляду на які у мене вперше в домі пастора на очі навернулися сльози. Еліас сидів поряд із труною і вартував біля померлої, тим часом надворі в порожній стодолі, що скрипіла від морозу, молодий священник із Корвена, який прибув сюди на поні, наодинці розучував поминальну проповідь, яку мав виголосити в день похорону. Еліас так і не зміг змиритися зі смертю своєї дружини. Жалоба — то не зовсім точне слово для того стану, у якому він перебував відтоді, як Гвендоліна лежала в передсмертному стані, сказав Аустерліц. І хоча тоді, у свої тринадцять років, я цього не розумів, але тепер чітко бачу, що нещастя, яке накопичилося в ньому, зруйнувало його віру саме в той час, коли

він її найбільше потребував. Коли влітку я знову приїхав на канікули додому, Еліас уже тижнями був неспроможний виконувати обов'язки пастора. Одного разу він таки ще піднявся на кафедру. Розгорнувши Біблію, він став читати тремтливим голосом так, ніби читав лише для себе самого, уривок з Плачів: *He has made me dwell in darkness as those who have been long dead*<sup>[43]</sup>. Проповіді він уже не виголошував. Просто стояв якийсь час і дивився понад головами своєї завмерлої від страху пастви, дивився незворушними очима, які нагадували мені очі сліпого. Потім повільно спустився з кафедри і вийшов із каплиці. Ще до кінця літа його перевели до Денбіга. Там я відвідав його лише один-єдиний раз, ми приїхали перед Різдом разом зі старостою громади. Хворі перебували у великому кам'яному будинку. Я пригадую, сказав Аустерліц, що нам довелося чекати в кімнаті із зеленими стінами. Десь за чверть години прийшов черговий і провів нас до Еліаса. Той лежав у ліжку з боковими стінками обличчям до стіни. Черговий сказав: *Your son's here to see you, parech*<sup>[44]</sup>, та Еліас не відповів навіть тоді, коли до нього звернулися вдруге і втретє. А коли ми вже виходили з палати, маленький, кудлатий, сивий чоловічок смикнув мене за рукав і прошепотів, прикриваючи рота рукою: *He's not a full shilling, you know*<sup>[45]</sup>, що, хоч як дивно, сказав Аустерліц, я сприйняв тоді як заспокійливий діагноз, який дозволяв змиритися з невтішним становищем. — Більше ніж за рік після візиту до клініки в Денбігу, на початку літнього триместру 1949 року, коли ми якраз готувалися до іспитів, які мали вирішити нашу подальшу долю, так повів далі Аустерліц за якийсь час, директор школи Пенрит-Сміт одного ранку викликав мене до себе. Як сьогодні бачу його перед собою. В потертій мантії, оповитий синюватим димом своєї люльки, він стояв у косих сонячних променях, що пробивалися крізь загразоване вікно з освинцьованою шибкою, і в своїй плутаній манері повторював одне й те саме знову і знову: що я був зразковим учнем, особливо, враховуючи обставини, просто зразковим учнем, особливо, якщо згадати все те, що сталося за останні два роки, і коли в наступні два тижні я виправдаю ті надії, які, безперечно, цілком справедливо покладають на мене вчителі, то для продовження навчання в старших гімназійних класах зможу розраховувати на стипендію від опікунської ради Стовер-Грендж. Та насамперед він зобов'язаний повідомити мене, що на своїх екзаменаційних паперах я маю писати не Давит Еліас, а Жак



Аустерліц. З'ясувалося, сказав Пенрит-Сміт, що це твоє справжнє ім'я. Мої прийомні батьки, з якими він мав тривалу розмову перед моїм вступом до школи, мали намір вчасно повідомити мені про моє походження і, найімовірніше, усиновити, але обставини склалися так, сказав Пенрит-Сміт, сказав Аустерліц, що тепер це, на жаль, неможливо. Йому самому відомо лише те, що подружжя Еліасів взяло мене до себе на початку війни, коли я був ще маленьким хлопчиком, а більше він мені нічого не може про це повідомити. Як тільки стан Еліаса покращиться, я, безперечно, зможу з'ясувати й усе інше. *As far as the other boys are concerned, you remain Dafydd Elias for the time being. There's no need to let anyone know. It is just that you will have to put Jacques Austerlitz on your examination papers or else your work may be considered invalid*<sup>[46]</sup>. Пенрит-Сміт написав ім'я на листочку, і коли він передав його мені, я не знайшов, що сказати, й лише промовив: *Thank you, Sir*, сказав Аустерліц. Спершу найбільше мене бентежило те, що слово Аустерліц не викликало в мене жодних асоціацій. Якби моє нове ім'я було Морган або Джонс, тоді я міг би пов'язати це з дійсністю. Принаймні ім'я Жак було мені відоме з однієї французької пісеньки. Але прізвище Аустерліц я не чув ще ніколи в житті, тож із самого початку був переконаний, що окрім мене ніхто так не зветься, ні в Уельсі, ні на Британських островах, ні взагалі будь-де у світі. І справді, відтоді, як кілька років тому я взявся досліджувати свою історію, то ніде не зустрічав іншу людину, яку звали би Аустерліц, не було такого прізвища в жодних телефонних довідниках, ні в Лондоні, ні в Парижі, ні в Амстердамі чи Антверпені. Проте нещодавно я якось знічев'я ввімкнув радіо, і саме в ту мить диктор сказав, що Фред Астер, про якого я раніше нічого ніколи не знав, насправді від народження мав прізвище Аустерліц. Батько Астера, як я дізнався з цієї дивовижної передачі, походив із Відня і працював фахівцем броварної справи в Омасі, штат Небраска. Саме там і народився Астер. З веранди будинку, у якому жив Аустерліц, можна було чути, як на сортувальній станції міста переганяють туди й сюди товарні поїзди. Це гримотливе сортування вагонів, яке не стихало навіть уночі, а також пов'язана з цим мрія поїхати потягом кудись далеко, були для Астера єдиним спогадом раннього дитинства, як він сам пізніше зізнавався. І лише за декілька днів після того, як я натрапив на цю цілковито невідому мені історію життя, продовжив Аустерліц, від однієї сусідки, яка називала

себе пристрасною читачкою, я довідався, що в щоденниках Кафки вона натрапляла на одного клишоногого чоловічка з моїм іменем, який мав робити обрізання небожу письменника. Про те, що ці сліди справді кудись приведуть, я вірив так само мало, як і в ту цидулку про практику евтаназії, яку знайшов серед документів і з якої випливало, що така собі Лаура Аустерліц 28 червня 1966 року дала свідчення перед італійським слідчим суддею про подібні злочини, які відбувалися в одній круподерні на півострові Сан-Саба біля Трієсту. У кожному разі, сказав Аустерліц, мені дотепер не вдалося розшукати цю мою однофамілицю. Я навіть не знаю, чи сьогодні, після того, як минуло тридцять років із часу її свідчення, вона й досі жива. Що ж стосується моєї власної історії, то, як я вже казав, до того квітневого дня 1949 року, коли Пенрит-Сміт вручив мені написану ним самим записку, імені Аустерліц я ще ніколи не чув. Я навіть не уявляв, як його правильно написати, тож три чи чотири рази по складах прочитав це дивне, як мені здавалося, подібне до таємного заклинання слово, а потім відірвав від нього погляд і запитав: *Excuse me, Sir, but what does it mean?*<sup>[47]</sup>, на що Пенрит-Сміт мені відповів: *I think you will find it is a small place in Moravia, site of a famous battle, you know*<sup>[48]</sup>. І справді, наступного шкільного року ми надзвичайно детально вели мову про моравське село Аустерліц. Навчальний план передостаннього класу передбачав вивчення європейської історії, яку загалом вважали складним і не надто певним предметом, тож зазвичай цей курс обмежувався епохою великих англійських звершень від 1789 до 1814 року. Вчителя, який мав познайомити нас із цією, як він часто підкреслював, славетною та страхітливою епохою, звали Андре Гіларі, він щойно отримав місце в школі Стовер-Грендж після того, як звільнився зі служби в сухопутних військах, і, як згодом з'ясувалося, був до найменших деталей обізнаний із епохою Наполеона. Андре Гіларі навчався в Оріел-коледжі, але ще змалку ввібрав у себе захоплення Наполеоном, яке культивувалося в його родині протягом багатьох поколінь. Щодо імені Андре, як сказав він мені одного разу, сказав Аустерліц, то батько охрестив його так на згадку про маршала Массена, герцога Ріволі. І справді, Гіларі міг описати весь шлях на небосхилі цієї, як він висловлювався, «корсиканської комети», від її спалаху до згасання в південній Атлантиці, разом із усіма можливими деталями, подіями та особами, на які падав відблиск її сяйва, він міг

звернутися до будь-якої точки на її траєкторії, байдуже, під час злету чи під час падіння, до того ж без жодної підготовки, а так, ніби сам був свідком усіх цих подій. Дитинство імператора, його навчання у військовій академії в Брієнні, облога Тулона, злигодні Єгипетського походу, повернення через море, де було повно ворожих кораблів, перехід через Великий Сен-Бернар, битви під Маренго, під Єною та Ауерштедтом, під Ейлау та під Фридландом, під Ваграмом, Ляйпцигом і Ватерлоо, все це Гіларі живописав перед нами в найяскравіших барвах, почасти розповідаючи — з оповіді він часто переходив до драматичних описів, а від них — до своєрідної театралізованої дії з різноманітними ролями, які він віртуозно змінював, переходячи від однієї до іншої, а почасти аналізуючи шахові ходи Наполеона та його противників з холодним розумом безстороннього стратега, який пронизував із висоти своїм орлиним поглядом усю історичну картину тих років, як одного разу не без гордості він сам зауважив. Для більшості з нас уроки історії, які вів Гіларі, закарбувалися в пам'яті зокрема і тому, сказав Аустерліц, що вчитель часто, можливо, внаслідок хвороби хребта, від якої потерпав, розповідав нам новий матеріал, лежачи на підлозі, що нам аж ніяк не здавалося кумедним, адже саме тоді Гіларі говорив із особливою чіткістю та переконливістю. Його коронним номером, без сумніву, був опис битви під Аустерліцом. Щонайдетальніше він описував терен, на якому проходила битва, широкий шлях, який вів із Брюнна<sup>[49]</sup> на схід до Ольмюца<sup>[50]</sup>, моравські пагорби ліворуч, Праценські висоти праворуч, химерний Кегельберг, який нагадував бувалим наполеонівським солдатам єгипетські піраміди, села Бельвіц, Скольніц та Кобельніц, лісопарк і загін для фазанів, розташовані в тій місцевості, русло струмка Гольдбах, а також ставки й озера на півдні, польовий табір французів та дев'яностотисячний табір союзних військ, що простягнувся на дев'ять миль. О сьомій ранку, розповідав Гіларі, сказав Аустерліц, вершини найвищих висот виринули з туману, ніби острови серед моря, і поки над пагорбами все більше розвиднювалося, молочний серпанок в долинах ставав дедалі густішим. Подібно до сповільненої лавини з гірських схилів сходили російські й австрійські війська, і невдовзі, дедалі більше відчуваючи непевність щодо мети свого просування, вони стали збиватися з дороги серед ярів та западин, тим часом французи одним ривком зайняли вже наполовину залишені

висхідні позиції на Праценських висотах і в такий спосіб зайшли до ворога з тилу. Гіларі описав нам, де були розташовані полки в білих і червоних та зелених і синіх одностроях і як вони під час битви утворювали щоразу нові візерунки, подібно до кольорових скелець у калейдоскопі. Знову й знову чули ми імена Коловрат і Багратіон, Кутузов, Бернадот, Милорадович, Сульт, Мюрат, Вандам і Келлерман, бачили чорні клуби диму, що здіймалися над гарматами, чули свист гарматних ядер над головами воїнів, полиск багнетів, коли перші промені сонця пронизали туман; як нам здавалося, ми справді чули зіткнення важкої кавалерії й відчували, як втрачає сили власне тіло, коли зминаються цілі шеренги піхоти під тиском нової хвили противника. Про 2 грудня 1805 року Гіларі міг розповідати годинами, та незважаючи на це, був переконаний, що в його описах все подано в надто скороченому вигляді, він неодноразово заявляв, що про все, що відбулося того дня, варто було розповідати в якійсь іще не вигаданій систематичній формі: хто саме, де і як загинув, або ж врятував своє життя, або просто те, як виглядало поле битви з приходом ночі, як кричали й стогнали поранені та ті, хто саме помирав, але для такого опису потрібна ціла вічність. Врешті оповідачеві, який не може всього знати, не залишиться нічого іншого, окрім того, щоб підсумувати все сміховинною фразою: «Битва розгорталася зі змінним успіхом», — або якимось іншим безпомічним і безглуздим виразом. Усі ми, навіть ті, хто гадав, що звертає увагу на найменші деталі, задовольнялися тими самими шаблонами, якими вже надто часто послуговувалися інші. Ми намагаємося відтворити дійсність, але що більше зусиль ми докладаємо, то більше пробивається те, що завжди можна було побачити в історичному театрі: падає барабанщик, піхотинець якраз прохромлює багнетом свого противника, вирячене кінське око, незворушний імператор в оточенні своїх генералів посеред завмерлої веремії битви. Наші заняття історією, такою була теза Гіларі, завжди є заняттям із уже закінченими, закарбованими в пам'яті картинами, на які ми постійно дивимося, тоді як істина ховається деінде, у якомусь досі ніким не знаному місці. Я також, додав Аустерліц, від цієї битви трьох імператорів, незважаючи на її численні описи, які мені доводилося читати, зберіг у пам'яті тільки картину розгрому союзників. Будь-яка спроба зрозуміти перебіг так званих бойових дій неминуче обертається цією єдиною сценою, у якій юрби російських і

австрійських солдатів пішки й у сідлі тікають на замерзлий Сатченський став. Я бачу, як гарматні ядра на цілу вічність зависають у повітрі, бачу інші ядра, що вриваються в кригу, бачу нещасних, які, розпростерши руки, зісковзують зі здіблених крижин, я бачу їх, хоч як дивно, не власними очима, а короткозорими очима маршала Даву, який у шаленому марші примчав зі своїми полками з Відня і який в окулярах, зав'язаних тасьмами на потилиці, роззирається посеред цієї битви, нагадуючи своїм виглядом перших автомобілістів чи авіаторів. Коли я згадую сьогодні описи Андре Гіларі, сказав Аустерліц, то пригадую також, як у мені зростало переконання, що якимось загадковим чином я пов'язаний із цим славетним минулим французького народу. Що частіше Гіларі промовляв перед класом слово «Аустерліц», то більше ставало воно моїм іменем, і все більше мені здавалося, що те, що я спершу сприйняв як порочну пляму на мені, перетворюється на сяючий знак, який постійно виринав переді мною, багатообіцяльний, мов те сонце, що зринало над грудневим туманом того самого Аустерліца. Весь навчальний рік мене не полишало відчуття, що я — обранець, і це відчуття, яке, як я сам чудово знав, жодним чином не відповідало моєму сумнівному статусу, збереглося в мені на все життя. Наскільки мені відомо, ніхто з моїх однокласників у Стовер-Грендж не дізнався про моє нове ім'я, і навіть ті вчителі, яким Пенрит-Сміт повідомив про наявність у мене другого імені, далі називали мене Еліас. Андре Гіларі був єдиним, кому я сам сказав, як мене звати насправді. Це було невдовзі після того, як ми здали невеликий твір про поняття «імперія» і «нація», коли Гіларі в позаурочний час покликав мене до свого кабінету, щоб мою роботу, відзначену оцінкою «А» з трьома плюсами, вручити мені особисто, а не разом, як він висловився, з іншими опусами. Хоча він час від часу публікувався у фахових історичних часописах, та, за його словами, і сам не зміг би за такий відносно короткий час написати таке проникливе дослідження, тож він хотів знати, звідки взялася така моя обізнаність в історичній науці, може, це в мене з дому, завдяки батькові чи старшому братові. Коли я заперечно відповів на запитання Гіларі, то мав докласти зусиль, щоб опанувати себе, і в цій, як мені здавалося, нестерпній ситуації сталося так, що я відкрив йому таємницю мого справжнього імені, після чого він довго не міг заспокоїтися. Вчитель постійно хапався за голову, голосно висловлюючи свій подив, так, ніби

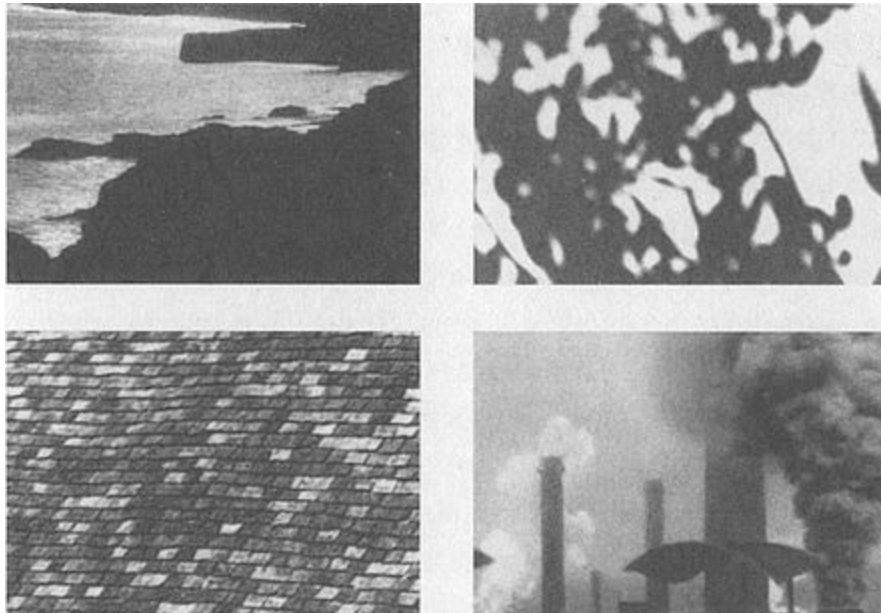
провидіння нарешті послало йому учня, про якого він мріяв усе життя. Весь той час, який мені ще залишалося провести в Стовер-Грендж, Гіларі підтримував і заохочував мене всіма можливими способами. Насамперед я вдячний йому за те, сказав Аустерліц, що з таких предметів, як історія, латина, німецька та французька, я залишив далеко позаду решту своїх однокласників, і, одержавши щедрю стипендію, міг обрати свій шлях, що вів мене до свободи, у чому тоді я був цілком переконаний. На прощання Андре Гіларі передав мені зі своєї колекції пам'ятних предметів, пов'язаних із Наполеоном, темний картон в золотому обрамленні, на якому під блискучим склом було закріплено три дещо крихкі з вигляду листки верби з острова святої Єлени та шматочок лишайника, подібний до гілочки білого корала, який, судячи з напису, один із предків Гіларі 31 липня 1830 року зняв із важкої гранітної плити на могилі маршала Нея. Ці пам'ятні предмети, які, власне, не мають якоїсь безпосередньої цінності, досі зберігаються в мене, сказав Аустерліц. Вони, напевне, важливіші для мене, ніж будь-яка картина, по-перше тому, що ці збережені релікти, лишайник та засохлі ланцетоподібні листочки, попри свою крихкість, понад століття потому залишилися неушкодженими, а по-друге, вони щодня нагадують мені про Гіларі, без якого я точно не зміг би вийти з тіні пасторського дому в Бала. І саме Гіларі був тим, хто на початку 1954 року, після смерті мого прийомного батька в притулку Денбіга, взяв на себе клопіт розібрати нечисленні папери, що залишилися від нього, а потім через те, що Еліас знищив будь-які вказівки на моє походження, взявся за сповнену численних труднощів справу набуття мною громадянства. Гіларі регулярно навідував мене, коли я навчався в Оріел-коледжі, у якому свого часу навчався й він сам, і коли була нагода, ми вирушали разом на екскурсії до порожніх, закинутих садиб, яких у повоєнний час було чимало навіть на околицях Оксфорда. Поки я навчався в школі, сказав Аустерліц, окрім підтримки Гіларі, мені особливо допомогла дружба з Джеральдом Фіцпатриком, завдяки якій я міг позбутися гнітючих самосумнівів, що іноді мене охоплювали. Коли я перейшов до старших класів гімназії, за звичаєм, поширеним тоді в інтернатах, до мене приставили Джеральда — як мого фактотума. Його завданням було підтримувати чистоту в моїй кімнаті, пуцувати мої чоботи та заносити тацю з начинням для чаю. З першого ж дня, коли він попросив у мене одну з нових фотографій нашої

команди з регбі, на якій у першому ряду праворуч можна було побачити й мене, я помітив, що Джеральд почувається так само самотньо, як і я, сказав Аустерліц, який потім, буквально за тиждень після нашої зустрічі в готелі *Great Eastern* без зайвих коментарів надіслав мені копію згаданої ним світлини.



Але того грудневого вечора в барі готелю, у якому знову запанувала тиша, Аустерліц далі розповідав мені про Джеральда, який після прибуття до Стовер-Грендж страшенно побивався за рідним домом, що ніяк не в'язалося з його загалом веселою натурою. Тож постійно, як тільки хлопець мав вільну хвилину, він починав перебирати у своїй скриньці речі, які взяв із собою з дому, а якимось, невдовзі після того, як він став на службу до мене, одного похмурого осіннього пообіддя, коли надворі лився осінній дощ, я помітив, як у кінці коридору він намагається розпалити вогонь за допомогою стосу старих газет, складених там на кам'яній підлозі поряд із прочиненими дверима, що вели на задній двір. Проти сіруватого світла я заледве розрізнув його низьку скоцюрблену постать і маленькі вогники, що лизали краї газет, але не хотіли розгорятися. Коли я закликав його до відповіді, він сказав, що найбільше йому хотілось би розвести величезний вогонь і щоб на місці школи була лише купа руїн і попіл. Відтоді я став опікуватися Джеральдом, дозволив йому полишити прибирання кімнати та чищення чобіт, чай я також став готувати сам і пив його разом із ним, що було порушенням правил, тож більшість моїх

однокласників, а також мій вчитель-розпорядник, ставилися до цього несхвально, так, ніби це суперечило природному порядку. У вечірні години Джеральд часто ходив зі мною в темну кімнатку, у якій я тоді робив свої перші проби у фотографії. Невеличке приміщення, подібне до комірчини, що розташовувалося за хімічною лабораторією, роками ніхто не використовував, проте на полицях настінних шафок та в шухлядах було багато коробок із рулонами плівки, великий запас фотопаперу і купа найрізноманітніших фотоапаратів, серед них один *Ensign*, такий самий пізніше був і в мене самого. Від початку мене насамперед цікавила форма речей і їхня замкненість у собі, вигин поруччя сходів, виїмка на кам'яному склепінні брами, незбагненно чітке переплетіння травинок у засохлому пучку трави.





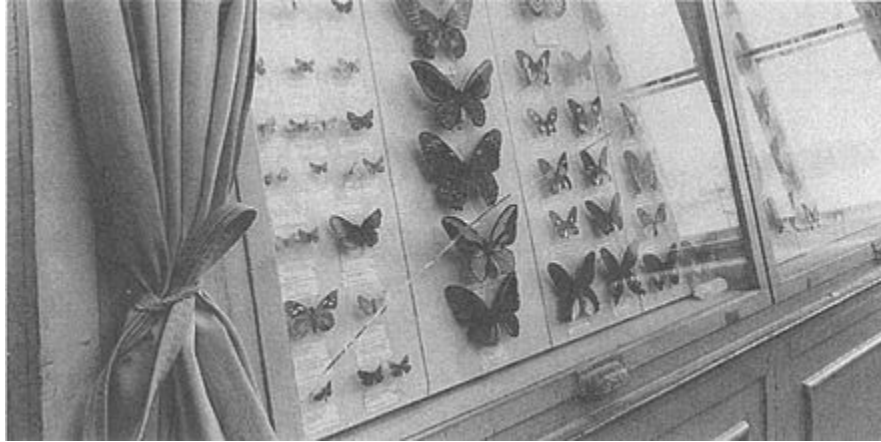
Сотні таких знімків, переважно квадратного формату, зробив я у Стовер-Гренджі, проте мені завжди здавалося неприйнятним наводити видошукач фотоапарата на окремих людей. Особливо зачаровувала мене в заняттях фотографією та мить, коли на експонованому папері проступали, так би мовити, з нічого тіні реальності, так само, як і спогади, сказав Аустерліц, які вириваються серед ночі й у того, хто хоче їх утримати, швидко знову тьмяніють, так само темнішає фотографічний відбиток, якщо перетримати його у ванночці з проявлювальним розчином. Джеральд охоче допомагав мені в темній кімнатці, як зараз бачу його, на голову нижчого за мене, як він стоїть переді мною в тій комірчині, освітленій лише тьмяною червонуватою жарівкою, тримає пінцетом світлини і водить ними туди й сюди у ванночці, заповненій водою. За такої нагоди він часто розповідав мені про свій дім, проте найбільше йому подобалося розповісти про трьох поштових голубів, що, як він гадав, так само ревно чекають на його повернення, як і він сам. Десять років тому, сказав мені Джеральд, сказав Аустерліц, дядько Алонсо подарував йому на його десятий день народження трьох голубів, двох шиферно-синього кольору та одного білосніжного. Щойно хтось їхав з містечка машиною, Джеральд просив його взяти з собою цих птахів і випустити децьо далеко, й щоразу вони безпомилково поверталися до свого обійстя. Лише Тіллі, біла голубка, якось наприкінці минулого літа довго не поверталася після того, як її відправили в пробний політ із Долгеллау, що всього за кілька миль від дому, і лише наступного дня, коли Джеральд уже втратив будь-яку надію, пташка нарешті повернулася — вона йшла пішки з перебитим крилом по посипаній рінню доріжці, що вела до будинку. Пізніше я часто згадував цю історію про пташку, яка мусила пройти довгу самотню дорогу додому, як вона пробиралася через круті схили й, здолавши численні перешкоди, все-таки змогла досягти своєї мети, це питання, сказав Аустерліц, хвилює мене і досі, коли я бачу в польоті голуба, що для мене якимось незбагненим чином завжди пов'язано з думкою про те, як врешті загинув Джеральд. Гадаю, так вів далі Аустерліц після тривалої паузи, це сталося під час другого чи третього батьківського дня, коли Джеральд, сповнений гордості через те, що має зі мною такі привілейовані стосунки, відкомендував мене своїй матері, яку звали Адела і якій тоді, напевне, не було ще й тридцяти років; вона була дуже рада, що її молодший син після

труднощів, які мав спочатку, знайшов у мені свого захисника. Джеральд уже розповідав мені про свого батька Алдуса, який в останню зиму війни розбився над Арденнським лісом, і я знав від товариша про його матір, що відтоді вона живе сама разом зі старим дядьком і ще старішим двоюрідним дідом майже на околиці приморського містечка Бармут у приватному будинку, розташованому, як стверджував Джеральд, у найкращому місці на всьому валлійському узбережжі. У цей будинок, після того як Адела дізналася від Джеральда, що я не маю ні батьків, ні рідні, я частенько та, власне, постійно приїздив на її запрошення, навіть уже під час військової служби та навчання в коледжі, і сьогодні, сказав Аустерліц, я нічого так не бажаю, як безслідно розтанути в тому спокої, який там завжди панував. Уже на початку канікул, коли ми їхали маленьким паротягом із Рексгама на захід через долину Ді, я помітив, як злетіло до небес моє серце. Поворот за поворотом поїзд повторював вигини русла річки, крізь прочинене вікно до мене зазирали зелені луки, сіро-кам'яні та побілені будиночки з блискучими шиферними дахами, гойдливі сріблясті верби, затінені вільхові переліски, а за ними простіралися овечі пасовиська, й далі — високі і майже зовсім сині гори та небо над ними, із хмарами, які завжди пливли із заходу на схід. Повз нас пропливали рвані пасма пари, було чутно, як свистить локомотив, і на обличчі відчувався прохолодний вітерець. Краще, ніж на цій колії, завдовжки не більше сімдесяти миль, які ми здолали десь за три з половиною години, я більше ніколи в житті не подорожував, сказав Аустерліц. Певна річ, коли десь на середині шляху ми зробили коротку зупинку на станції Бала, я мимоволі подумав про пасторський дім, який було видно на пагорбі, та мені годі було уявити, що майже все своє дотеперішнє життя я був одним із його нещасних мешканців. Щоразу при вигляді озера Бала, особливо взимку, коли воно було збурене штормовим вітром, мені знову пригадувалась історія про дві джерельні річки Дуї Фаур та Дуї Фах, історія, яку розповідав швець Еван, мовляв, у темряві на великій глибині вони протікають через всю довжину озера, не змішуючись із його водами. Обидві ці річки, саме так, сказав Аустерліц, розповідав Еван, названі іменами єдиних людських істот, які не загинули під час біблійного потопу, а змогли врятуватися. Над верхнім краєм озера Бала поїзд через невелику сідловину в'їжджав у долину Авон Маутах. Тут гори були вищими й

підступали все ближче до залізничної колії, а за Долгеллау вони знову відступали й довкола простилалися невисокі пагорби, пологі схили яких спускалися до гирла річки Маутах, що як фйорд глибоко врізалася в суходіл. І насамкінець, коли ми повзли черепашим темпом від південного берега на протилежний бік через міст на масивних дубових палях, праворуч від нас було русло річки, яке в повільно здавалося гірським озером, оскільки було затоплене морем, а ліворуч аж до вкритого світлим серпанком обрїю простяглася бухта Бармута, і тоді від радості, яка мене переповнювала, я просто не знав куди дивитися. На вокзалі Бармута нас зустрічала Адела, найчастіше вона приїздила на чорному лакованому візку, запряженому поні, а потім уже за якісь півгодини візок звертав на доріжку, всипану рїнню, що вела до садиби Андромеда-Лодж, рудий поні завмирав на місці, і ми могли вийти до нашого прихистку на час канїкул. Двоповерховий будинок зі світло-сірої цегли був захищений із півночі та північного сходу пасмом пагорбів Лаур-Лех, які в цьому місці круто обривалися; на південний захід ділянка була відкритою й утворювала напівколо, тож, стоячи перед будинком, можна було бачити гирло річки на всю його довжину від Долгеллау до Бармута, хоча самі ці містечка ховалися з одного боку за скелястим виступом, а з другого — за лавровими заростями, тож вони не були частиною цієї панорами, майже позбавленої людських жител. Лише по той бік річки за певних атмосферних умов, сказав Аустерліц, можна було побачити віддалене, здавалося, на цілу вічність, крихітне сїльце Артог, за яким на висоті майже трьох тисяч футів над рівнем ряхтливого моря здіймалася затїнена сторона гори Кадер Ідрис. І хоча в усїй окрузі клімат був доволі м'який, температура на цьому особливо сприятливому місці була завжди на декілька градусів вища, ніж середня в Бармуті. У саду, який містився за будинком і за роки війни цілковито здичавїв, були рослини й кущі, яких я ніде більше в Уельсі не бачив, гігантський ревінь і новозеландська папороть, вища за людський зріст, водяний салат і камелїї, бамбукові зарості і пальми, а з прямовисної скелі в долину спадав струмок, і білий пил його бризок розлітався серед плямистих сутїнок, які постійно панували під листяним дахом високих дерев. Але не тільки рослини, що походили з теплих кліматичних зон, створювали враження, ніби ти опинився в іншому світі: екзотичними в Андромеда-Лодж були насамперед білопері какаду, які вільно літали в радіусі двох-трьох миль від

будинку, вони подавали голос із-під кущів і до пізньої години купались і розважалися під дощем бризок водоспадного струмка. Прадід Джеральда колись давно привіз додому декілька пар цих птахів із Молуккських островів і поселив їх в оранжереї, де вони невдовзі розмножилися до численної колонії. Вони жили в невеличких барильцях з-під хересу, поскладаних біля однієї бокової стіни в піраміду, ці птахи, зовсім не так, як то роблять їхні південні родичі, вистелили ті барильця тирсою, яку тягали з лісопилки, розташованої внизу на березі річки. Більшість із них пережили навіть сувору зиму 1947 року, оскільки в найхолодніші місяці, січень і лютий, Адела топила для них стару пічку, що стояла в оранжереї. Було так захопливо спостерігати, сказав Аустерліц, з якою спритністю ці птахи, тримаючись дзьобом, лазили по садових шпалерах, а спускаючись, демонстрували різноманітні піруети, що нагадували рухи танцівників на мотузці; вони вилітали й знову запурхували у відчинені вікна, або з перебіжками стрибали по землі, завжди заклопотані і, принаймні так здавалося, чимось постійно стурбовані. Загалом вони багато в чому нагадували людей. Було чутно, як вони зітхають, сміються, пчихають і позіхають. Вони злегка відкашлювались, перш ніж почати щось говорити своєю мовою какаду, бували уважними, часом діяли з розрахунку, бували пустотливими й хитрими, нещирими, злими, мстивими й діяльними. До певних людей, насамперед до Адели та Джеральда, вони були прихильними, а інших, наприклад, валлійську економку, яка рідко показувалася надворі, вони переслідували зі справжньою ненавистю. Здавалося, вони точно знали, о котрій годині вона, у своєму чорному капелюшку та з чорною парасолькою в руці, йтиме до молитовного дому, вони щоразу підстерігали її за цієї регулярної нагоди, щоб здійняти за її спиною страшенний гвалт, так ніби обсипали її непристойними лайками. Те, як вони постійно збивалися в щораз інші групки, а потім знову сиділи парами, так ніби не знали нічого іншого, крім гармонії, й були навіки нерозлучними, здавалось мені віддзеркаленням людського суспільства. На одній галявині, оточеній суничними деревами, вони навіть мали свій власний, хоча й не ними особисто облаштований, цвинтар із довгим рядом могил, а в одній із кімнат на верхньому поверсі в Андромеда-Лодж стояла стінна шафа, очевидно, спеціально збудована для того, щоб зберігати там темно-зелені картонні коробки з великою кількістю

мертвих одноплемінників какаду, там були їхні брати з червоними черевцями та жовтими гребінцями, сині ари, хвилясті папужки й какаду, араканги, рогаті й болотяні папуги, всіх їх привіз із навколосвітньої подорожі прадідусь чи то прапрадідусь Джеральда, або ж вони були придбані за пару гвіней чи луїдорів в одного гендляря на ім'я Теодор Грас із Гавра, як то було зазначено на вкладених у коробки картках. Найгарнішим з усіх цих птахів, серед яких траплялися й деякі місцеві дятли, крутиголовки, шуліки та іволги, був так званий попелястий папуга. Я досі немов бачу перед собою, сказав Аустерліц, на кришці його зеленого картонного саркофага: *Jaco, Ps. erithacus L*<sup>[51]</sup>. Він походив із Конго й у своєму валлійському екзилі, як то було сказано в некролозі, що додавався, досяг поважного шістдесятишестирічного віку. Він був, ішлося далі в некролозі, дуже ручним та довірливим, швидко все вивчав, багато говорив із самим собою та з іншими, насвистував цілі пісні й частково навіть сам компонував, але найбільше йому подобалося імітувати дитячі голоси, а також, щоб діти його чогось навчали. Єдина його погана звичка полягала в тому, що коли птахові давали замало абрикосових кісточок чи надто тверді горіхи, які він все одно з легкістю міг розлушити, його охоплював кепський настрій, і тоді він починав бродити по дому й скрізь дзьобати меблі. Цього особливого папугу Джеральд часто діставав з коробки. Він був приблизно дев'яти дюймів завдовжки і мав, відповідно до свого імені, попелясте пір'я, а окрім того, кармазиновий хвіст, чорний дзьоб і білуватий, як здавалося, позначений глибокою журбою лик. Зрештою, провадив далі Аустерліц, майже в кожному приміщенні Андромеда-Лодж був своєрідний кабінет природознавства, шафи з численними шухлядами, деякі з яких були зашклененими і в них зберігалися сотні яєць папуг майже правильної кулястої форми, колекції мушель, мінералів, жуків і метеликів, поміщені в банки з формальдегідом гладуни, ящірки



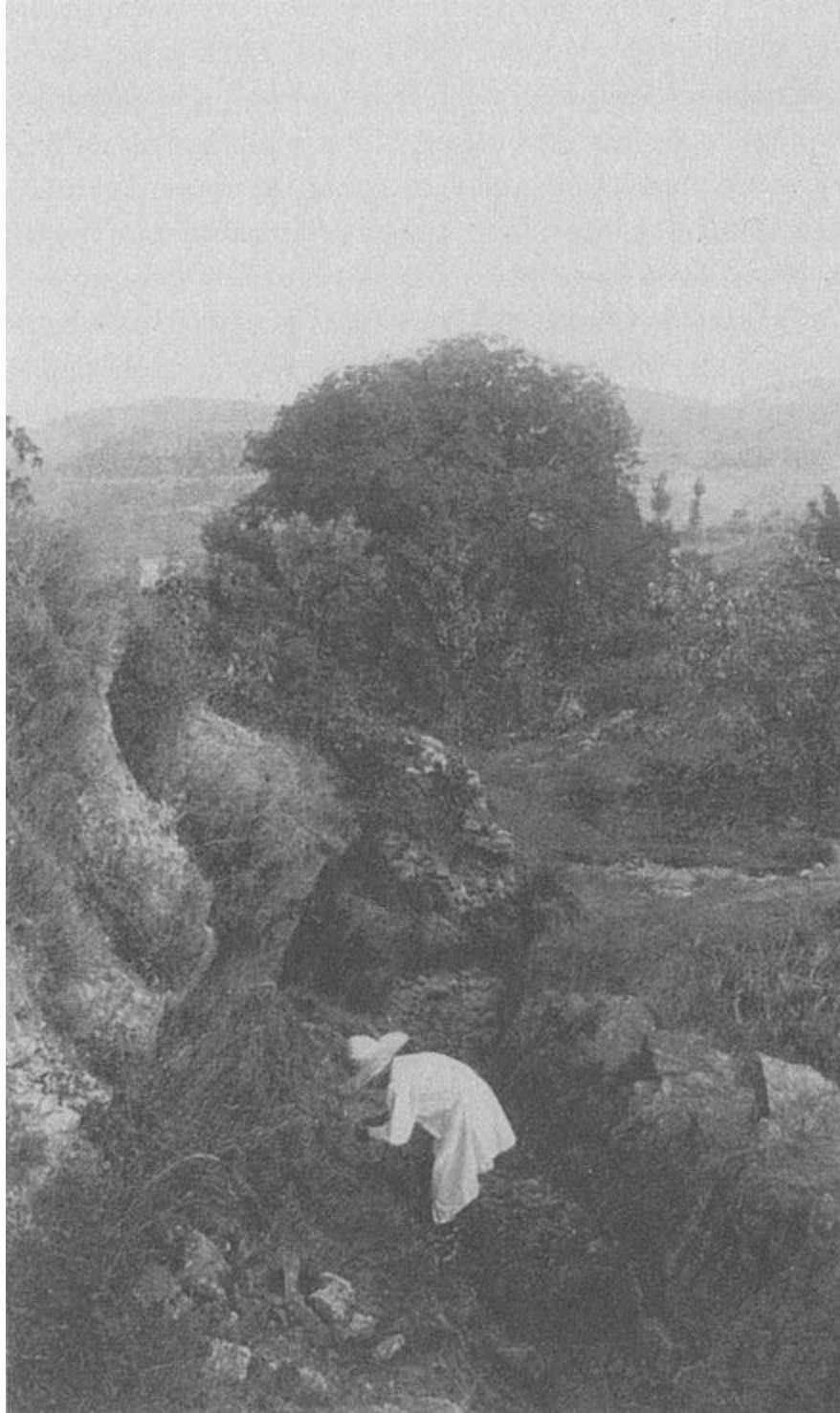
й вужі, равлики і морські зірки, раки і краби, а також великі гербарії з листям дерев, цвітом і травами. Адела якось розповіла йому, сказав Аустерліц, що перетворення Андромеда-Лодж у своєрідний природознавчий музей почалося зі знайомства 1869 року Джеральдового пращура, любителя папуг, із Чарльзом Дарвіном, коли той працював над своєю працею про походження людини в орендованому ним будинку, який стояв неподалік від Долгеллау. В той час Дарвін нерідко гостював у Фіцпатриків у садибі Андромеда-Лодж, і, за родинними переказами, постійно вихваляв райський краєвид, який відкривався тут згори. Відтоді, як розповідала Адела, сказав Аустерліц, у клані Фіцпатриків почався розкол, що триває й донині: у кожному поколінні один із двох синів неодмінно відходив від католицької віри й ставав природознавцем. Так Алдоус, батько Джеральда, був ботаніком, тим часом його брат Евелін, старший за нього на двадцять років, залишився вірним догматам папізму, що в Уельсі вважалося одним із найгірших збочень. І справді, навіть католицька лінія в родині весь час була представлена ексцентриками та божевільними, як то добре можна було побачити на прикладі дядька Евеліна.



За тих часів, коли я, як гість Джеральда, щороку приїздив на декілька тижнів до Фіцпатриків, сказав Аустерліц, Евеліну було десь за п'ятдесят, але він так потерпав від хвороби Бехтерева, що з вигляду нагадував старця й пересувався з великими труднощами, страшенно згорблений. І саме заради того, щоб його суглоби остаточно не задерев'яніли, він постійно був на ногах у своїй квартирі, розташованій на верхньому поверсі, де вздовж стін, ніби в танцшколі, були прикріплені поручні. Саме за ці поручні він і тримався, коли дюйм за дюймом, тихо зойкаючи, просувався вздовж стін, а його голова й зігнутий тулуб були не вище руки на перилі. Один раз обійти всю спальню, зайти у вітальню, вийти з вітальні в коридор, а звідти знову в спальню забирало в нього добру годину. Джеральд, який тоді вже відчував відразу до римської релігії, якимось заявив мені, сказав Аустерліц, що дядько Евелін став такий згорблений через свою скупість, яку він перед самим собою спокутував тим, що кожного тижня заощаджені гроші, зазвичай дванадцять-тринадцять шилінгів, пересилав у католицьку місію в Конго на порятунок чорних душ, що знемагали там у невір'ї. У кімнаті Евеліна не було ні фіранок, ні будь-яких меблів, оскільки він не хотів даремно вживати речі, навіть якщо йшлося про річ, придбану давним-давно, і потрібно було лише

перенести її з іншої частини будинку. На паркеті вздовж стіни, де він постійно ходив, багато років тому заради збереження підлоги чоловік розпорядився покласти вузьку смужку лінолеуму, яка за весь цей час так затерлася від його шаркаючих кроків, що від її квіткового орнаменту годі було щось розпізнати. Тільки тоді, коли протягом кількох днів температура на термометрі, закріпленому на віконній рамі, опускалася ополудні до п'ятдесяти градусів за Фаренгейтом, економці дозволялося розвести в каміні крихітний вогонь, який горів практично ні з чого. Заради економії світла спати Евелін завжди лягав із настанням темряви, тобто взимку — вже о четвертій пополудні, хоча лежання означало для нього ще більші тортури, ніж ходіння, бо, попри свою цілковиту знеможеність після безкінечного ходіння, він здебільшого довго не міг заснути. Крізь ґрати вентиляційної шахти, яка поєднувала його спальню з вітальною і мимоволі функціонувала як переговорний пристрій, було чути, як він годинами кликав різних святих, а особливо, якщо мене не зраджує пам'ять, мучениць Катерину та Єлизавету, що прийняли смерть у жахливих мордуваннях, він просив їх замовити за нього слово перед його евентуальним, як він висловлювався, представленням перед суддівським тронем небесного Господа. — На противагу дядьку Евеліну, — так за якийсь час продовжив Аустерліц свої, вочевидь, дуже зворушливі для нього спогади про Андромеда-Лодж, діставши з внутрішньої кишені піджака щось на кшталт гаманця, у якому були декілька фотографій завбільшки з поштівку, — отже, на противагу дядькові Евеліну, сказав Аустерліц, старший за нього років на десять двоюрідний дід Альфонсо, який продовжував природознавчу лінію Фіцпатриків, виглядав ще досить молодо. Він завжди був у якомусь просвітленому настрої й здебільшого проводив час просто неба, влаштовував далекі екскурсії, навіть коли була негода, або ж сидів, коли було погідно, у своєму білому халаті з солом'яним брилем на голові десь неподалік від дому на розкладному стільці й розважався аквареллю. При цьому він завжди був в окулярах, у яких замість скелець була напнута сіра шовкова тканина, так пейзаж можна було бачити ніби за тонкою вуаллю, й водночас барви ставали бляклими, а вагомість світу розчинялася просто на очах.





Картини, які Альфонсо переносив на папір, сказав Аустерліц, були, власне, лише натяками на картини, тут — крутий стрімчак, там — чагарник, купчаста хмара — і не більше, майже безбарвні фрагменти, втілені в прозорому кольорі, утвореному з кількох крапель води та

одного грана гірської зелені чи голубино-синьої барви. Пригадую, сказав Аустерліц, як одного разу Альфонсо, звертаючись до свого двоюрідного онука й до мене, зауважив, що нашим очам все здається побляклим і що найгарніші барви здебільшого вже зникли або ж їх можна відшукати лише там, де їх ніхто не бачить, — у підводних садах глибоко під поверхнею моря. У дитинстві, сказав він, у Девонширі й Корнуоллі, гуляючи попід крейдяними скелями, де за мільйони років морські хвилі вимили в камені й відшліфували порожнини й цілі басейни, він захоплювався безкінечним розмаїттям переходів рослинних, тваринних і мінеральних форм, зооїдами, коралінами, морськими анемонами, морськими віялами й морським пір'ям, коралами та ракоподібними, яких двічі на добу затоплював приплив, омиваючи довгими пасмами водоростей, а потім, коли вода сходила, вони знову відкривалися сонцю й повітрю у своїх скельних чашах, виграючи всіма кольорами спектру — синьо-зелені, шарлатові й рубінові, сірчано-жовті та оксамитово-чорні — і розкриваючи перед світом свої неймовірні, райдужні форми життя. Строката облямівка здійснювалася й опускалася разом із припливами й відпливами, вона покривала тоді все південно-західне узбережжя острова, і ось, менш ніж за пів століття, через нашу пристрасть до збирання та інші завади і впливи, які важко вирізнити, всю цю розкіш було майже повністю знищено. Іншим разом, у безвітряну й безмісячну ніч двоюрідний дід Альфонсо піднімався на один із пагорбів за домом, щоб поспостерігати кілька годин за загадковим світом молі. Більшість із нас, сказав Аустерліц, нічогосінько не знає про міль, окрім того, що вона нищить одяг і килими й тому з нею слід боротися за допомогою камфори й нафталіну, тоді як насправді міль є одним із найдавніших і найдивовижніших видів тварин за всю історію природи. Невдовзі після того, як опустилася темрява, ми вже сиділи на скелястому виступі високо над садибою Андромеда-Лодж, під нами були круті схили, а перед нами — нескінченна пільма, що простяглася далеко над морем, і щойно Альфонсо розпалив газову лампу з жаровою сіткою, встановивши її в невеликому плескатому заглибленні, обабіч якого росли кущі вересу, аж тут почали з'являтися нічні метелики, хоча, піднімаючись вгору, ми не бачили жодного. Але тепер вони летіли цілими зграями, виписуючи тисячі дугастих траєкторій, петляючи й звиваючись, аж поки не посипалися на світло, як сніжинки,

утворюючи беззвучну заметіль, тим часом інші, тріпочучи крилами, повзали по лляному рушнику, розстеленому під лампою, або ж, знеможені від несамовитого кружляння, опускалися в сірі заглиблення складених стосом упаковок з-під яєць, які для їхнього захисту Альфонсо зложив в окремому ящику. І хоча я добре пам'ятаю, що ми обоє, я і Джеральд, не переставали дивуватися розмаїттю цих безхребетних, зазвичай прихованих від людського ока, і що Альфонсо дав нам доволі часу просто надивитися на них і начудуватися, проте зараз я вже не пригадую, які саме види молі прилетіли тоді до нас, чубатки тополіні, можливо, чубатки березові, а ще ведмедиці-гери й совки великі похмурі, металовидки й совки-іпсилон, бражники молочайні й бражники дубові, п'ядуни й стрічкарки, мертві голови й тонкопряди хмелеві; у кожному разі там були десятки видів, такі різні за зовнішнім виглядом і поведінкою, що ні я, ні Джеральд не могли їх усіх запам'ятати. Деякі з них мали комірці та накидки, ніби шляхетні панове, що йдуть до опери, як сказав одного разу Джеральд; в інших було просте однотонне забарвлення, проте коли вони починали ворушити крильцями, можна було побачити з-під низу фантастичні поперечні й хвилясті лінії, тіні, серпоподібні плямки та світлі місця, цяточки, зигзагоподібні смужки, тасьми, прожилки й такі кольори, які годі уявити, мохово-зелений із синюватим відливом, помаранчево-коричневий та шафраново-червоний, глинисто-жовтий і атласно-білий, а ще металічний блиск, ніби від шару латуні чи золота. Багато з них ще хизувалися неторканим вбранням, тим часом інші, коротке життя яких вже майже проминуло, з'являлися обшарпаними й обірваними. Альфонсо розповідав про те, що кожна з цих екстравагантних істот має свої особливі риси, так, деякі живуть лише під вільхами, деякі — тільки на нагрітих сонцем скелях, на пустирищах або на болотах. Описуючи їхнє попереднє життя у вигляді гусениць, Альфонсо розповів, що майже всі вони харчуються більш-менш однаковим кормом, корінням пирію, вербовим листям, барбарисом чи зів'ялим листям ожини, і, натрапивши на корм, їдять його, як сказав Альфонсо, аж поки не зомліють, тоді як метелики за все своє життя вже нічого не їдять і спрямовані лише на те, щоб якомога швидше взятись за розмноження. Тільки спрага часом допікає їм, тож іноді трапляється, що в період посухи, коли вночі довгий час не випадає роса, вони збираються цілою хмарою й гуртом вирушають на пошуки найближчої

річки або струмка, де при спробі сісти на проточну воду багато з них тоне. А ще мені запам'яталось зауваження Альфонсо про те, що міль має надзвичайно гострий слух, сказав Аустерліц. Ці комахи спроможні розпізнати на великій відстані крики летючих мишей, і він, Альфонсо, мав можливість спостерігати, як щовечора, коли економка виходила надвір і скрипучим голосом гукала свою кицьку Енід, вони вилітали з кущів і забиралися геть під затінок дерев. Удень, сказав Альфонсо, вони ховаються і сплять попід камінням і в розщелинах, у сухому листі на землі чи в кронах дерев. Коли їх знаходиш, то більшість із них перебувають у стані заціпеніння, а перед пробудженням вони починають тремтіти або ж стрибають по землі, судомно ворушачи крильцями й лапками, перш ніж зможуть злетіти. Температура їхнього тіла досягає тоді тридцяти шести градусів, як і в ссавців та в дельфінів, а також в тунців на повній швидкості. Тридцять шість градусів — то рівень температури, сказав Альфонсо, який у природі не раз виявлявся особливо сприятливим, своєрідний магічний поріг, і часом мені спадало на думку, так казав Альфонсо, сказав Аустерліц, що всі нещастя людей пов'язані з тим, що колись відбулося відхилення від цієї норми, і відтоді люди постійно перебувають у стані легкої гарячки. Аж до світанку, сказав Аустерліц, сиділи ми тієї літньої ночі на скелястому виступі високо над гирлом Маутаха й дивилися, як злітаються до нас нічні метелики, напевне, не менше десяти тисяч, як оцінив Альфонсо. Світлові лінії, які так зачаровували Джеральда, всі ці сяйливі кола, струминки й спіралі, що ніби тягнуться за ними, насправді не існують, пояснив Альфонсо, а є лише фантомними слідами, спричиненими інертністю нашого ока, яке гадає, що досі бачить певний відблиск у тому місці, де на якусь частку секунди зблиснула в променях лампи комаха, що якраз там пролітала й тепер уже зникла. Саме через такі нереальні явища, сказав Альфонсо, такі спалахи ірреального у світі реальності, через такі світлові ефекти серед пейзажу, що розгортається перед нашим поглядом, чи в очах коханої людини, спалахують наші найглибші почуття, або принаймні за такі ми їх сприймаємо. А проте, хоч пізніше я й не звернувся до вивчення природничих наук, сказав Аустерліц, багато чого з того, що розповідав Альфонсо про зоологію та ботаніку, збереглося у мене в пам'яті. Лише кілька днів тому я знову звернувся до того уривку в Дарвіна, який мені колись показував Альфонсо і де біля

південноамериканського узбережжя годинами пролітала згряя метеликів, що розтяглася на десятки миль, і навіть у підзорну трубу було неможливо угледіти якийсь просвіт серед цієї ряхтливої хмари. Особливо незабутнім було для мене те, як Альфонсо розповідав нам тоді про життя і смерть молі, тож і досі серед усіх живих створінь я ставлюся до метеликів із найбільшим благоговінням. У теплі місяці частенько буває так, що той чи той нічний метелик із невеликого палісадника, розташованого за моїм домом, помилково залітає до мене в квартиру. Тож коли вранці я прокидаюся, то бачу, як він тихо сидить собі десь на стіні. Вони знають, як то мені здається, сказав Аустерліц, що вони заблукали, бо якщо їх не випустити обережно на вулицю, вони завмирають і не ворухнуться, аж поки не спустять духа, і так вони й далі висять, вчепившись своїми крихітними, застиглими в передсмертній боротьбі кігтками, на місці свого нещастя, за яке тримаються до кінця життя, аж поки протяг не зірве їх і не кине в запилений кут.



Часом, побачивши такого загиблого в моїй квартирі метелика, я запитую себе, якого роду страх і біль відчували вони тоді, коли заблукали. Як я знаю від Альфонсо, сказав Аустерліц, немає жодної причини відмовляти маленьким створінням у наявності в них душі. Не лише ми зі своїми проявами почуттів, пов'язані протягом багатьох тисячоліть із собаками й іншими домашніми тваринами, бачимо вночі сновидіння, а й інші ссавці, миші й кроти під час сну, як то можна спостерегти за рухами їхніх очей, перебувають у світі, що існує

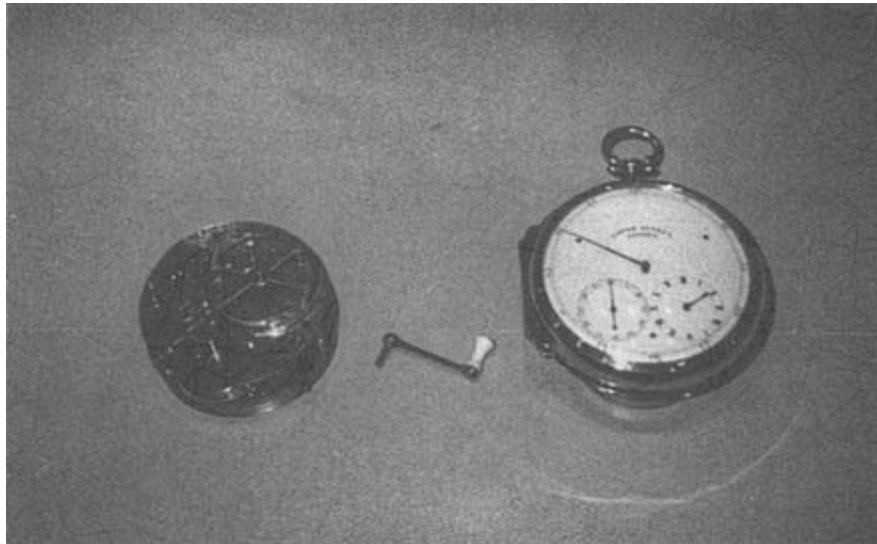
винятково всередині них, і хтозна, сказав Аустерліц, можливо, і міль бачить сновидіння, і навіть качан салату на городі, коли вночі дивиться на місяць. Я сам за ті тижні й місяці, які мав нагоду провести в домі Фіцпатриків, навіть посеред дня нерідко мав відчуття, ніби бачу сон, сказав Аустерліц. Краєвид із кімнати з блакитною стелею, яку Адела завжди називала моєю, був близький до нереального. Я бачив згори верхівки дерев, переважно кедрів та піній, які здавалися суцільним морем зелених пагорбів, що від дороги, яка проходила попід будинком, спускалися до берега річки, бачив темні складки гірських масивів на іншому березі й годинами спостерігав, як разом із часом доби та погодними умовами невпинно змінювалося Ірландське море. Як часто я стояв перед відчиненим вікном, неспроможний сформулювати жодної думки, дивлячись на це постійно мінливе дійство. Вранці там за вікном було видно тіньову сторону світу, повітря збиралося над водою сірими пластами, а по обіді часто з північно-західного напрямку з-за обр'ю з'являлися білосніжні купчасті хмари, які насувалися й громадилися одна на одну, цілі гори й стрімчаки, що сягали все вище й вище, так високо, сказав мені якимось Джеральд, сказав Аустерліц, як вершини Анд і Каракоруму. А потім вдалечині знову повисали пасма злив, від моря сунули вони до берега, ніби важкі завіси в театрі, а осінніми вечорами на пляж накочувались тумани, збиралися біля гірських схилів і проповзали в долину. Зате в погожі літні дні над усією бухтою Бармута ширилося таке рівне сяйво, що поверхні піску і води, суходолу і моря, неба й землі годі було розрізнити. У перламутрово-сірому серпанку розчинялися всі форми і барви: не було ані контрастів, ані відтінків, лише плавні, пронизані світлом переходи, суцільна каламуть, із якої виринали майже зовсім невловні з'яви, і, дивним чином, я добре пам'ятаю, що саме ця невловність усіх проявів дала мені відчуття щось на кшталт вічності. Одного вечора, після того, як у Бармуті були зроблені необхідні покупки, ми всі гуртом, я, Адела, Джеральд і песик Тобі піднялися на довгий пішохідний міст, що проходив паралельно до залізничного мосту, і, як я вже згадував, сказав Аустерліц, перетинав гирло Маутаха, яке в цьому місці було завширшки понад милю. Заплативши там по півпені за особу, можна було сидіти на захищеній з трьох боків від вітру й негоди лавці, що нагадувала кабінку, сидіти спиною до суходолу, а обличчям до моря. Закінчувався один із чудових днів бабиного літа, нас обвівало свіже й

солоне морське повітря, у вечірньому світлі струмував приплив, виблискуючи, як зграя макрелі, яка пробивалася попід мостом проти течії, ще й з такою силою і швидкістю, що можна було подумати, ніби, навпаки, нас виносить на човні у відкрите море. Ми тихо сиділи вчотирьох, аж поки не зайшло сонце. Навіть завжди неспокійний Тобі, який мав такий самий дивний віночок із шерсті довкола морди, як і той песик, що сидів на руках у дівчинки з Вернуї, завмер біля наших ніг і благоговійно дивився у височину, де догорало денне світло, а в повітрі шугало безліч ластівок. За якийсь час чорні точки, що вимальовували петлясті траєкторії, ставали дедалі меншими й меншими, а Джеральд запитав, чи знаємо ми, що ці пташки не мають на землі місць для сну. Коли вони відірвуться від землі, сказав він, взявши Тобі до себе на коліна й почісуючи йому підборіддя, то вже ніколи не торкаються її знову. Тож коли наближається ніч, вони підіймаються на дві-три милі в небо й ширяють там, лише раз-по-раз змахуючи розпростертими крилами, й описують широкі дуги аж до світанку, а потім знову спускаються до нас. — Аустерліц настільки захопився своєю валлійською історією й так захопив мене самого, що ми й не помітили, як стало вже дуже пізно. Кожен, хто хотів, уже випив по останньому колу, всі відвідувачі, окрім нас, уже давно пішли. Бармен уже позбирав зі столів склянки та попільнички й попротирав їх ганчіркою, підрівняв стільці й тепер чекав біля виходу, тримаючи руку на вимикачі, бо після нас він хотів уже зачиняти. Те, як він із затуманеним від утоми поглядом і з ледь похиленою набік головою сказав до нас: *Good night, gentlemen*, — видалося мені проявом надзвичайної поваги, ледве не виправданням чи благословінням. Не менш ввічливим і привітним був до нас незабаром і Перейра, виконавчий директор готелю *Great Eastern*, коли ми спустилися у вестибюль. У білій, накрохмаленій сорочці та сірій камізельці, з волоссям, зачесаним на бездоганний проділ, він стояв за стійкою рецепції, чекаючи на клієнтів; то був той рідкісний і часом дещо загадковий тип людей, подумав я, поглянувши на нього, які ніби створені для своєї посади, і, дивлячись на них, годі уявити, що вони можуть відчувати потребу ненадовго прилягти. Після того як я домовився з Аустерліцом про завтрашню зустріч, Перейра, попередньо поцікавившись, чи мені нічого не потрібно, супроводив мене по сходах на другий поверх до мого номеру, оздобленого винно-червоним оксамитом і парчею та обставленого меблями з червоного

дерева, де я просидів до третьої години ночі за письмовим столом, на який падало блякле світло від вуличних ліхтарів, — чавунний радіатор опалення стиха поклацував, а по Ліверпуль-стрит зрідка проїздили чорні таксівки, — щоби принаймні кількома словами й окремими, незв'язними реченнями занотувати все те, що розповів мені за вечір Аустерліц. Наступного ранку я прокинувся пізно й після сніданку довго читав газети, у яких, окрім звичних повідомлень про так звані поточні події в країні та світі, натрапив на замітку про одного простого чоловіка, котрий після смерті своєї дружини, яку доглядав з незмірною самовідданістю протягом тяжкої й тривалої хвороби, впав у таку глибоку жалобу, що врешті вирішив вкоротити собі віку, причому за допомогою ним власноруч виготовленої гільйотини, яку він вбудував у бетонну стіну сходів до підвалу за своїм будинком у Галіфаксі; ця гільйотина, після того, як чоловік зважив усі інші можливості, здалася йому як ремісникові найнадійнішим інструментом для реалізації його задуму, і справді, саме біля такої машини для обезголовлення, — що, як ішлося у дописі, мала надзвичайно надійну будову й була продумана до найменших деталей, і, як особливо наголошувалося, була оснащена косим лезом, яке заледве могли підняти двоє дужих чоловіків, — його врешті знайшли з відрубаною головою, а його задубіла рука й досі стискала обценьки, якими він перекусив дріт. Аустерліц зайшов за мною близько одинадцятої години. Я розповів йому цю історію, коли ми йшли через Вайтчепел і Шордич, спускаючись до річки, довгий час він мовчав, можливо, тому — як я пізніше сам собі закидав, — що підкреслювати абсурдність цього випадку здалося йому несмаком. Лише внизу, на березі річки, де ми зупинилися на якусь хвилинку, дивлячись на сіро-бурі води, що проносилися повз нас кудись углиб країни, він, дивлячись просто на мене, як то він часом робив, широко розплющеними, настрашливими очима, сказав, що здатний добре зрозуміти теслю з Галіфакса, адже що може бути гіршим, ніж зіпсувати кінець і без того нещасливого життя. Решту шляху ми йшли мовчки, повз Ваппінг, Шедвелл і далі вниз за течією аж до тихого басейну, у якому відбивалися високі офісні будинки Доклендса, до якого за річковим заломом вів пішохідний тунель. На тому боці ми через Гринвіцький парк піднялися до Королівської обсерваторії, де в такий холодний передріздвяний день не було майже жодного відвідувача. Принаймні я не пригадую, щоб за ті



години, які ми там провели, роздивляючись, кожен окремо, виставлені у вітринах майстерно виготовлені спостережні й вимірювальні прилади, квадранти й секстанти, хронометри та маятникові годинники, ми бодай когось зустріли.



Лише у восьмикутній зоряній залі, розташованій над квартирою придворного астронома, коли ми з Аустерліцом поступово знову зав'язали обірвану розмову, там показався, якщо не помиляюся, самотній японець, що здійснював навколосвітню подорож, і після того, як він беззвучно й несподівано виник на порозі та обійшов один раз порожню восьмикутну залу, він зник, попрямувавши далі за зеленою вказівною стрілкою. У цьому приміщенні, яке було, як зауважив Аустерліц, ідеальним для своїх потреб, я захоплювався простою красою різношироких мостин та незвично високими вікнами, кожне з яких було поділене свинцевими рамками на сто двадцять два скляні квадрати, крізь які колись вистромлювали довгі далекоглядні труби, спрямовуючи їх на сонячні та місячні затемнення, на точки перетину траєкторій зірок із лінією меридіана, на метеорну зливу Леонідів і на хвостаті комети, що летять крізь космос. Аустерліц, за своєю постійною звичкою, зробив декілька фотознімків, сфотографував білосніжні троянди на квітчастому ліпному фризі, який йшов по периметру всієї стелі, а крізь обрамлені свинцем квадрати увічнив панораму міста, що простяглося на північ та північний захід за територією парку, і отак, орудуючи фотоапаратом, він взявся за розлоге

міркування про час, із якого багато-чого збереглося в моїй пам'яті. Час, так почав Аустерліц у зоряній залі Гринвіцької обсерваторії, з усіх наших винаходів є найбільш штучним та у своїй прив'язаності до планети, яка обертається навколо власної осі, він є не менш довільним, ніж калькуляція, що спиралась би на ріст дерев або на тривалість, із якою розпадається вапняк, уже не кажучи про те, що сонячний день, за яким ми орієнтуємося, зовсім не є точною мірою, тож для того, щоб можна було рахувати час, ми вигадали уявне середнє сонце, швидкість руху якого не варіюється й орбіта якого не похилена на екваторі. Коли Ньютон вважав, сказав Аустерліц, показуючи крізь вікно на смугу води, від якої відсвічував останній полиск дня і яка омивала так званий Собачий острів, тож коли Ньютон справді вважав, що час є потоком на кшталт Темзи, тоді де є витoki часу й у яке ж море він врешті впадає? Будь-який потік, як ми знаємо, обов'язково обмежений з обох боків. То що в такому разі було б берегами часу? Якими будуть їхні специфічні властивості проти властивостей води, яка є текучою, доволі важкою й прозорою? Як відрізняються речі, занурені в час, від тих, які ніколи не були ним заторкнуті? Чому години світла й темряви позначені на тому самому колі? Чому в якомусь місці час цілу вічність стоїть нерухомо й беззвучно, а в іншому — кудись страшенно квапиться? Чи можна сказати, що за століття й тисячоліття сам час був неоднотимим? Власне, він не так уже й давно почав розширюватися довкола. Адже й сьогодні життя людей в деяких куточках землі підпорядковане не так часу, як погодним умовам, а отже, певній величині, яка не підлягає обчисленню та не знає лінійної рівномірності й безперервного руху вперед, натомість вона рухається по спіралі, визначена закупореннями й проривами, весь час повертається в зміненому вигляді й ніхто не знає, у якому напрямку вона розвивається. Позачасовий стан буття, сказав Аустерліц, який ще зовсім недавно був властивий відсталим і забутим місцевостям у власній країні, так само як раніше він був властивий колись не відкритим заокеанським континентам, ще досі присутній у світі, навіть у таких метрополіях часу, як Лондон. Мертві перебувають поза часом, так само й ті, хто опинився на порозі смерті, а також багато хворих, що лежать у себе вдома або в шпиталях, і не тільки вони, адже достатньо одержати якийсь квантум особистого нещастя, щоб відрізати від себе будь-яке минуле й будь-яке майбутнє. І справді, сказав Аустерліц, я ніколи не мав свого годинника, ні

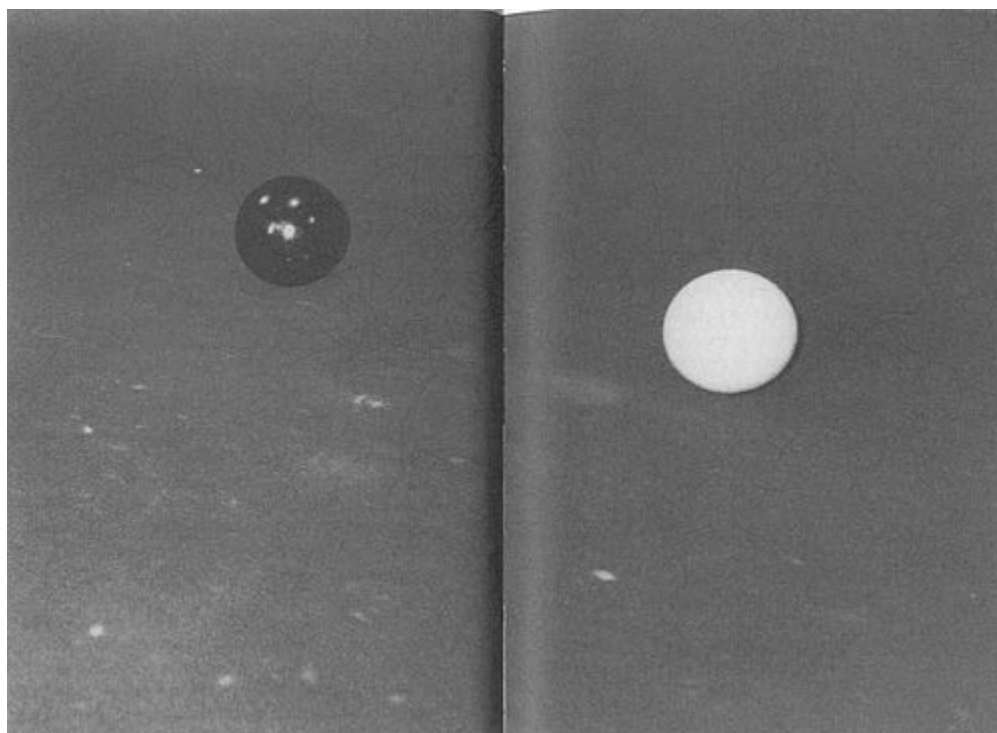
маятникового, ні будильника, а наручного й поготів. Годинник завжди здавався мені чимось сміховинним, чимось лицемірним у самій своїй основі, можливо, через те, що я, відгукуючись на якийсь незрозумілий мені самому внутрішній потяг, постійно противився владі часу й вилучив себе з так званих поточних подій в надії, як мені сьогодні здається, сказав Аустерліц, що час не промине, не стане минулим, що я зможу повернутися і йти позаду нього, і що все залишиться таким, яким було або, точніше кажучи, що всі часові моменти співіснуватимуть між собою, тобто нічого з того, що розповідає нам історія, не буде правдою, що жодна подія ще не відбулася, а тільки зараз відбуватиметься тієї миті, коли ми про неї думаємо, що, звісно, з іншого боку, відкриває похмуру перспективу непозбубного нещастя й болю, який ніколи не скінчиться. — Було майже пів на четверту пообіді й уже спали сутінки, коли ми з Аустерліцом залишили залу з зірками. Якийсь час ми ще постояли на площі перед будинком, зусебіч оточеній стінами. Здалеку було чути глухе шемрання міста, а згори долинав рев великих літаків, які ледь не щохвилини дуже низько й надзвичайно повільно, як мені здавалося, пролітали над Гринвічем, прямуючи з північного сходу, і знову зникали на заході в напрямку Гітроу. Як невідомі чудовиська, які повертаються ввечері до місця ночівлі, зависали вони над нами, і в небі, що дедалі темнішало, з їхніх тіл стирчали жорсткі розчепірені крила. Голі платани на схилах парку вже стояли серед тіней, що ніби росли із землі; перед нами, біля підніжжя пагорба, розкинувся широкий газон, огорнутий нічною темрявою, який діагонально перетинали дві освітлені піщані доріжки, далі були білі фасади й колонади Морського музею, а на іншому березі річки на Собачому острові на скляних вежах вигравали останні відблиски дня посеред дедалі густішої темряви. Коли ми спускалися до Гринвіча, Аустерліц розповів мені, що протягом століть цей парк доволі часто малювали художники. На цих картинах зображено зелені газони й крони дерев, а на передньому плані, як правило, окремі, дуже маленькі людські постаті, переважно паній в барвистих кринолінових сукнях і з парасолями, а окрім того, кілька білих, напівручних оленів, яких у той час тримали в паркових загонах. А от на задньому плані, за деревами та подвійним куполом Морського колегіуму, видно вигин річки і, як ледь помітну смугу, проведену на краю картини, місто з незліченними душами, щось таке невизначене, згорблене й сіре чи

радше гіпсового кольору, щось подібне до пухлини чи кірки струпа на поверхні землі, а згори майже половину картини, а то й більше, займає небо, з якого десь удалині якраз іде дощ, — таку панораму Гринвіча я вперше побачив в одній позначеній занепадом садибі, адже, як я вже згадував учора, під час навчання в Оксфорді я часто разом із Гіларі їздив по таких садибах. Я добре пам'ятаю, сказав Аустерліц, як під час однієї нашої екскурсії, після довгого блукання в парку, густо зарослому молодими кленами й берізками, ми натрапили на один із таких закинутих будинків, а в п'ятдесятих роках, за моїми підрахунками, їх знищували в середньому по одному кожні два-три дні. Свого часу ми бачили немало таких будинків, із яких викорчували практично все: книжкові полиці, дерев'яну обшивку, поруччя на сходах, латунні труби системи опалення та мармурові каміни; будинків із проваленими дахами, завалених по коліно уламками, сміттям і жорствою, з овечим і пташиним послідом та шматками гіпсу, що відірвалися від стелі й злиплися в безформні глинисті клубки. Але садиба Айвер-Гров, сказав Аустерліц, що стояла посеред здичавілого парку біля підніжжя пагорба з пологим південним схилом, здавалася, принаймні зовні, загалом неторканою. Проте коли ми опинилися на широких кам'яних сходах, колонізованих бур'янами, серед яких вирізнявся турій язик, і зазирнули у сліпі вікна, нам здалося, що цей будинок був охоплений німим жахом перед ганебним кінцем, який уже постав перед ним. Усередині, в одній із великих парадних зал на нижньому поверсі, ми натрапили на купу зерна, насипаного на долівку, ніби на току. У другій залі, оздобленій бароковою ліпниною, лежали, притулившись один до одного, сотні мішків із картоплею.



На якусь мить ми застигли перед цим видовищем, аж тут — якраз коли я збирався зробити декілька знімків, — з'явився, як з'ясувалося згодом, власник садиби Айвер-Гров, такий собі Джеймс Меллорд Ешмен, який ішов нам назустріч із боку західної тераси. До нашого зацікавлення занедбанними будинками він поставився з цілковитим розумінням, і від нього протягом тривалої розмови ми дізналися, що кошти навіть для косметичного ремонту цього родинного обійстя, яке під час війни було реквізоване під реабілітаційний центр, значно перевершують його фінансові можливості, тож він був змушений переселитися на ферму Гров, розташовану на території садиби в самому кінці парку, і самому вести там господарство. От чому, сказав Ешмен, сказав Аустерліц, тут усі ці мішки з картоплею та купа зерна. Айвер-Гров було споруджено близько 1780 року одним із предків Ешмена, сказав Аустерліц, який страждав на безсоння й у зведеній ним на даху обсерваторії проводив час за різноманітними астрономічними дослідженнями, зокрема займаючись селенографією — або картографією місяця, саме тому, провадив далі Ешмен, він тривалий час тісно співпрацював із відомим далеко за межами Англії мініатюристом і майстром пастельного живопису Джоном Расселом із Гілдфорда, який тоді протягом кількох десятиліть працював над мапою Місяця розмірами п'ять на п'ять футів, що за своєю точністю та красою значно перевершувала всі попередні зображення цього супутника Землі — як мапи Річчолі й Кассіні, так і мапи Тобіаса Маєра і Гевелія. Тими ночами, коли Місяць не сходив або ж його не було

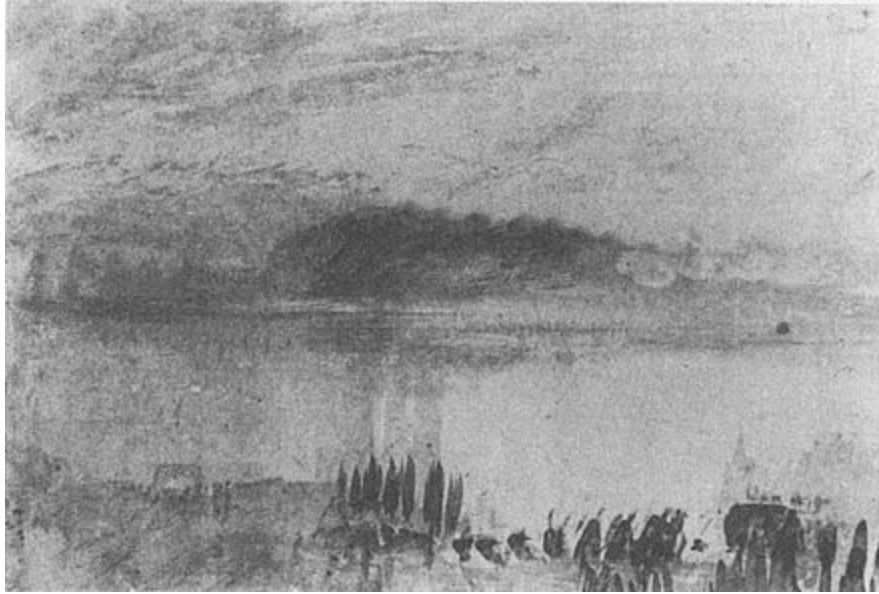
видно через хмари, сказав Ешмен, коли ми під кінець наших спільних оглядин будинку зайшли до більярдної кімнати, його предок у цій обладнаній ним самим кімнаті партія за партією грав сам із собою в більярд, аж поки не починало світати. Після його смерті в новорічну ніч з 1813 на 1814 рік ніхто більше не торкався кия, сказав Ешмен, ні його дід, ні батько, ні він сам, Ешмен, а жінки й поготів. І справді, сказав Аустерліц, там все було точнісінько так само, як і сто п'ятдесят років тому. Масивний стіл із червоного дерева, обтяжений вкладеними в нього шиферними листами, незворушно стояв на своєму місці; апарат, що показував рахунок гри, настінне люстро в золоченій рамі, підставка для кийів і подовжувальних насадок, бюро з багатьма шухлядами, у яких зберігалися кулі зі слонової кістки, шматки крейди, щіточки, ганчірки для полірування та інші речі, незамінні для гри в більярд, все залишалось в неторканому, незмінному вигляді.



На дерев'яному парапеті над каміном висіла гравюра, зроблена за картиною Тернера *View from Greenwich Park*<sup>[52]</sup>, а на попітрі лежала розгорнута бухгалтерська книга, у якій дослідник Місяця занотовував гарним, вигинистим шрифтом виграні та програні проти себе самого партії. Віконниці були постійно зачиненими, денне світло ніколи сюди не проникало. Очевидно, таким відгородженим від решти будинку, сказав Аустерліц, це приміщення було завжди, тож за ці півтора століття на карнизах, на підлозі, вимощеній чорними й білими кахлями, та на столі з туго напнутим зеленим сукном, що здавався окремим всесвітом, годі було знайти найменший шар пилуки. Здавалося, що час, який зазвичай невідворотно тече, тут зупинився, так ніби роки, які залишилися в нас за плечима, тут ще були в майбутньому, і я пригадую, сказав Аустерліц, що коли ми з Ешменом стояли в більярдній кімнаті Айвер-Гров, то Гіларі зробив одне зауваження про дивовижне сум'яття, яке охоплює навіть історика в приміщенні, що так довго залишалося відокремленим від плину годин і днів та зміни поколінь. Ешмен відповів на це, що 1941 року, під час ревізії будинку, він сам приховав двері до більярдної кімнати, так само, як і двері до дитячої на верхньому поверсі, звівши фальшивий простінок, і коли цю перегородку, що була до того ж замаскована великими шафами з одягом, восени 1951 чи 1952 року він розібрав і вперше за десять років увійшов у дитячу кімнату, то, як сказав Ешмен, ледве не з'їхав з глузду. Від одного погляду на поїзд із вагончиками залізничної компанії *Great Western* і на ковчег з відважними, врятованими від потопу тваринками чоловіку здалося, що перед ним розкривається прірва часу, а коли він провів пальцем по низці зарубок на ребрі нічного столика, що стояв поряд із його ліжком, які у віці восьми років він вирізав у німому гніві ввечері перед відправленням його в початкову школу, тоді, сам не тямлячи, що робить, він вискочив на задній двір і декілька разів вистрілив з рушниці в невеличку вежу з годинником, де на циферблаті і досі було видно сліди від куль. Ешмен і Гіларі, Айвер-Гров і Андромеда-Лодж, про що б я не згадував, сказав Аустерліц, коли ми йшли порослими травою схилами парку, які занурювались у все густіші сутінки, прямуючи до широкого півкола щойно ввімкнених вогнів міста, — все викликає в мені почуття відірваності, так ніби я втратив ґрунт під ногами. Гадаю, то був початок жовтня 1957 року, — раптом через якийсь час заговорив він

знову, — я тоді якраз вирішив поїхати до Парижа, щоб там в Інституті Курто продовжити свої студії з історії архітектури, розпочаті минулого року, саме тоді я востаннє був у Бармуті у Фіцпатриків, приїхавши на подвійний похорон дядька Евеліна та двоюрідного діда Альфонсо, які померли з різницею менше ніж в один день: в Альфонсо стався удар, коли той збирав у садку свої улюблені яблука, а Евелін помер, скорчившись від страху та болю у своєму крижаному ліжку. Осінній туман заповнив усю долину того ранку, коли ховали цих таких різних чоловіків — Евеліна, що постійно гризся зі світом і з самим собою, та наділеного щасливою незворушністю Альфонсо. Якраз коли похоронна процесія рушила до цвинтаря Кютьяу, крізь туманну поволоку над річкою Маутах і вздовж берега війнув легкий бриз. Декілька темних постатей, група тополь, просвіт над водою, масив Кадер Ідриса на іншому березі — такими були елементи прощальної сцени, на які, хоч як дивно, я знову натрапив на одному з акварельних шкідців Тернера, які той часто робив нашвидкуруч, замальовуючи те, що трапилося йому на очі, або зразу на місці, або за якийсь час, звертаючись до картин у пам'яті. Ця майже нематеріальна картина, що має назву *Funeral at Lausanne*<sup>[53]</sup> і датована 1841 роком — тобто тоді, коли Тернер навряд чи ще міг подорожувати й дедалі більше переймався думками про власну смерть, тож, мабуть, саме тому, щойно в пам'яті зринала якась картина, подібна до цієї похоронної процесії в Лозанні, він намагався кількома мазками пензля швиденько відтворити цю візію, поки та ще не встигла розтанути.





Але акварель Тернера особливо вабила мене не лише тим, сказав Аустерліц, що Лозаннська сцена мала схожість зі сценою в Кюльє, а й тим, що викликала в мене спогад про останню прогулянку з Джеральдом на початку літа 1966 року, коли ми блукали виноградниками над містечком Морж, що на березі Женевського озера. Займаючись у подальшому альбомами шкільних Тернера та його біографією, я натрапив на цілком незначний факт, який, проте, страшенно мене зворушив, а саме що Тернер, мандруючи 1798 року Уельсом, відвідав також гирло річки Маутах, і що тоді він був того самого віку, що і я під час похорону в Кюльє. Тепер, коли я це розповідаю, сказав Аустерліц, мені здається, що то було ніби вчора, коли я стояв серед гостей жалобної церемонії у південній вітальні Андромеда-Лодж, так ніби я досі чую тихе шепотіння та голос Адели, яка говорить, що не знає, як їй тепер жити зовсім самій у такому великому будинку. Джеральд, який тоді вже вчився в останньому класі й сам приїхав з Освестрі на похорон, розповів, що атмосфера в Стовер-Грендж анітрохи не покращилася, а саму цю школу він назвав огидною чорнильною плямою, яка назавжди спотворює душі її вихованців. Тільки те, що після вступу до льотної школи кадетського корпусу він раз на тиждень може полетіти геть від тієї біди на своєму *Chipmunk*, тільки це єдине дає йому змогу зберегти ясну голову. Що вище здіймаєшся над землею, сказав він, то краще, ось чому він вирішив вивчати астрономію. Близько четвертої я провів Джеральда на вокзал

Бармута. Коли я повернувся назад, сказав Аустерліц, у повітрі висіла мряка, а краплі дощу, здавалося, не досягали землі, тоді мені назустріч із саду вийшла Адела, закутана в зелено-коричневу вовняну пелерину, на тонесеньких ворсинках якої зависли мільйони дрібних дощових краплинок, що утворювали довкола неї своєрідне сріблясте сяйво. Правою рукою вона обхопила великий букет жовтогарячих хризантем, і коли ми, крокуючи поруч одне одного, мовчки перейшли через двір і зупинилися на порозі, вона піднесла вільну руку і м'яко відгорнула мені пасмо волосся з чола, так ніби знала, що в цьому мимовільному жесті криється її дар залишати про себе згадку. Так, я й досі пам'ятаю Аделу, сказав Аустерліц, для мене вона назавжди залишилася такою гарною, якою була тоді. Нерідко після довгого літнього дня ми грали разом у бадмінтон у бальній залі Андромеда-Лодж, яка з часів війни стояла порожньою, а тим часом Джеральд годував на ніч своїх голубів. Удар за ударом летів оперений воланчик туди й сюди. Траєкторія, якою він проносився, щоразу незбагненим чином розвертаючись у протилежний бік, мала вигляд білої смуги, що пронизувала вечірні сутінки, і я міг побожитися, що Адела зависала над паркетом у повітрі на якусь мить довше, ніж то дозволяло земне тяжіння. Після бадмінтону ми ще трохи стояли в залі й дивилися разом на картини, що виникали на стіні навпроти високого шпичастого вікна завдяки останнім променям сонця, які пробивалися крізь гойдливі гілки глоду. Ці бліді візерунки, що постійно змінювалися на освітленій поверхні, мали в собі щось швидкоплинне, скороминуще, що, так би мовити, ніколи не встигало тривати довше, ніж саму мить свого творення, і все-таки тут, у цьому щораз інакшому переплетенні сонця й тіні можна було побачити гірські ландшафти з глетчерами й льодовиковими полями, плоскогір'я, степи, пустелі, завітчані луки, морські острови, коралові рифи, архіпелаги й атоли, похилені від бурі дерева, тремтливу траву й дим, розвіяний вітром. А одного разу, я ще добре пам'ятаю, сказав Аустерліц, як ми разом дивилися на світ, що повільно зникав у сутінках, і тут Адела нахилилася до мене й запитала: бачиш вершечки пальм, а ще караван, що йде ось там через дюни? — Коли Аустерліц повторив це незабутнє для нього запитання Адели, ми вже були на зворотному шляху з Гринвіча до міста. Таксі повільно просувалося запрудженими транспортом вечірніми вулицями. Пішов дощ, на асфальті виблискувало світло фар, відбиваючись від срібних крапель,

що, як перлини, вкривали шибки автомобіля. Добрячу годину витратили ми, щоби проїхати шлях не більше ніж три милі — Грік-роуд, Евелін-стрит, Ловер-роуд, Джемейка-роуд — і аж до Тауер-бридж. Аустерліц сидів, відкинувшись на сидінні й обхопивши обома руками свій рюкзак, і мовчки дивився поперед себе. Можливо, він навіть заплющив очі, подумав я, але не наважився зиркнути на нього збоку. Лише на вокзалі Ліверпуль-стрит, де в ресторані *McDonald's* ми гаяли час, чекаючи на відправлення мого поїзда, після одного побіжного зауваження про надто яскраве освітлення, що виключає будь-який натяк на тінь, — тут, сказав він, увічнено секунду жаху під час спалаху блискавки, так що вже немає ні дня, ні ночі — Аустерліц знову продовжив свою оповідь. Після похорону я більше ніколи не бачив Аделу, і то з власної провини, підкреслив він, оскільки за весь час мого перебування в Парижі я жодного разу не їздив до Англії, а коли, провадив він далі, я став до роботи на своїй лондонській посаді й відвідав у Кембриджі Джеральда, який тим часом закінчив навчання і взявся за дослідницьку діяльність, то на той час садибу Андромеда-Лодж було вже продано, а Адела разом із ентомологом на ім'я Віллебі виїхала до Північної Кароліни. Джеральд, який тоді орендував котедж у крихітному містечку Кві неподалік від Кембриджського аеродрому, за виплачену йому частку спадку від продажу садиби придбав собі літак *Cessna*, тож усі наші розмови, байдуже, про що йшлося, він переводив на свою пристрасть до польотів. Так, наприклад, сказав Аустерліц, я пригадую, що одного разу, коли ми говорили про наші шкільні дні в Стовер-Грендж, він щонайдетальнішим чином роз'яснив мені, що після того, як я подався до Оксфорда, він більшу частину уроків, які, здавалося, тривали цілу вічність, розробляв орнітологічну систему, найважливішим критерієм якої були льотні характеристики, і байдуже, як він модифікував цю систему, сказав Джеральд, сказав Аустерліц, голуби завжди опинялися на першому місці, і не лише через швидкість, з якою ці птахи долали найбільші відстані, а й через те, що вони перевершують будь-яких інших живих істот своїм мистецтвом навігації. Адже якщо випустити голуба з борта корабля під час хуртовини десь посеред Північного моря, той, якщо вистачить сил, все одно знайде дорогу додому. Дотепер ніхто не знає, як ці птахи, яких відправили в подорож серед такої загрозливої порожнечі, що в них, безперечно, від передчуття неймовірної відстані, яку їм слід було

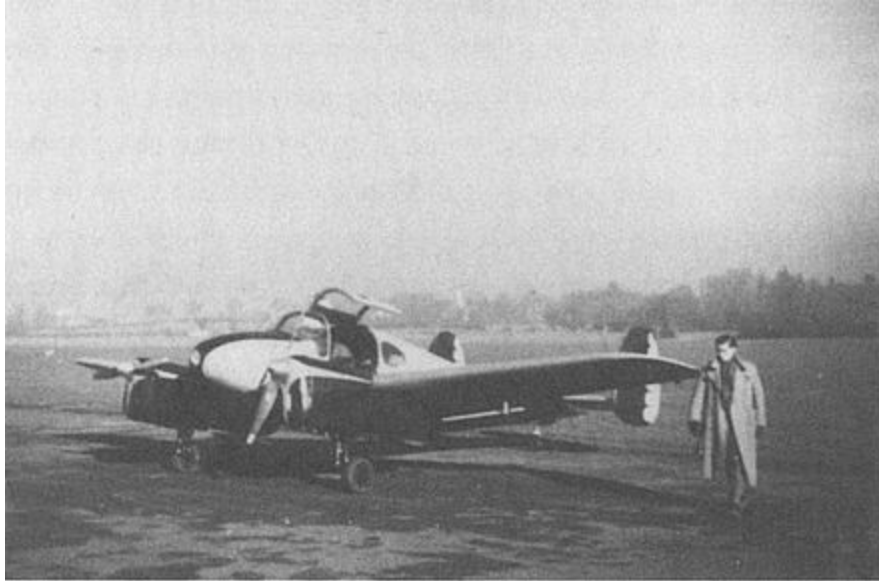
подолати, заледве не розривалося серце, таки знаходили потрібний напрямок і діставалися дому. Принаймні всі відомі йому наукові пояснення, сказав Джеральд, згідно з якими голуби орієнтуються за зірками, за потоками повітря чи за магнітним полем, так само малопереконливі, як і ті теорії, які він вигадав у дванадцятирічному віці в надії, що розв'язавши це питання, зможе навчити голубів летіти також і в протилежному напрямку, тобто, наприклад, з Бармута до місця його заслання в Освестрі. Тож хлопець знову і знов уявляв, як то буде, коли птахи несподівано спустяться з висоти до нього, і їхні нерухомо випростані крила іскритимуться на сонці, а потім вони ледь чутно приземляться на карниз і тихенько туркотітимуть під вікном, біля якого, за його словами, він простоював цілими годинами. Почуття звільнення, що охопило його, коли він, сидячи в одній із машин льотної школи, вперше відчув тримкість повітря, годі описати, сказав Джеральд, — і він сам ще пам'ятає, сказав Аустерліц, як пишався Джеральд, як він просто саяв, коли якимось у кінці літа 1962 чи 1963 року ми разом відірвалися від злітної смуги Кембриджського аеродрому, щоб здійснити вечірній політ. Сонце зайшло незадовго перед нашим стартом, і щойно ми набрали висоту, як знову занурилися в яскраве світло, що стало меркнути лише тоді, коли ми повернули на південь, прямуючи вздовж білої смужки саффолкського узбережжя, а з морських глибин вирости тіні, які все більше і більше насувалися на нас, аж поки останні відблиски на західному краю світу остаточно згасли. Лише схематично можна було розпізнати внизу форми ландшафту, ліси й жовтаві поля, з яких уже зняли врожай, і ніколи, сказав Аустерліц, я не забуду, як несподівано, ніби нізвідки перед нами драконячим хвостом виринуло вигнуте, чорне, як дьоготь, гирло Темзи й почало звиватися в дедалі густішій ночі, так що було видно лише вогні острова Кенві, Ширнесса та Саутенд-он-Сі. Згодом, коли ми в цілковитій темряві зробили коло над Пікардією, а потім знову взяли курс на Англію, то, відриваючи очі від підсвічених цифр і стрілок на панелі, із заклопотаної кабіни могли бачити ціле небесне склепіння, що здавалося нерухомим, хоча насправді повільно оберталося, бачити такими, якими я їх ще ніколи раніше не бачив, сузір'я Лебедя, Кассіопеї, Плеяд, Візничого, Північної Корони — і всі інші, які майже губилися серед розсипаного зусебіч іскристого пилу міриадів безіменних зірок. Була саме осінь 1965 року, вів далі Аустерліц після

того, як ненадовго занурився у спогади, коли Джеральд почав розробляти свою, як ми тепер знаємо, революційну гіпотезу про так звану туманність Орла в сузір'ї Змії. Він говорив про величезні ділянки скупчень міжзоряного газу, що збирався в гігантські утворення, схожі на грозові хмари, які простягалися в космосі на багато світлових років і в яких під впливом гравітації постійно прискорювався процес ущільнення газу та врешті виникали нові зірки. Пригадую, як Джеральд стверджував, що там, далеко, є справжні дитячі садочки для зірок, підтвердження цій ідеї я згодом знайшов у газетному коментарі до однієї з тих приголомшливих світлин, які зі своєї мандрівки космосом надіслав до нас на Землю телескоп *Hubble*.



Хай там що, сказав Аустерліц, а Джеральд, щоб продовжити тоді своє дослідження, над яким він працював у Кембриджі, перейшов на роботу до астрофізичного дослідницького інституту в Женеві, де я його часто навідував, і під час наших спільних прогулянок за місто до берега озера я був свідком того, як його думки, подібно до самих зірок, поступово виринали з туману його фізичних фантазій, який невпинно обертався. Тоді Джеральд розповідав мені й про те, як на своєму

*Cessna* він здійснював польоти над горами, вкритими іскристим снігом, або над вулканом Пюї-де-Дом, пролітаючи униз за течією прекрасної Гаронни аж до самого Бордо. Те, що з одного з таких польотів він не повернувся додому, було ніби визначено наперед, сказав Аустерліц.



То був жахливий день, коли я дізнався, що він розбився у Савойських Альпах, напевне, це стало також початком мого власного занепаду, мого дедалі хворобливішого замикання в самому собі.

\*

Минуло майже три місяці, перш ніж я знову вирушив до Лондона й відвідав там Аустерліца в його помешканні на Олдерні-стрит. Коли ми попрощалися у грудні, то домовилися, що я чекатиму на звістку від нього. З кожним тижнем я все більше сумнівався, що колись іще матиму від нього новини, боявся, що якимось зауваженням знічев'я його образив чи, може, чимось іншим був йому неприємний. Я також думав, що, можливо, він, за своєю старою звичкою, міг просто кудись поїхати з невідомою метою та на невизначений час. Якби вже тоді я збагнув, що для Аустерліца бували моменти, які не мали ні початку, ні кінця, і що, з іншого боку, все його дотеперішнє життя здавалося йому сліпою точкою без жодної тривалості, тоді я міг би виявити більше

терпцю у своєму чеканні. Хай там що, та одного прекрасного дня серед пошти я виявив листівку з двадцятих чи тридцятих років, на якій було зображено колонію білих наметів серед єгипетської пустелі, картинка з якоїсь військової кампанії, яку вже ніхто не пам'ятав, а на звороті було написано лише таке: *Saturday 19 March, Alderney Street*<sup>[54]</sup>, знак запитання та велика літера «А» замість «Аустерліц».



Олдерні-стрит розташовувалась майже на самому краю лондонського Іст-Енду. Неподалік від перехрестя Майл-Енд, де завжди скупчується безліч машин і де в такі суботні дні на тротуарах ставлять свої ятки торговці одягом і тканинами, біля яких штовхаються сотні людей, саме там і пролягає ця вулиця чи радше незвично тихий провулок, прокладений паралельно до широкої головної дороги. Я доволі приблизно пам'ятаю низький, подібний до фортеці житловий блок одразу на розі, пам'ятаю яскраво-зелений кіоск, у якому я ніколи не бачив продавця, хоча там був розкладений товар, пригадую газон, огорожений чавунним парканчиком, на який, як здавалося, ніколи не ступала нога людини, а ще праворуч — цегляну стіну в людський зріст десь метрів п'ятдесят завдовжки, проминувши яку, у самому кінці я знайшов будинок Аустерліца, перший у ряду з шести чи семи будинків. Усередині його помешкання, яке виглядало дуже просторим, були тільки найнеобхідніші меблі, а штор і килимів не було взагалі. Стіни були пофарбовані світло-сірою, а дерев'яна підлога — темно-сірою матовою фарбою. У передпокої, куди спершу завів мене Аустерліц, окрім старомодної, якоїсь, як то мені здалося, надто видовженої отоманки, стояв лише великий, темно-сірий лакований стіл, на якому рівними рядами було викладено декілька десятків фотографій, більшість із яких були досить давні, з трохи пошарпаними краями. Серед цих знімків були світлини, які я, так би мовити, вже знав: пустельні бельгійські ландшафти, вокзали та віадуки метро в Парижі,

пальмовий павільйон в *Jardin des Plantes*, різноманітні нічні метелики й молі, майстерно зроблені голуб'ятні, фото Джеральда Фіцпатрика на льотному полі неподалік від Кві, а ще безліч масивних дверей і брам. Аустерліц сказав мені, що часом він просиджує тут цілими годинами, розглядаючи ці фотографії, а іноді й інші, які він дістає зі своїх запасів і викладає зображенням донизу, подібно до партії в пасьянс, і що кожного разу він знову дивується з того, що бачить, відкриваючи один за одним усі ці знімки, перекладає їх туди й сюди, дотримуючись порядку родової подібності, а то й виводить їх із гри, аж поки не залишається жодної світлини, лише сіра поверхня стола, а часом, виснажившись від усіх цих роздумів та спогадів, він відчуває потребу прилягти на отоманку. Нерідко я лежу тут аж до самого вечора й відчуваю, як час обертається в мені навспак, сказав Аустерліц, проходячи до дальньої з двох суміжних кімнат, де, запаливши газовий вогник, він запросив мене присісти на один зі стільців, що стояли обабіч каміна. У цій кімнаті, також майже без жодного умеблювання, були самі лише сірі мостини підлоги й стіни, на яких тепер, у дедалі густіших сутінках, стрибали відблиски синюватого вогню. У мене й досі звучить у вухах тихе шемрання, з яким струмував газ, я пам'ятаю, наскільки був заморожений увесь той час, поки Аустерліц порався з чаєм, віддзеркаленням вогника, який, здавалося, горів по той бік веранди, на певній відстані від будинку, посеред по-нічному майже чорних кущів у садку. Коли Аустерліц зайшов до кімнати, тримаючи в руках тацю з чайним начинням, і за допомогою так званої тостерної виделки взявся підсмажувати на синьому газовому вогні скибки білого хліба, я зробив зауваження про незбагненність дзеркальних зображень, на що Аустерліц відповів, що після настання ночі він також часто сидить тут, у цій кімнаті, і дивиться на ніби нерухому світлову точку, віддзеркалену в темряві, і що zarazом він неминуче згадує про те, як багато років тому побував на виставці Рембрандта в Рейксмузеумі Амстердама: він не бажав затримуватися перед жодним із великоформатних шедеврів, репродукції яких бачив безліч разів, натомість завмер біля невеличкого, десь завбільшки двадцять на тридцять сантиметрів, полотна, яке, наскільки він пригадував, було з Дублінської колекції і на якому, судячи з підпису, було зображено втечу в Єгипет, хоча на картині не було ні святих батьків, ні самого немовляти Ісуса, не можна було розгледіти й віслюка, а замість того



була лискуча лакова чорнота нічної темряви й крихітна плямка вогню, що, як сказав Аустерліц, і досі стоїть у мене перед очима. — Але куди, продовжив він за якусь мить, я маю тепер скерувати свою оповідь? Коли я повернувся з Франції, то придбав цей будинок за сміховинну на той час суму в дев'ятсот п'ятдесят фунтів, а потім пропрацював майже тридцять років викладачем, аж поки 1991 року достроково вийшов на пенсію, почасти через глупоту, що, як ви знаєте, набула все більшого поширення навіть у вищій школі, а почасти тому, що сподівався одержати нагоду викласти на папері давно задумане мною дослідження про історію архітектури й цивілізації. Напевне, сказав Аустерліц, звертаючись до мене, я ще з наших антверпенських розмов маю певне уявлення про широке коло його зацікавлень, про напрямок його мислення та манеру його завжди спонтанних зауваг і коментарів, які врешті розросталися до тисяч сторінок тексту. Ще в Парижі я носився з думкою зібрати мої дослідження в одну книжку, та зрештою постійно відкладав її написання. Різноманітні ідеї, які виникали в мене в різний час про те, як має виглядати така книжка, варіювалися від багатотомної систематично-дескриптивної праці до серії проб на такі теми, як гігієна та асенізація, архітектура пенітенціарних закладів, світські храмові споруди, водолікування, зоологічні сади, відправлення і прибуття, світло й тінь, пара та газ і таке інше. І справді, вже при першому перегляді паперів, які я перевіз з інституту сюди, на Олдерні-стріт, я побачив, що все це — переважно начерки, які тепер видалися мені помилковими, неточними й загалом непридатними. Те, що більш-менш трималося купи, я почав переписувати й перекомпоновувати, щоб, як в альбомі, відтворити перед очима картину вже майже забутого пейзажу, що його колись перетнув самотній мандрівник.



Та що більше зусиль впродовж місяців витрачав я на цей проект, то жалюгіднішими здавалися мені результати і все дужче охоплювало мене почуття нехіті й огиди, щойно я розгортав ці конволюти й брався переглядати безліч сторінок, написаних мною за цей час, сказав Аустерліц. І все-таки читання й писання завжди були його улюбленими заняттями. З яким задоволенням, сказав Аустерліц, я засиджувався з книгою в руках, аж поки не стемніє, і я вже нічого не міг розібрати, а думки починали ширяти десь дуже далеко, як затишно я почувався, коли у своєму темному помешканні сидів за письмовим столом і бачив лише, як підструганий грифель олівця у світлі лампи, так би мовити, самотужки і з цілковитою відданістю слідував за своєю тінню, яка рівномірно, зліва направо ковзала рядок за рядком по лінованому аркушу. Але тепер писати мені стало так тяжко, що нерідко я потребував цілий день на одне-єдине речення, та щойно я записував це з такими зусиллями вистраждане речення, як ставала очевидною стидка неправдоподібність моїх побудов та недоречність усіх вжитих мною слів. І коли часом через самонавіювання в мене виникало враження, що я виконав денну норму, то вже наступного ранку, лише поглянувши на списаний учора аркуш, я помічав кричущі помилки, неузгодженості та огріхи. Чи багато, чи мало було написано, але

завжди, коли я все це перечитував, воно здавалося мені хибним від початку до кінця, тож я одразу знищував написане й був змушений починати все спочатку. Невдовзі я вже не міг навіть наважитися на перший крок. Подібно до канатохідця, який забув, як робити наступний крок, я відчував під собою лише якусь хитливу платформу і з жахом усвідомлював, що кінці жердини, які поблискували десь там, на межі поля зору, вже не були моїми провідними вогнями, а стали лихою принадою, що манить мене в безодню. Час від часу ще траплялося, що в моїй голові з чудовою ясністю вимальовувався цікавий хід думки, та коли це відбувалося, я вже знав, що неспроможний його зафіксувати, адже щойно я брав до рук олівець, безкінечні можливості мови, на які я раніше міг спокійно покластися, звужувалися до нагромадження банальних фраз. Кожен зворот, який я використовував у реченні, виявлявся не чим іншим, як жалюгідною милицею, кожне слово звучало вихолощено й нещиро. І в такому ганебному душевному стані я сидів цілими днями, уп'явши погляд у стіну, терзав собі душу й поступово починав розуміти, як то жахливо, коли навіть найменше завдання або рутинна справа, як, наприклад, прибирання шухляди з різними речами, може перетворюватися на непосильну справу. Здавалося, що назовні пробивається хвороба, яка розвивалася в мені вже дуже давно, ніби там усередині загнило щось зачерствіле й твердолобе, що поступово цілковито мене паралізувало. Коло чола я вже відчував якусь огидну притупленість, яка передує розпаду особистості, я потроху починав здогадуватися, що насправді я вже не мав ані пам'яті, ані здатності до мислення, ні, власне, будь-якої екзистенції, що протягом всього свого життя я лише нищив себе, відвертався від світу й від самого себе. Якби тоді хтось прийшов до мене, щоб повести на страту, я спокійно дав би їм це зробити, не вимовивши й слова, не розплющуючи очей, як надзвичайно вразливі до морської хвороби люди, які, наприклад, їдуть на пароплаві через Каспійське море й не чинять абсолютно жодного опору, навіть коли їм повідомляють, що зараз їх кинуть за борт. Хай би там що відбувалося зі мною, сказав Аустерліц, відчуття паніки, з яким я опинявся перед кожним новим реченням, що я його збирався написати, і не знав, як мені почати цей чи навіть будь-який інший рядок, це відчуття невдовзі поширилося й на простіший процес читання, так що від спроби пробігти очима сторінкою я впадав у стан

великої збентеженості. Якщо розглядати мову як давнє місто з лабіринтом вуличок і площ, із житлами, історія яких сягає сивої давнини, зі знесеними, відреставрованими й наново спорудженими кварталами й околицями, що розросталися все далі й далі, то я сам нагадував людину, яка тривалий час була відсутня й тепер вже не могла дати собі раду в цій міській агломерації, яка вже не пам'ятала, для чого потрібні зупинки, не знала, що таке внутрішній двір, перехрестя чи міст. Загальна структура мови, синтаксичний порядок окремих частин, пунктуація, сполучники й насамкінець навіть імена найпростіших предметів, все було вкрите якимось непроникним туманом. І навіть те, що я сам написав у минулому, так, насамперед ці, мною написані, тексти я більше не розумів. Я постійно думав про те, що таке речення тільки здається осмисленим, а насправді воно є лише чимось допоміжним, таким собі хворобливим відростком нашого невігластва, яким ми, подібно до деяких морських рослин і тварин, як щупальцями обмацуємо наосліп темряву навколо. І саме те, що створює враження осмисленої цілеспрямованості, передача якоїсь ідеї за допомогою певного стилістичного прийому, здавалося мені не чим іншим, як цілковито довільним, ба навіть божевільним заняттям. Ніде більше я не бачив зв'язку, речення розпадалися на окремі слова, слова — на довільні послідовності літер, літери — на ламані знаки, які перетворювалися на свинцево-сіру смугу, всіяну то там, то там срібними відблисками, вони здавалися виділеннями, які залишив за собою якийсь невідомий плазун, і від самого їхнього вигляду мене все більше охоплювало почуття жаху і сорому. Одного вечора, сказав Аустерліц, я зібрав усі свої папери, оправлені й розрізнені, усі зшитки, ба навіть окремі аркуші, записники й блокноти, папки й конспекти лекцій, все, що було помережано моїм почерком, виніс із дому, вивалив на купу компосту в дальньому закутку саду й шар за шаром засипав торішнім листям та кількома лопатами землі. І хоча в перші тижні після того, як я прибрав свою кімнату та пофарбував підлогу й стіни, мені здавалося, що я звільнився від тягаря свого життя, проте вже тоді я відчув, як на мене насуваються тіні. Особливо в години вечірніх сутінок, які я так любив раніше, мене охоплював спершу дифузний, а потім щораз інтенсивніший страх, від якого чарівна гра блідих кольорів оберталася на лиху, безбарвну невиразність, так що серце в грудях стискалося на чверть свого природного розміру, а в моїй голові

залишалася тільки одна думка: я мушу піднятися на сходовий майданчик четвертого поверху одного будинку на Грейт-Портленд-стрит, у якому багато років тому після візиту до лікаря в мене був виник несподіваний імпульс кинутися через перила в темну глибочінь сходової шахти. Піти до когось із моїх і без того нечисленних знайомих або просто нормально поспілкуватися з людьми тоді здавалося мені неможливим. Мене лякала, сказав Аустерліц, уже сама думка про те, що я маю когось вислуховувати, або, ще гірше, говорити самому, і поки цей стан тривав, я поступово зрозумів, який я ізольований і яким ізольованим я був завжди, і серед валлійців, і серед англійців чи французів. Думка з'ясувати моє правдиве походження ніколи не приходила до мене, сказав Аустерліц. Так само ніколи не відчував я належності до якогось класу, цеху чи віросповідання. Серед митців та інтелектуалів я почувався так само незатишно, як і в буржуазному світі, а зав'язати особисті дружні стосунки — на таке я вже дуже давно не міг наважитися. Щойно я з кимось знайомився, як починав боятись, що надто наблизився до цієї людини, щойно хтось виявляв до мене прихильність, я починав триматися від нього на відстані. Загалом із людьми мене врешті пов'язували тільки певні форми ввічливості, доведені мною до крайнього вияву, що, як я знаю тепер, сказав Аустерліц, були не так спрямовані на мого співбесідника, як допомагали мені приховати усвідомлення того, що відтоді, як я себе пам'ятаю, моє життя було затьмарене якимось невідступним відчаєм. Якраз у той час, після акції нищення в саду та прибирання в домі, я, намагаючись уникнути безсоння, яке переслідувало мене все більше і більше, взявся блукати вночі по Лондону. Протягом цілого року, як мені здається, сказав Аустерліц, із настанням сутінок я виходив із дому і забрідав усе далі і далі, до Майл-Енд, Боу-Роуд, через Стретфорд аж до Чигвелла та Ромфорда, через увесь Бетнал-Грін і Кенонбері, через Голловей і Кентиш-Таун аж до пустирища в Гемстеді, а потім на південь, іншим берегом річки, до Пекгема та Дулвіча, або ж на захід, до Ричмонд-парку. Виявилось, що за одну ніч оце величезне місто можна перейти з кінця в кінець, сказав Аустерліц, і коли при звичаїтися до самотніх прогулянок, під час яких зустрічаєш на своєму шляху лише поодиноких нічних примар, то дуже скоро починаєш дивуватися з того, що скрізь у цих незліченних будинках, як у Грінвичі, так і в Бейсвотері або Кенсінгтоні, лондонці будь-якого віку, очевидно,

внаслідок колись давно укладеної угоди, лежать по своїх ліжках укриті ковдрою і, як їм здається, під надійним дахом, тоді як насправді вони просто прилягли, повернувшись від страху обличчям до землі, як під час привалу на шляху через пустелю. Мої мандрівки заводили мене в найвіддаленіші райони, у зовнішні двори метрополії, у які за інших обставин я ніколи би не зайшов, і коли починало розвиднюватися, я повертався до Вайтчепела на метро разом з усіма іншими бідними душами, які о цій порі стікалися з периферії до центру. Тоді на вокзалах зі мною часто траплялося, що серед тих, хто йшов мені назустріч викладеним кахлями переходом або стояв на ескалаторі, що круто спускався вниз, або ж виринав за сірими шибками поїзда, що саме рушив, я помічав якісь, як видавалося, відомі мені з давніх часів обличчя. Всі ці знайомі лиця мали в собі щось таке, чим вони відрізнялися від інших, щось таке стерте, якщо так можна сказати, і ці обличчя часом не давали мені спокою цілими днями. І справді, тоді, переважно коли повертався зі своїх нічних екскурсій, я починав бачити, ніби крізь легкий дим або серпанок, якісь барви й форми, так би мовити, зменшеної тілесності, картини з побляклого світу: ескадру вітрильників, що виходила з ряхтливої у вечірньому промінні Темзи в затінок понад морем; екіпаж, запряжений кіньми, і кучера, що мав на голові циліндр; жінку, яка йшла в костюмі тридцятих років і опустила очі, коли проходила повз мене. То були моменти особливої слабкості, коли мені здавалося, що я не можу рухатися далі, і саме тоді переді мною виникали такі примарні видива. А часом у мене було враження, що гамір міста несподівано вщухав, так ніби дорожній рух ставав беззвучним або ніби мене хтось потягнув за рукав. Часом я також чув, як за спиною говорили про мене якоюсь іноземною мовою, литовською, угорською чи якоюсь іншою чужою мовою, як я собі тоді думав, сказав Аустерліц. На станції Ліверпуль-стріт, куди під час моїх прогулянок мене постійно щось нестримно тягнуло, таке траплялося зі мною багато разів. Цей вокзал, головний тракт якого пролягає на п'ятнадцять-двадцять футів нижче рівня вулиці, до реконструкції кінця вісімдесятих років був одним із найпохмуріших і найнеприємніших місць Лондона, такий собі вхід до потойбіччя, як то не раз зауважували. Шутер між рейками, величезні пороги, цегляні стіни, кам'яні цоколи, карнизи й високі бокові вікна, дерев'яні будки контролерів, стрімкі чавунні колони з капітелями, оздобленими

пальмовим листям, все це почорніло під липким чорним шаром, утвореним протягом цілого століття з вугільного пилу, сажі, пари, сірки та дизельного мастила. Навіть у сонячні дні крізь скляний дах вокзального холу проникала лише дифузна, ледь підсвічена круглими лампами сірість, і в цьому вічному напівмороці, наповненому приглушеним гамором голосів, тихим шарканням і тупотінням, рухалися потоки людей, випущених із поїздів, або тих, хто поспішав на них, ці потоки зливалися та розходились, накопичуючись, натрапивши на бар'єри чи вузькі місця, немов вода на водозливі.



Щоразу, сказав Аустерліц, коли на зворотному шляху до Іст-Енду я пересідав на Ліверпуль-стрит, то затримувався там не менше, ніж на годину чи дві, сидів на лавці поряд з іншими, вже з самого ранку втомленими пасажирами й безхатьками, або ж стояв де-небудь, прихилившись до поручнів і відчував у собі якусь постійну натягнутість, так ніби тягло серце, відчуття, що було спричинене, як я вже почав здогадуватися, виром проминулого часу. Я знав, що на тому терені, де зараз стояв вокзал, колись аж до міських мурів простягалися заболочені луки, які під час холодних зим так званого малого льодовикового періоду були місяцями вкриті кригою і на яких лондонці, приладнавши до свого взуття кістяні полозки, каталися на ковзанах, як антверпенці на Шельді, часом до глумої ночі, серед мерехтливого світла вогнищ, що горіли в розставлених тут і там жарівницях. Пізніше на заболочених луках проклали дренажні труби, висадили в'язи, розбили городи, викопали ставки для риби та

проклали доріжки, посипані білим піском, якими городяни могли прогулюватися у вільний час, невдовзі там з'явилися павільйони й заміські будинки, які тяглися аж до самого лісопарку й Ардена. На місці теперішнього головного тракту вокзалу та готелю *Great Eastern*, так провадив Аустерліц далі, аж до XVII століття стояв монастир ордена Святої Марії Вифлеємської, заснований таким собі Симоном Фіц-Мері після того, як під час хрестового походу він дивовижним чином врятувався від сарацинів, щоби віднині добродішні брати й сестри молилися за спасіння душі засновника, а також його предків, нащадків та іншої рідні. До монастиря за брамою Бішопсгейт належав і шпиталь для божевільних та інших нещасних, який ввійшов в історію під назвою Бедлам. Ніби одержимий нав'язливою ідеєю, щоразу, опинившись на вокзалі, я намагався уявити, де на цьому місці, на якому згодом було споруджено інші стіни (які тепер вкотре перебудували), могли розташовуватись палати пацієнтів психлікарні, і я часто запитував себе, чи ті страждання й біль, які накопичувалися там протягом століть, справді могли зникнути без сліду, чи, можливо, і сьогодні ми відчуваємо їх, коли проходимо цими сходами й залами, як той холодок на чолі, що, як мені здавалося, я тут іноді відчував. Мені також здавалося, що я бачу білильні поля, які простягалися на захід від Бедламу, бачу білі сувої полотна, розкладені на зеленій траві, а також маленькі постаті ткачів і праль, а за білильними полями — місця, де ховали мертвих, відтоді як двори лондонських церков вже не могли всіх їх умістити. Мертві, так само, як живі, коли їм стає затісно, перебираються на околиці, у менш густозаселені місцевості, де на відповідній відстані одне від одного вони можуть знайти свій спокій. Але прибувають все нові й нові, безкінечною вервечкою, і для того, щоб їх розмістити, коли вже все заповнено, доводиться копати могили на місці колишніх могил, аж поки по всьому терену вздовж і впоперек лежатимуть упереміш кістки. Там, де колись були поля для вибілювання полотна та поховання, на місці збудованої 1865 року станції Брод-стрит, у 1984 році під час знесення будинку на сусідній стоянці таксі розкопали понад чотириста кістяків. Тоді я там нерідко бував, сказав Аустерліц, почасти через мої історико-архітектурні зацікавлення, а почасти з інших, мені самому незрозумілих причин, і зробив там безліч фотографій знайдених людських останків, я ще пригадую, як один із археологів, з яким я зав'язав розмову, сказав мені,



що в кожному кубометрі породи, яку дістають із цього розкопу, у середньому знаходять рештки восьми людей.



На такому шарі ґрунту, насиченому прахом і кістками розкладених тіл, місто росло протягом XVII і XVIII століть, перетворившись із часом на химерний, дедалі заплутаніший лабіринт прогнилих провулків і будинків, споруджених абияк із балок, глини та іншого підручного матеріалу для представників найнижчих верств Лондона. Десь у 1860-ті — 1870-ті роки, ще до початку спорудження обох північно-східних вокзалів, мешканців цих жалюгідних халуп було насильно виселено, а велетенські маси землі разом із похованнями перекопано й вивезено, щоб відповідно до планів, розроблених інженерами, якомога ближче до межі, де починався Сіті, можна було прокласти залізничні колії, які на кресленнях виглядали як м'язи й нерви в анатомічному атласі. Невдовзі місцевість перед брамою Бішопсгейт перетворилася на суцільне сіро-коричневе болото, на нічийну землю, де не залишилося жодної живої душі. Веллбрукський струмок, канави й стави, погоничі, вальдшнепи й чаплі, в'язи й шовковиця, сад оленів Пола Піндара, хворі на голову з Бедлама та знедолені з Енджел-аллей, з Пітер-стрит, зі Світ-Епл-Корт та Свон-Ярд безслідно зникли, так само зникли тепер і мільйонні юрби, які день у день протягом цілого століття проходили через вокзали Бродгейт та Ліверпуль-стрит. Але тоді мені здавалося, сказав Аустерліц, ніби після довгої відсутності мертві повернулися і заповнили сутінки довкола мене своїм химерним, сповільненим, невпинним снуванням. Пригадую, наприклад, як одного тихого недільного ранку я сидів на лавці на одному з найпохму-ріших перонів, до якого прибували поїзди з порту Гаридж, там я довго спостерігав за одним чоловіком, який до своєї заношеної залізничної уніформи мав на голові білосніжний тюрбан і змахував мітлою з бруківки то тут,



то там різне сміття. За цим заняттям, яке своєю безцільністю нагадувало вічне покарання, що, як подейкують, сказав Аустерліц, нам доведеться терпіти після смерті, він із цілковито відстороненим виглядом виконував одні й ті самі рухи, послуговуючись при цьому замість справжнього совка картонною кришкою від якоїсь коробки, у якій було відірвано одну боковину і яку він поступово просував уперед ногою, спершу вгору по перону, а потім у зворотному напрямку, аж поки дійшов до висхідної точки, де в будівельному паркані, що оточував внутрішній фасад вокзалу і сягав аж до третього поверху, були низькі двері, саме з цих дверей півгодини тому він і з'явився, а пізніше одним ривком, як мені здалося, знову зник. Мені досі незрозуміло, що спонукало мене піти слідом за ним, сказав Аустерліц. Майже всі вирішальні кроки у своєму житті ми робимо завдяки якомусь неясному внутрішньому поруху. Хай там що, але того недільного ранку я раптом сам опинився за високим парканом, а саме безпосередньо перед входом до так званої *Ladies Waiting Room*<sup>[55]</sup>, про існування якої в цьому віддаленому крилі вокзалу я не мав ані найменшої гадки. Чоловіка в тюрбані ніде не було видно. Та й на риштованнях не було нікого. Я вагався, чи входити мені в ті маятникові двері, та щойно я торкнувся рукою латунної дверної ручки, як, відгорнувши повстяну завісу, що захищала від протягів, уже ввійшов до зали, яку, очевидно, роками ніхто не використовував. Я почувався актором, сказав Аустерліц, що вийшов на сцену і якраз в цей момент цілковито й безповоротно забув вивчений напам'ять текст і саму роль, яку вже так часто грав. Напевне, збігли хвилини чи навіть години, поки я стояв, не здатний зрушити з місця в цій, як мені здавалося, запаморочливої висоти залі, підвівши обличчя до крижано-сірого, місячноподібного світла, що проникало крізь ряд вікон попід склепінчастою стелею й нагадувало сіть або тонку, поторочену тканину, що висіла просто наді мною. А проте це світло високо попід стелею було дуже яскравим, можна сказати, такий іскристий пил, який, опадаючи, ніби всотувався в стіни на нижніх ярусах приміщення, лише примножуючи темряву, ніби стікав чорними патьоками, приблизно так, як дощ стікає голими стовбурами буків або фасадом, вилитим із бетону. Іноді, коли над містом розходилася завіса хмар, у залу чекання пробивалися окремі пучки сонячних променів, які, проте, переважно згасали ще на півдорозі. Інші промені рухалися дивними траєкторіями,

що, здавалося, порушували закони фізики, їхні прямовисні лінії починали закручуватися в спіралі й коловороті, обертаючись довкола власної осі, аж поки їх не поглинали хисткі тіні. На якусь коротку мить я встигав побачити велетенські приміщення, ряди стовпів і колонади, що вели у якусь незвідану далечінь, склепіння й муровані арки, що утримували нагромадження поверхів, камінні сходи, дерев'яні східці й драбини, які манили погляд все далі, підмостки й підйомні мости, прокладені над найглибшими безоднями, на яких тіснилися крихітні фігурки; арештанти, подумалося мені, сказав Аустерліц, які шукали вихід із каземату, і що вище я задирав голову, до болю напружуючи шию та втупивши погляд угору, то більше мені здавалося, що цей внутрішній простір, у якому я перебував, завдяки якомусь цілком неможливому перспективному скороченню до безкінечності розширюється й водночас згортається в самому собі, як то могло бути лише в якомусь неіснуючому, спотвореному всесвіті. Нараз мені здалося, що дуже високо вгорі я бачу пробитий купол, а по його периметру — карниз, на якому росла папороть, вербові пагони та інша рослинність, у якій чаплі набудували великі, неохайні гнізда, і я бачив, як вони, випроставши крила, летіли геть у синю далечінь. Пригадую, сказав Аустерліц, що разом із цими тюремними й визвольними візіями мене терзало одне питання: чи я стою посеред руїни, чи радше в коробці будівлі, яку ще тільки споруджують. У певному сенсі, оскільки тоді на Ліверпуль-стрит саме будували новий вокзал, фактично на уламках старого, правильними були обидва твердження, і найважливіше було, по суті, не в цьому питанні, що лише заводило мене на манівці, а в тих уривках спогадів, які заворушилися в периферійних ділянках моєї свідомості. Такі картини, як, наприклад, те пообіддя наприкінці листопада 1968 року, коли я разом із Марі де Верней, яку знав із паризьких часів і про яку мені ще доведеться розповісти, стояв у наві чудової церкви Салле в Норфолку, що височіла посеред великого лугу, і не зумів витиснути із себе тих слів, які мусив їй сказати. Надворі з лугів піднявся білий туман, і ми обоє мовчки дивилися на те, як повільно він переповзав через поріг portalу, стелився, клубочучись, низькою кошлатою хмарою, що поступово ширилася по всій кам'яній підлозі, ставала все густішою й густішою і просто на очах здіймалася дедалі вище, аж поки ми вже наполовину визирали з неї й стали побоюватися, що скоро нам не буде чим дихати.

Ось такі спогади приходили до мене в покинутій *Ladies Waiting Room* вокзалу на Ліверпуль-стрит, спогади, за якими і в яких крилися речі з іще значно давніших часів, одне було завжди сховане в іншому, подібно до того лабіринтного склепіння, що, як мені здавалося, я міг розгледіти в запиленому сірому світлі і яке безкінечною вервечкою простягалось переді мною. Направду, у мене було почуття, сказав Аустерліц, що ця зала чекання, у центрі якої я стояв, як засліплений, містила в собі всі години мого минулого, всі мої притлумлені ще з давніх часів страхи й бажання, так ніби чорно-білий ромбовий візерунок кам'яних плит у мене під ногами став полем, де мав бути розіграний ендшпіль мого життя, так ніби це поле простягалося на всю поверхню часу. Можливо, саме тому в напівтемряві зали я угледів двох осіб середнього віку, вбраних у стилі тридцятих років, жінку в габардиновому пальті та капелюшку набакир, а поряд з нею худорлявого чоловіка в темному костюмі та з комірцем священника. І не тільки священника та його дружину я побачив тоді, сказав Аустерліц, а й хлопчика, якого вони прийшли зустрічати. Він сидів самотою збоку на лавці. Його ноги в білих гольфах ще не сягали до землі, і якби не маленький наплічник, що він його тримав, обхопивши руками, у себе на колінах, то гадаю, сказав Аустерліц, я би його не впізнав. Але я таки впізнав його, саме через отой маленький рюкзачок, і, наскільки я міг пам'ятати, вперше за все своє життя згадав себе самого якраз у ту мить, коли збагнув, що вже був у цьому залі чекання тоді, коли понад півстоліття тому приїхав до Англії. Той стан, який охопив мене тоді, сказав Аустерліц, мені, як і багато чого ще, важко описати, бо для цього бракує слів, так само, як бракувало мені слів тоді, коли до мене підійшли ті двоє незнайомих людей, мову яких я не розумів. Пригадую лише, що коли я побачив того хлопчика на лавці, то крізь глухе заціпеніння до мене проникло усвідомлення того, якого руйнівного впливу протягом багатьох минулих років завдала мені покинутість, пригадую також неймовірну втому, що зійшла на мене від думки про те, що я ніколи по-справжньому і не жив або лише зараз народився, так би мовити, на порозі власної смерті. Про причини, які влітку 1939 року спонукали пастора Еліаса та його бліду дружину взяти мене до себе, я можу лише здогадуватися, сказав Аустерліц. Не маючи власних дітей, вони, можливо, сподівалися протидіяти заціпенінню почуттів, яке, безперечно, з кожним днем ставало все

нестерпнішим, тож вирішили взятися за виховання хлопчика, якому на той час було чотири з половиною роки, а може, вони за велінням з неба почувалися зобов'язаними зробити такий вчинок, що виходив би за рамки звичайної благодійності й вимагав би відданості й самопожертви. Також можливо й те, що вони вважали за необхідне врятувати від вічного прокляття мою неторкнуту християнською вірою душу. Проте я й сам не можу розповісти, що відбувалося зі мною на початку мого перебування в Бала під опікою подружжя Еліас. Я пригадую новий одяг, через який я почувався дуже нещасним, так само пригадую незбагненне зникнення зеленого рюкзака, а ще мені здається, ніби я навіть пам'ятаю щось про те, як вмирала моя рідна мова, про те, як із кожним місяцем її шемрання ставало дедалі тихішим, і я думаю, що вона принаймні якийсь час ще була в мені, ніби яєсь шкрябання чи стукіт когось, посаженого під замок, який завжди, коли на нього звертають увагу, зачаюється і мовчить. І, без сумніву, за короткий час цілком забуті мною слова разом з усім, що до них належало, залишились би назавжди засипаними на дні моєї пам'яті, якби завдяки збігові різних обставин того недільного ранку я не ввійшов до старої зали чекання на станції Ліверпуль-стріт — якраз за кілька тижнів до того, як вона назавжди зникла у процесі реконструкції. Не маю жодного уявлення, скільки часу я простояв у тій залі, сказав Аустерліц, так само не пам'ятаю, як я потім опинився назовні і яким шляхом ішов через Бетнал-Грін або Степні, поки вже в сутінках повернувся нарешті додому, де знеможений, як був, у змоклому одязі впав на ліжку й заснув глибоким, болісним сном, із якого пробудився аж наступної ночі, що з'ясувалося лише після кількаразових моїх підрахунків. У мене був такий сон, коли тіло вдає, ніби воно мертво, поки в голові крутяться гарячкові думки, уві сні я перебував всередині зіркоподібної фортеці, в одному з цілковито відрізанних від зовнішнього світу кам'яних мішків, з якого я намагався вирватися на волю через довгі, низькі коридори, що вели мене через усі будівлі, які я будь-коли бачив чи описував. То був лихий сон, який ніяк не закінчувався, його головна дія переривалася іншими епізодами, у яких я з висоти пташиного польоту дивився на ландшафт без вогнів, через який кудись квапився малесенький поїзд із дванадцятьма мініатюрними вагончиками земляного кольору та чорним як сажа локомотивом, над яким стелилося пасмо диму і кінець якого нагадував

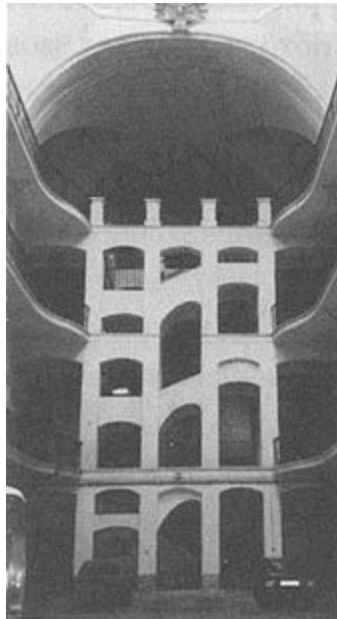
велике страусине перо, що під час швидкої їзди погойдується то в один, то в інший бік. А потім крізь вікно в купе я дивився на темні ялинові ліси, долину річки, яка глибоко врізалася в ландшафт, хмарні гори на видноколі та вітряки, що високо здіймалися над дахами притулених до них будинків і чиї широкі лопаті раз у раз розтинали світанкові сутінки. Поміж цих сновидінь, сказав Аустерліц, він відчував, як десь буквально з-за його очей назовні просочуються образи, наділені неймовірною безпосередністю, та, прокинувшись, не міг пригадати навіть їхніх обрисів. Тепер я помічаю, наскільки нерозвинута в мене навичка до спогадів і, навпаки, як часто я докладав зусиль, щоб, якщо змога, взагалі ні про що не згадувати та уникати всього, що так чи так могло мати стосунок до мого невідомого мені походження. Хоча сьогодні це звучить для мене цілком неймовірно, проте я, наприклад, нічого не знав про завоювання Європи німцями, про державу рабів, яку вони створили, і також нічого про ті переслідування, яких мені вдалося уникнути, а коли я щось і знав, то знав не більше, ніж, наприклад, яка-небудь продавчиня знає про чуму або холеру. Для мене світ закінчився наприкінці дев'ятнадцятого століття. Далі я не наважився заходити, проте, власне, вся історія архітектури й цивілізації буржуазної епохи, яку я досліджував, прямувала в напрямку катастрофи, що вже тоді починала вимальовуватися. Газет я не читав, оскільки, як я знаю тепер, боявся неприємних відкриттів, радіо я вмикав лише в певні години, все більше й більше плекав свої захисні реакції, розвиваючи щось на кшталт карантину чи імунної системи, яка захищала мене від усього, що хоч би віддалено стосувалося передісторії моєї особи, яка намагалася вберегтися у замкненому просторі, що ставав дедалі меншим. Окрім того, я був постійно, протягом десятиліть, зайнятий накопиченням знань, що слугувало для мене своєрідним компенсаторним замінником пам'яті, а якби сталося так, що, попри всі заходи безпеки, до мене таки просочилася небезпечна новина, то я, очевидно, зміг би вдати із себе сліпого й глухого та швидко все забути, як будь-яку іншу дрібну неприємність. Ця самоцензура власних думок, це постійне відкидання будь-якого спогаду, готового виринути на поверхню, вимагали від мене, провадив далі Аустерліц, щораз більших зусиль і врешті неминуче призвели до майже повного паралічу моєї здатності говорити, до знищення всіх моїх записів і нотаток, до



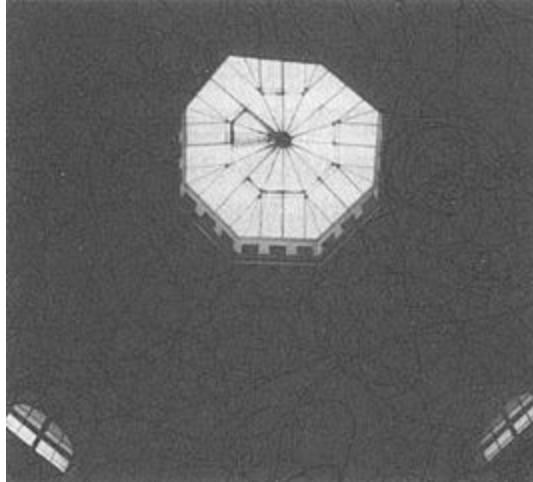
безкінечних блукань нічним Лондоном і до галюцинацій, що навідували мене дедалі частіше, аж поки влітку 1992 року все це закінчилося нервовим зривом. Про те, як я провів час до кінця того року, сказав Аустерліц, я не можу нічого повідомити; я тільки пам'ятаю, що наступної весни, коли мій стан трохи покращився, під час однієї з перших прогулянок неподалік Британського музею я зайшов у букіністичну книгарню, до якої раніше регулярно навідувався в пошуках гравюр із архітектурними краєвидами. З відстороненим виглядом я проглядав різні шухляди і ящики, хвилинами вдивлявся в яке-небудь зоряне склепіння, діамантовий фриз, ермітаж, ротонду чи мавзолей, не усвідомлюючи, на що я дивлюсь і чому. Власниця букіністичної книгарні, Пенелопа Пісфул, дуже гарна з себе пані, якою я захоплювався вже багато років, сиділа, як то було в неї заведено в ранкові години, трохи збоку за письмовим столом, заваленим паперами та книжками, і розв'язувала кросворд на останній сторінці газети *Telegraph*, записуючи слова лівою рукою. Час від часу вона всміхалася до мене, а потім, занурившись у думки, знову поглядала на вулицю. У книгарні було тихо, лише з радіо, яке Пенелопа завжди мала поруч із собою, долинали тихі голоси; ці голоси, на які я спершу майже не звернув увагу і які з часом стали для мене аж надто чіткими, так захопили мене, що я повністю забув про аркуші, які лежали переді мною, і завмер, намагаючись не пропустити жодного слова, що долидало з хрипливатого приймача. Те, що я чув, було голосами двох жінок, які розмовляли між собою про те, що 1939 року, коли вони були ще дітьми, їх спеціальним транспортом вивезли до Англії. Вони згадували цілу низку міст — Відень, Мюнхен, Данциг<sup>[56]</sup>, Братиславу, Берлін, — та коли одна з них почала говорити про те, що після дводенної подорожі через Німецький Райх і Голландію, де вона бачила з поїзда великі лопаті вітряків, вона врешті пересіла на паром *PRAGUE* і з Гука Північним морем потрапила в Гаридж, я знав, що поза всяким сумнівом ці уривки спогадів є також частиною мого життя. Записати адресу та номери телефонів, названі в кінці передачі, я, спантеличений цим несподіваним прозрінням, просто не встиг. Я бачив самого себе на набережній в довгому строю дітей, які стояли парами й більшість із яких мали за спиною наплічники або ранці. Я знову бачив у себе під ногами важкі кам'яні плити, відблиски на камені, сіро-брунатну воду гавані, канати і якірні ланцюги, що косо тяглися вгору до високого,

завбільшки з будинок, носа корабля, чайок, які несамовито лементували, пролітаючи в нас над головами, сонячні промені, що пробивалися крізь хмари, і рудокосу дівчинку в шотландській спідничці та оксамитовому береті, яка протягом подорожі крізь темну країну наглядала в нашому купе за малюками, і, як я тепер усвідомив, пізніше ця дівчинка протягом багатьох років снилася мені; вона грала для мене веселу пісеньку на бандонеоні в кімнаті, освітленій синюватим нічним світлом. *Are you all right?*<sup>[57]</sup> — раптом почув я ніби здалеку, і мені знадобилося трохи часу, щоб збагнути, де я перебуваю й що моє раптове заніміння Пенелопа могла сприйняти як тривожний сигнал. Досі витаючи в своїх думках, я, пригадую, відповів їй: *Hoek van Holland, as a matter of fact*<sup>[58]</sup>, — на що Пенелопа ледь підвела своє гарне обличчя і з розумінням усміхнулася, так ніби їй також не раз довелося побувати в цій похмурій гавані. *One way to live cheaply and without tears?*<sup>[59]</sup> — запитала вона без жодної на те причини, задумливо постукуючи кінчиком кулькової ручки по кросворду на останній сторінці згорнутої газети, та щойно я зібрався зізнатися їй, що був нездатний розв'язати і найпростішу з цих закручених англійських загадок, як вона вже радісно вигукнула: *Oh, it's rentfree!*<sup>[60]</sup> — і хутко нашкрябала вісім літер в останніх порожніх клітинках. Після того, як ми попрощалися, я просидів цілу годину на лавці на Рассел-сквер під високими, ще зовсім голими платанами. Був сонячний день. Декілька шпаків походжали газоном туди й сюди з типовим для них заклопотаним виглядом і пощипували цвіт крокусів. Я спостерігав за ними, бачив, як сяють у них на крилах золотаво-зелені пір'їни, коли вони поверталися до світла, врешті я дійшов висновку, що хоч я й не знаю, чи справді прибув до Англії на борту *PRAGUE* чи іншим судном, та вже самої згадки назви цього корабля в такому контексті було достатньо, щоб переконати мене в тому, що мені доведеться туди повернутись. Я подумав про ті труднощі, з якими зіткнувся Гіларі, коли в останні місяці мого перебування в Стовер-Грендж взявся за справу моєї натуралізації, і як він ніде нічого не міг довідатися, ні в різних соціальних службах Уельсу, ні в Міністерстві закордонних справ, ні в Комітетах допомоги, під керівництвом яких до Англії прибували транспорти з дітьми-біженцями і які погубили частину своїх паперів під час бомбардувань Лондона, коли неодноразово

доводилося перевозити всю документацію в інші приміщення чи переїжджати, і ці переїзди проводилися за надзвичайно тяжких обставин і майже винятково з непідготовленим персоналом. Я звернувся до чеського посольства, щоб дізнатися адреси установ, які займаються подібними до мого випадками, і потім, щойно прибувши в аеропорт Рузине, одного надто яскравого, можна сказати, дещо переекспонованого дня, у який люди, як сказав Аустерліц, виглядають такими хворими й сірими, ніби всі вони хронічні курці, що доживають свої останні дні, взяв таксі й поїхав на вулицю Кармелітську на Малій Страні, де розміщувався Державний архів, розташований у дуже химерному будинку, спорудженому ще в давні часи, чи радше, як багато що в цьому місті, був взагалі поза часом.

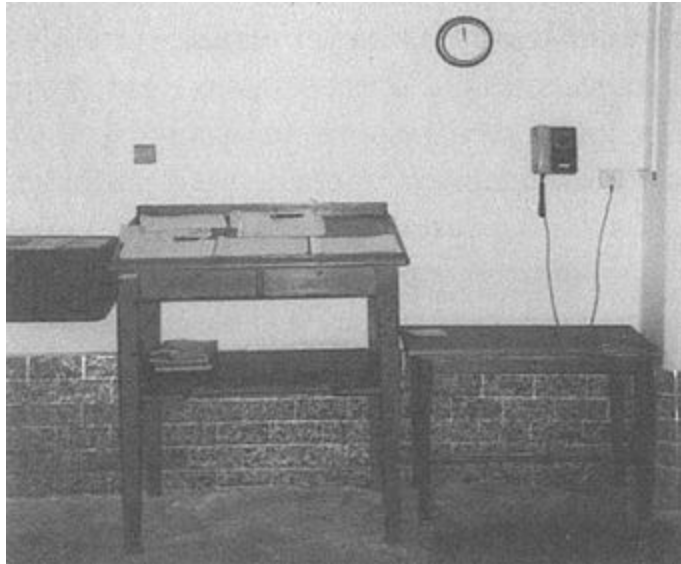


Увійти туди можна було крізь вузькі двері, прорізані в головній брамі, за якими спершу відкривалося циліндричне тьмяне склепіння, під яким у минулому карети й екіпажі заїздили у накритий скляним куполом внутрішній двір,



не менше ніж двадцять на п'ятдесят метрів завбільшки, що був оточений триповерховою галереєю, через яку можна було потрапити до різних кабінетів, вікна яких виходили вже на провулок, тобто вся будівля ззовні нагадувала радше міський палац, тоді як із внутрішнього двору її в ілюзіоністській манері опоясували чотири флігелі, що були не глибше трьох метрів і не мали ні коридорів, ні проходів, подібно до тюремної архітектури буржуазної епохи, у якій утвердилася, як найбільш придатна для пенітенціарних закладів, схема прямокутного або круглого двору, у якому ряди камер виходили на внутрішній двір і були з'єднані відкритими переходами. Проте внутрішній двір архіву на Кармелітській нагадував мені не тільки в'язницю, сказав Аустерліц, а також монастир, кавалерійську школу, оперний театр і божевільню, всі ці образи перемішалися в мене в голові, поки я дивився на дедалі густіші сутінки, у яких, як мені здавалося, було видно купу людей, що юрмилися на галереях, і деякі з них розмахували капелюхами або хустинками, як то роблять пасажери пароплава, який щойно відчалив від пристані. Хай там як, але минув якийсь час, перш ніж я знову трохи прийшов до тями й повернувся до віконечка біля входу, звідки порт'є не відводив від мене погляду відтоді, як я переступив поріг і, приваблений світлом внутрішнього двору, пройшов собі далі, не звернувши на нього жодної уваги. Довелося сильно згорбитися перед занадто низьким віконечком, щоб заговорити до чергового, який у своїй комірчині, здавалося, мав сидіти майже на підлозі. І хоча я швидко прийняв відповідну позу, сказав Аустерліц, мені ніяк не вдавалося порозумітися з ним, тож черговий,

виголосивши довгу тираду, з якої я нічого не второпавав, окрім слів *anglický* та *Angličan*, був змушений викликати по телефону із глибин будівлі одну з працівниць архіву, яка справді одразу прийшла; я навіть не встиг заповнити формуляр відвідувача і все ще стояв біля пюпітра поряд із віконечком чергового,



а вона ніби виросла з-під землі, сказав Аустерліц, і нараз опинилася просто поряд зі мною. Тереза Амбросова — так вона відрекомендувалася мені, запитавши одразу своєю трохи незграбною, але загалом дуже коректною англійською про мету мого візиту. Тереза Амбросова була блідою, майже прозорою жінкою приблизно сорока років. Коли в дуже тісному ліфті, один бік якого постійно шаркав об ліфтову шахту, ми підіймалися на третій поверх, мовчки та зникло від неприродної тілесної близькості, до якої змушує така маленька кабіна, я помітив, як ледь пульсує одна точка на вигині синюватої жилки під шкірою її правої скроні, це пульсування було таке швидке, що нагадувало тремтіння шкіри на шиї в ящірки, яка нерухомо завмерла на нагрітому сонцем камені. До кабінету пані Амбросової ми потрапили через галерею, що проходила по всьому периметру внутрішнього двору. Я не наважувався дивитися через перила вниз, де стояло два-три запарковані автомобілі, які згори чомусь виглядали дещо видовженими, принаймні значно довшими, ніж вони здаються на вулиці. У кабінеті, до якого ми ступили одразу з галереї, скрізь — у шафах із жалюзійними дверцятами, на прогнутих полицях, у візках,

які, очевидно, колись використовувалися для транспортування документів, на старожитньому, присунутому до стіни кріслі з вухами та на обох письмових столах, що стояли один навпроти одного, — були високі стоси перев'язаних шпагатом пак паперів, чимало з яких потемніли під впливом сонячного світла, а їхні краї стали ламкими. Поміж цих гір паперу причаїлися з десяток кімнатних рослин у простеньких глиняних мищинках, а також у барвистих горщиках з майоліки — мімози та мирти, товстолисті алое, гарденії та великий восковик, який щільно обплівся довкола декоративної решітки. Пані Амбросова з підкресленою ввічливістю підсунула для мене крісло, яке стояло біля її робочого столу, і надзвичайно уважно стала слухати мене, ледь схиливши набік голову, коли вперше в житті я взявся пояснювати комусь іншому, що внаслідок різних обставин моє походження залишається мені невідомим і що з іще інших причин я дотепер не робив запитів щодо моєї особи, проте зараз, внаслідок цілої низки несподіваних випадків, які мали для мене велике значення, я дійшов висновку чи, принаймні, виснував припущення, що у віці чотирьох з половиною років за кілька місяців до початку війни я залишив місто Прагу в одному з так званих дитячих транспортів, саме тому я прийшов до архіву в надії знайти в книгах реєстрації адреси осіб із моїм прізвищем, які в період між 1934 і 1939 роками мешкали в Празі, адже таких, певна річ, набереться не так вже й багато. Через ці мої, не лише надто поверхові, але, як мені тоді раптом здалося, доволі абсурдні пояснення, мене охопила така паніка, що я почав затинатись і більше не міг промовити жодного слова. Нараз я відчув жар, що ширився від грубого, безліч разів фарбованого поганою олійною фарбою радіатора під розчиненим навстіж вікном, чув тільки гамір, що долинав з вулиці Кармелітської, важке гуркотіння трамваю, виття поліцейських сирен та карет швидкої допомоги десь вдалині, і заспокоївся лише тоді, коли Тереза Амбросова, яка стурбовано дивилася на мене своїми незвично глибоко посадженими очима фіалкового кольору, подала мені склянку води, і поки я повільно пив із цієї склянки, яку мусив тримати обома руками, сказала, що реєстраційні книги мешканців міста за потрібні мені роки повністю збереглися, що прізвище Аустерліц справді належить до незвичайних, тож не повинно бути особливих труднощів у тому, щоб зробити до завтрашнього вечора необхідні мені виписки. Вона сама візьметься за

цю справу. Вже не можу пригадати, сказав Аустерліц, із якими словами я попрощався з пані Амбросовою, коли вийшов з архіву; тільки пам'ятаю, що я взяв собі кімнату неподалік від вулиці Кармелітської, у невеличкому готелі на острові Кампа, що там, аж поки не стемніло, я сидів біля вікна й дивився на сіро-брунатну, неквапну течію Влтави і на те, як я побоювався, цілком мені незнайоме й ніяк не пов'язане зі мною місто по той бік річки. У голові з болісною загальмованістю ворушилися думки, одна невиразніша й незбагненніша за іншу. Цілу ніч я то лежав без сну, то поринав у недобрі сновидіння, у яких підіймався й спускався сходами і весь час даремно дзвонив у сотні різних дверей, аж поки в якомусь віддаленому передмісті, яке вже не належало до самого міста, з одного підземного склепіння до мене вийшов брамник на ім'я Бартоломей Смечка, вбраний у старий, пом'ятий королівський мундир із квітчастою фантазійною камізелькою та золотим годинниковим ланцюжком, що визирав з кишеньки. Роздивившись цидулку, яку я йому вручив, він із жалем знизав плечима й сказав, що плем'я ацтеків було винищене вже багато років тому і що в кращому разі з того племені вижили лише поодинокі папуги, які ще розуміють деякі слова їхньої мови. Наступного дня, провадив далі Аустерліц, я знову пішов у Державний архів на Кармелітській, де спершу, щоб трохи зібратися з духом, зробив декілька фотознімків великого внутрішнього двору та прогону, що вів до галереї, яка своєю асиметричною будовою нагадувала ті вежі без якогось конкретного призначення, які так часто любили споруджувати у своїх садах і парках англійські аристократи. Хай там як, та згодом я піднявся цим прогоном нагору, хоча й зупинявся на кожному сходовому майданчику і якийсь час дивився крізь різновеликі отвори в стіні на порожній двір, через який лише один раз пройшов працівник архіву в білому лаборантському халаті, трохи накульгуючи на праву ногу. Коли я зайшов до кабінету Терези Амбросової, вона якраз займалася тим, що поливала розсаду герані в різних горщиках, які стояли на підвіконні між зовнішньою та внутрішньою рамами вікна. У цій занадто натопленій кімнаті вони ростуть краще, ніж на весняному холоді вдома, сказала пані Амбросова. Парове опалення вже давно не регулюється, тому тут, особливо в цю пору року, часто так жарко, мов у теплиці. Можливо, саме тому, сказала вона, вам учора стало недобре. Адреси Аустерліців я вже повиписувала з реєстру. Як я й припускала,

їх було не більше півдюжини. Пані Амбросова відставила вбік зелену лійку й подала мені аркуш зі свого столу. Аустерліц Леопольд, Аустерліц Віктор, Аустерліц Томаш, Аустерліц Єронім, Аустерліц Едвард і Аустерліц Франтішек, імена були записані в стовпчик, а в кінці — Аустерліцова Агата, очевидно, без сім'ї. Над іменами було наведено професійне заняття кожного з них, — гуртовий торговець тканинами, равин, фабрикант бандажних виробів, завідувач канцелярією, ювелір, власник друкарні, співачка, — разом із міським округом та адресою: *VII Uvozovky, II Betlémská* тощо. Пані Амбросова вважала, що, перш ніж у своїх пошуках переходити на той бік річки, я міг би почати вже на Малій Страні, не більше ніж за десять хвилин ходу звідси, промовила вона, на Шпорковій<sup>[61]</sup>, маленькій вуличці трохи вище палацу Шенборн, у будинку № 12 за реєстраційною книгою 1938 року була квартира Агати Аустерліцовой. Ось так, сказав Аустерліц, не встиг я приїхати до Праги, як одразу відшукав те місце, де провів своє раннє дитинство, про яке, скільки б я не намагався згадати, у моїй пам'яті не залишилося жодного сліду. Вже йдучи заплутаними вуличками попри будинки й двори між Влашською та Нерудовою й потім, коли я крок за кроком підіймався, відчуваючи під своїми ногами нерівну бруківку вулиці Шпоркової, мені здавалося, ніби я вже колись ходив цими шляхами, ніби переді мною, не завдяки напруженню пам'яті, а завдяки моїм відчуттям, які були так довго притлумлені, а тепер пробудилися знову, виник спогад. Хоча я нічого не міг із певністю пригадати, та час від часу мені доводилось зупинятися, оскільки мій погляд затримувався на гарній, кованій віконній решітці, на залізній ручці дверного дзвінка або гіллі мигдалевого деревця, що визирало над стіною саду. Якось я навіть досить довго стояв біля одного під'їзду, сказав Аустерліц, і розглядав верхній камінь у надбрамному склепінні, вмонтований у гладку штукатурку, а на ньому — барельєф, розміром не більше одного квадратного фута, де на оздобленому зірками бірюзовому тлі був зображений синього кольору собака з гілкою в зубах, і в мене аж мороз пройшов по шкірі, коли я відчув, що ту гілку він приніс із мого минулого. А потім ще ота прохолода, коли я входив до під'їзду будинку № 12 на вулиці Шпорковій, одразу біля входу вмонтована в стіну бляшана скринька електропровідні із символом блискавки, мозаїчна квітка з вісьмома пелюстками синьо-сірого й білосніжного кольорів





на заляпаній кам'яній підлозі вестибюля, вологий запах вапна, сходи з плавним підйомом, баясини перил на однаковій відстані, оздоблені металевими шишечками, схожими на горішки ліщини — то все були літери й знаки з набірної каси<sup>[62]</sup> забутих речей, думав я собі, і мене охопило щасливе й водночас жаске сум'яття, тож серед під'їздної тиші мені довелося кілька разів сісти на сходи й притулитися чолом до стіни. Напевно, минула добряча година, поки я нарешті дістався до верхнього поверху й постукав у двері квартири праворуч, а потім, як мені здалося, минула ціла вічність, аж поки я почув усередині якийсь порух, двері прочинилися й переді мною постала Вера Ришанова, яка в тридцятих роках — як невдовзі вона мені розповість — вивчала



у Празькому університеті романістику й була сусідкою моєї матері Агати, а також моєю нянькою. Те, що я не одразу її впізнав, хоча вона, незважаючи на певну кволість, по суті, зовсім не змінилася, думаю, сказав Аустерліц, було пов'язано з моїм збудженим станом, у якому я перебував і тому просто не вірив власним очам. Тож я лише спромігся пробелькотіти одну фразу, яку напередодні завчив напам'ять: *Promiňte, prosím, že Vás obtěžuji. Hledám paní Agátu Austerlitzovou, která zde možná v roce devatenáct set třicet osm bydlela.* «Я шукаю пані Агату Аустерліцову, яка, можливо, проживала тут 1938 року». Вера з переляку затулила своє обличчя обома руками, які здалися мені безкінечно рідними, і вп'явшись у мене поглядом крізь розчепірені пальці, тільки й промовила тихим голосом, але для мене з просто дивовижною ясністю такі французькі слова: *Jacquot*, — так сказала вона, — *est-ce que c'est vraiment toi?*<sup>[63]</sup> Ми обійнялися, взяли одне одного за руки, знову обійнялися й знову, вже не знаю, скільки разів, аж нарешті Вера провела мене через темний передпокій до кімнати, у якій усе було так само, як і майже шістдесят років тому. Меблі, які в травні 1933 року дісталися Вері разом із квартирою від двоюрідної бабусі, комод, на якому ліворуч стояв майсенський<sup>[64]</sup> Пульчінелло в масці, а праворуч його кохана Колумбіна, засклена книжкова шафа з п'ятдесятьма п'ятьма кармазиновими томами *Comédie humaine*<sup>[65]</sup>, робочий стіл, довга отоманка, на ній верблюжа ковдра, складена в ногах, синювата акварель богемських гір, вазони з квітами на підвіконні, все це протягом усього мого життя, яке тепер перевернулося в мені, залишалося на своєму місці, оскільки Вера, як вона мені пояснила, сказав Аустерліц, відтоді, як втратила мене й мою матір, що була для неї як сестра, не могла зносити жодних змін. Вже не пригадую, у якій послідовності того пізнього березневого пообіддя й вечора ми з Верою розповіли одне одному свої історії, сказав Аустерліц, але думаю, що після того, як я в загальних рисах повідомив про себе, відпустивши все те, що пригнічувало мене протягом цього часу, мова зайшла насамперед про моїх зниклих батьків, про Агату й Максиміліана. Максиміліан Айхенвальд, який походив із Санкт-Петербурга, де його батько до того, як відбулася революція, тримав крамницю з прянощами, був одним із найактивніших діячів чехословацької соціал-демократичної партії, сказала Вера, а з моєю, на п'ятнадцять років молодшою матір'ю, яка тоді була на початку своєї

акторської кар'єри й виступала в різних провінційних містах, він познайомився в Нікольсбурзі<sup>[66]</sup>, під час однієї з численних поїздок, які він здійснював як промовець на публічних заходах і виробничих зборах. У травні 1933 року, коли я сама якраз переїхала сюди, на Шпоркову, сказала Вера, вони, повернувшись із подорожі до Парижа, сповнені найкращих вражень, як не втомлювались вони повторювати, винайняли в цьому будинку спільну квартиру, хоча й залишалися нерозписаними. Агата і Максиміліан, сказала Вера, обоє мали особливу прихильність до всього французького. Максиміліан був переконаним республіканцем і мріяв про те, щоб посеред Європи, яку з усіх боків захльостували хвилі фашизму, перетворити Чехословаччину на острів свободи на кшталт другої Швейцарії; зі свого боку в Агати уявлення про кращий світ було доволі строкате, сформоване під впливом Жака Оффенбаха, яким вона дуже захоплювалася, до речі, саме з цієї причини, сказала Вера, я й одержав своє, зовсім не типове для чехів ім'я. Це зацікавлення французькою культурою в усіх її проявах я, як захоплена романістка, поділяла з Агатою так само, як і з Максиміліаном, саме воно стало основою нашої дружби, що зав'язалася з першої ж розмови в день їхнього переїзду, а ця дружба цілком природно вилилася в те, сказала до мене Вера, сказав Аустерліц, що вона, Вера, на відміну від Агати й Максиміліана, маючи можливість вільно розпоряджатися своїм часом, після мого народження запропонувала на кілька років, поки я не піду в підготовчу школу, перебрати на себе обов'язки моєї няньки, то була пропозиція, сказала Вера, про яку я пізніше жодного разу не шкодувала, адже навіть тоді, коли я ще не вмів сам говорити, їй здавалося, що ніхто не розуміє її краще за мене, і коли мені не було й трьох років, вона мала велику приємність насолоджуватися моїми здібностями в мистецтві ведення бесіди. Коли ми прогулювалися серед грушевих та вишневих дерев порослими травою пагорбами семінарського саду або в теплі дні бродили тінистими алеями парку Шенборнського палацу, нашою розмовною мовою, за домовленістю з Агатою, була французька, і тільки тоді, коли пізнього пообіддя ми поверталися додому й коли Вера готувала для нас вечірню перекуску, обговорюючи, так би мовити, домашні й дитячі справи, ми розмовляли чеською. Промовляючи ці слова, Вера мимоволі, як я припускаю, сказав Аустерліц, перейшла на чеську, і хоча ні в аеропорту, ні в

державному архіві, ні навіть коли я завчив напам'ять запитання, що не надто стало би мені в пригоді, якби я пішов за іншою адресою, я й гадки не мав, що колись стикався з цією мовою, проте зараз я зрозумів практично все, що говорила Вера, ніби глухий, що до нього якимось дивом повернувся слух, мені хотілося заплющити очі й довго-предовго слухати ті багатоскладові слова, що поквапно злітали з її вуст. Особливо в теплу пору року, сказала Вера, повернувшись після прогулянки, вона мала найперше відсунути вбік вазони з геранню, щоб я зі свого улюбленого місця на підвіконні міг дивитися на садок із бузком і низенький будинок навпроти, у якому мав свою майстерню горбатий кравець на ім'я Моравець, і поки вона нарізала хліб й ставила воду на окріп, я повідомляв їй у вигляді безперервного коментаря все, чим якраз займався Моравець, який то лагодив затертий поділ піджака, то порпався в коробці з гудзиками, то вшивав стьобану підкладку в пальто. Та найголовнішим для мене, сказала Вера, сказав Аустерліц, було не прогавити той момент, коли Моравець відкладає убік голку з ниткою, великі ножиці та інше кравецьке знаряддя, прибирає свій робочий стіл, обтягнений сукном, розгортає на ньому подвійний аркуш газети, а на цьому аркуші розкладає свою вечерю, на яку, очевидно, вже давно з радістю чекав і яка відповідно до пори року складалася то з невеликої порції білого сиру із зеленого цибулькою, однієї редьки, пари помідорів із цибулею, копченого оселедця або вареної картоплі. Тепер він перекладає дошку для прасування рукавів на ящик, тепер він іде на кухню, тепер дістає пиво, тепер гострить ножа, відрізає скибку від твердої ковбаси, робить великий ковток зі своєї склянки, ребром долоні витирає губи від піни, так чи приблизно так, щоразу однаково, та все-таки трохи інакше, сказала Вера, майже кожен вечір описував я для неї вечерю кравця, і водночас мені частенько нагадували не забувати про мій власний, порізаний смужками бутерброд. Вера, після того, як розповіла мені про моє химерне захоплення такими спостереженнями, підвелася й прочинила внутрішню та зовнішню рами вікна, щоб я міг подивитися на сусідський сад, де якраз розквітнув бузок, такий білий і густий, що у вечірніх сутінках здавалося, ніби в розпал весни випав сніг. І солодкавий запах, що ширився через садовий паркан, а також серп молодика, який вже здійснюється над дахами, відгомін церковних дзвонів у нижніх кварталах міста та жовтий фасад будинку кравця із зеленим балконом, на якому у

свій час нерідко можна було побачити Моравця, що, за словами Вери, вже давно помер, побачити, як він розмахує у повітрі наповненою жаринами праскою, ця, а також інші картини вишиковувалися в цілу вервечку спогадів, сказав Аустерліц, переходячи одна в одну, і хоч як глибоко вони були заховані й замкнені в мені, тепер, коли я дивився у вікно, вони знову поставали перед моєю свідомістю в яскравому світлі, так само було й тоді, коли не промовивши ні слова, Вера відчинила двері до кімнати, у якій окрім ліжка з балдахіном, вигнутими стовпчиками й високими подушками, що залишилися від двоюрідної бабусі, ще стояла невелика канапа, на якій я завжди спав, коли батьків не було вдома. Молодик зазірав до темної кімнати, на ручці напівпрочиненого вікна висіла біла блуза (пригадую, що так часто бувало й раніше, сказав Аустерліц); я побачив Веру такою, якою вона була тоді, коли сиділа разом зі мною на дивані й розповідала мені історії про гори Карконоші та Богемський ліс, я дивився на її незвичайно гарні очі, огорнуті в сутінках ніби якимось серпанком, коли вона, дійшовши до щасливого кінця, знімала окуляри з товстими скельцями й нахилялася до мене. А пізніше, коли вона поряд зі мною заглиблювалася у свої книжки, я ще пригадую, що якийсь час лежав із розплющеними очима, під захистом, як я знав, моєї дбайливої вартівниці в колі білуватого світла, у якому вона сиділа. Найменшим зусиллям волі я міг усе це уявити: горбатого кравця, який, очевидно, вже також приліг у своїй кімнатці, місяць, який обходив колом наш будинок, візерунок килимка й шпалер, навіть напрямок тонких, як волосина, тріщинок на кахлях високої пічки. Та коли ця гра мене стомлювала і я хотів заснути, мені було достатньо дослухатися до тієї миті, коли Вера перегорне сторінку своєї книжки; я досі відчуваю, сказав Аустерліц, чи радше відчуваю знову, як то було, коли моя свідомість поступово розчинялася серед квітів і стебел маку на молочному склі дверей, аж поки я чув тихий шелест наступної перегорнутої сторінки. Під час наших прогулянок, вела далі Вера, коли ми вже знову сиділи у вітальні й вона простягала мені обома трохи непевними руками чашку м'ятного чаю, отже, під час наших прогулянок Семінарським парком, Хотковими садами та іншими зеленими куточками ми майже ніколи не виходили за межі нашої Малої Страни. Лише іноді влітку з візочком, на якому, якщо я правильно пригадую, був закріплений маленький барвистий флюгер,

ми робили віддаленіші мандрівки, аж до острова Софії, до школи плавання на березі Влтави або до оглядового майданчика на Петршинському пагорбі, з якого добру годину, а то й довше розглядали все місто, що простягалося перед нами, його численні вежі, що їх усі я знав напам'ять, так само, як і назви всіх семи мостів, перекинутих через ряхтливу річку. Відтоді, як мені стало важко виходити з дому і я вже не бачу майже нічого нового, сказала Вера, картини, які так тішили нас тоді, повертаються до мене з усією ясністю, немовби справжні фантазії. Заразом дуже часто у мене виникає таке відчуття, сказала Вера, ніби я знову, як то було одного разу в дитинстві, дивлюся на Райхенберзьку<sup>[67]</sup> діораму й бачу в ящику, заповненому дивними флюїдами, застигли в русі фігури, які у незбагнений спосіб саме завдяки своїм надзвичайно крихітним розмірам здаються живими. Ніколи більше я не бачила чогось чарівнішого, ніж картини з Райхенберзької діорами: жовта сирійська пустеля, яскраво-білі вершини Циллертальських гір, що здіймалися над темними хвойними лісами, або та увічнена мить, коли поет Гете у Ваймарі в пальтечку кавового кольору, що розвівалося на вітрі, сідає в поштовий екіпаж, до якого вже припнуто його дорожній кофр. І ось такі ремінісценції з мого дитинства поєднуються зі спогадами про спільні екскурсії, у які ми вирушали з вулиці Шпоркової. Коли до людини приходять спогади, тоді часом здається, ніби дивишся на минуле крізь скляну гору, і ось зараз, коли я розповідаю тобі про це, сказала Вера, досить мені опустити повіки, як я бачу нас обох, зменшених до розмірів наших хворобливо розширених зіниць, як ми дивимося з вершини Петршинського пагорба на зелений горб, по схилу якого повзе вгору фунікулер, подібний до великої гусені, тим часом вдалині, на іншому боці міста, поміж будинків біля підніжжя Вишеграда виринає потяг, на який ти пристрасно чекав, і повільно, залишаючи за собою довге пасмо білої пари, переїздить мостом через річку. Іноді, коли погода була кепська, сказала Вера, ми йшли відвідати тітку Отилію в її крамниці рукавичок на Шериковій, яку вона відкрила ще до Першої світової й приглушена атмосфера якої змушувала забути всі буденні думки та нагадувала атмосферу якогось святилища або храму. Тітка Отилія була самотньою дівою страшенно крихкої статури. Вона завжди мала на собі чорну шовкову плісовану сукню з накладним комірцем із білого мережива й пересувалася у невеличкій хмаринці запаху конвалій.

Якщо вона саме не обслуговувала одну зі своїх, як вона казала, вельмишановних клієнток, то була невпинно зайнята дотриманням встановленого нею та тільки їй одній зрозумілого й протягом десятиліть незмінного, попри всі перипетії історії, порядку та ієрархії всіх тих сотень, якщо не тисяч різноманітних пар рукавичок, серед яких були як бавовняні, для щоденного вжитку, так і витончені паризькі та міланські моделі з оксамиту або замші. Коли ми приходили до неї в гості, сказала Вера, вона опікувалася лише одним тобою, показувала тобі те і се, дозволяла висувати й засувати назад всі ті плескати шухляди, що надзвичайно легко ходили туди й сюди, ба більше, дозволяла не лише діставати одну пару рукавичок за іншою, а ще й приміряти їх, при цьому вона надзвичайно терпляче пояснювала особливості кожної моделі, так ніби бачила в тобі потенційного спадкоємця її закладу. Я ще пригадую, так розповідала мені Вера, сказав Аустерліц, що, коли тобі було три з половиною, саме від тітки Отилії ти навчився лічби, перебираючи крихітні блискучі малахітові гудзички, пришиті до довгої замшевої рукавички, яка тобі особливо подобалася, *jeden, dva, tři*, — почала лічити Вера; а я, сказав Аустерліц, взявся лічити далі: *čtyři, pět, šest, sedm*, — та почувався при цьому як людина, що непевним кроком іде по кризі. Під час свого першого візиту на вулицю Шпоркову я був так схвильований, що сьогодні вже не пам'ятаю точно всі історії Вери, сказав Аустерліц, але мені здається, що після крамниці рукавичок тітки Отилії ми змінили тему й перейшли в нашій розмові до Станового театру, у якому восени 1938 року Агата вперше виступила на празькій сцені в ролі Олімпії, а про цю роль вона мріяла ще з самого початку своєї кар'єри. У середині жовтня, сказала Вера, коли оперета була вже повністю розучена, ми всі разом пішли на генеральну репетицію, і щойно зайшли до театру через службовий вхід за сценою, сказала вона, незважаючи на те, що всю дорогу через місто я говорив, не зупиняючись, я відразу поринув у благоговійну мовчанку. Так само й під час показу різних сцен, які більш-менш довільно чергувались одна з одною, і пізніше, коли ми поверталися додому на трамваї, я був надзвичайно тихим і заглибленим у самого себе. І якраз через цю радше випадкову заувагу Вери, сказав Аустерліц, наступного ранку я пішов до Станового театру й там досить довго сидів на самоті в партері точнісінько під вершиною купола, після того, як за немалі чайові одержав дозвіл від порт'є



зробити декілька фотознімків у тоді якраз щойно відреставрованому аудиторіумі. Довкола мене здіймались у височінь яруси лож, золота оздоба яких ряхтіла в напівсутінках; переді мною просценіум, на якому колись стояла Агата, нагадував згасле око. І що більше я намагався знайти в собі принаймні натяк на спогад про її виступ, то більше мені здавалося, ніби приміщення театру звужується, ніби я сам зменшився і як хлопчик-мізинчик сидів замкнений у футлярі чи в якійсь підбитій оксамитом скриньці. Лише згодом, коли хтось хутко промайнув сценою по той бік опущеної завіси, сколихнувши своєю швидкою ходою складки важкої матерії, лише тоді, сказав Аустерліц, заворушилися тіні, а в оркестровій ямі я побачив диригента, який у своєму фракку нагадував жука, та інші темні постаті, що вовтузилися з різноманітними інструментами, я почув безладні звуки гри під час направлення, і нараз мені здалося, ніби між головою одного музиканта та шийкою контрабаса, у просвіті між дощаною підлогою та краєм завіси я побачив блакитний, розшитий сріблом черевичок. Коли надвечір я вдруге зайшов до Вери на Шпоркову, відповідаючи на моє запитання, вона підтвердила, що Агата в костюмі Олімпії справді мала на собі такі блакитні черевички з блискітками, тоді мені здалося, ніби в моїй голові щось надтріснуло. Вера сказала, що, напевне, генеральна репетиція в Становому театрі справила на мене надзвичайно сильне враження, бо, як вона гадає, я боявся, що Агата справді перетворилася нехай і на чарівну, але цілковито чужу для мене істоту, і я сам, продовжив Аустерліц, знову згадав те, невідоме мені раніше бентежне почуття, коли я лежав у темряві з широко розплющеними очима, хоча давно вже мусив спати, лежав на дивані, який стояв у ногах Вериного ліжка, і кожні чверть години прислухався до ударів годинника на вежі й чекав, коли Агата повернеться додому, аж поки чув, як автомобіль, що доправляв її з іншого світу, зупинявся перед дверима, і нарешті вона заходила до кімнати й сідала до мене, огорнена особливим театральним духом, у якому змішався запах пилу та майже вивітрений аромат її парфумів. На ній був зашнурований спереду попелясто-сірий шовковий корсаж, але її обличчя я не можу розрізнити, бачу лише каламутно-іскристий молочний серпанок, що огортає шкіру, а потім бачу, сказав Аустерліц, як із правого плеча зісковзує шаль, коли вона гладить мене по чолу. — На третій день мого перебування в Празі, так розповідав далі Аустерліц, трохи зібравшись із думками, я рано-вранці

піднявся до Семінарського саду. Вишневі й грушеві дерева, про які розповідала Вера, було зрубано й замість них висаджено нові саджанці, чиї кволі гілки ще довго не носитимуть плодів. Дорога підіймалася вгору, петляючи мокрими від роси моріжками. На півдорозі мені зустрілася стара пані з товстою, рудою як лисиця таксою, яка вже не дуже добре трималася на ногах і час від часу зупинялася та, наморщивши лоба, тупилася поглядом у землю. Її погляд нагадав мені, що під час прогулянок з Верою я часто зустрічав таких старих паній із такими маленькими набурмосеними песиками, які майже всі мали на собі дротяний намордник і, можливо, саме через це у них був такий мовчазний і похмурий вигляд. До полудня просидів я на лавці, залитій сонцем, розглядаючи понад будинками Малої Страни та Влтавою панораму міста, яка подібно до лаку на картині була помережана тріщинками й шкалубинками проминулих часів. Другий такий візерунок, утворений не знати за яким законом, сказав Аустерліц, я знайшов трохи згодом у переплетеному корінні одного каштана, яким той упнувся на одному доволі крутому схилі й по якому, за словами Вери, сказав Аустерліц, я любив лазити в дитинстві.



Чорно-зелені тиси, що росли попід високими деревами, також були мені знайомі, так само, як і прохолодне повітря, що огорнуло мене на дні улоговини, і вже відцвілі тепер, у квітні, дібровні анемони, незліченні квіти яких вкривали весь парк, і нарешті я збагнув, чому

багато років тому під час однієї нашої сільської екскурсії разом із Гіларі мені перехопило подих, коли ми натрапили на один, за своїм плануванням дуже подібний до Шенборнського саду, парк у Глостерширі й несподівано вийшли з північного боку до одного зі схилів, що був укритий дрібними листочками та білосніжним березневим квітом *Anemone nemorosa*.



— Ось так, цією ботанічною назвою залюблених у затінок анемон того пізнього зимового вечора 1997 року, коли ми сиділи огорнені, як мені здавалося, незмірною тишею в будинку на Олдерні-стрит, Аустерліц завершив ще один фрагмент своєї оповіді. Напевне, хвилин п'ятнадцять, а може, навіть і з півгодини збігло в синюватому світлі рівного пламеня газу, коли Аустерліц нарешті підвівся й сказав, що, мабуть, буде на краще, коли цю ніч я проведу під його дахом; відтак він пішов поперед мене нагору й показав мені кімнату, що так само, як і кімната внизу, майже не мала меблів. Лише під стіною стояла польова розкладайка з ручками з обох кінців, чим вона нагадувала ноші. Поряд із ліжком стояв картонний ящик з-під вина *Château Gruaud-Larose* з чорним витисненим гербом, а на ящику в м'якому світлі лампи з абажуром стояла склянка, карафка з водою та старомодне радіо, корпус якого був виготовлений із темно-коричневого бакеліту. Аустерліц побажав мені доброї ночі й, виходячи, обережно причинив за собою двері. Я підійшов до вікна, подивився на безлюдну Олдерні-стрит, обернувся лицем до кімнати, сів на ліжко, розв'язав шнурки, подумав про Аустерліца, кроки якого долинали із сусідньої кімнати, а потім, ще раз роззирнувшись, побачив на каміні в напівсутінках маленьку колекцію із семи різноформних бакелітових коробочок, кожна не вище двох-трьох дюймів і в кожній, як виявилось, коли я став по черзі їх відкривати й розглядати при світлі лампи, містилися тлінні останки молі; як пояснив мені згодом Аустерліц, це була міль, життя якої добігло кінця посеред стін цього дому. Одну з них — невагому, кольору слонової кістки істоту, зі стуленими крильцями з не знати яким чином витканої матерії, я легенько витрусив з бакелітової коробочки на свою праву долоню. Її лапки, скоцюрблені під тулубом, вкритим сріблястими лусочками, так ніби вона щойно здолала останню перешкоду, були такими тоненькими, що я заледве їх розгледів. Також на межі видимості мерехтіли вусики, високо вигнуті над тільцем. Натомість чітко вирізнялося чорне, ледь випукле око, яке я довго розглядав, перш ніж повернути того нічного духа, який, напевно, сконав багато років тому, проте не мав на собі жодних ознак руйнування, у його вузьку могилу. Перед тим, як лягти в ліжко, я ввімкнув радіоприймач, що стояв на ящику з-під бордо. На круглому освітленому віконечку з'явилися назви міст і станцій, з якими я в дитинстві пов'язував свої уявлення про закордон — Монте Ченері,

Рим, Любляна, Стокгольм, Беромюнстер, Гільверсум, Прага й багато інших. Я прикрутив звук і став дослухатися до якоїсь незрозумілої мені мови, яка ширилася ефіром на великі відстані, то був жіночий голос, який часом зникав серед хвиль, потім виринав знову й переплітався із грою двох обережних рук, які десь там, у невідомому мені місті, торкалися клавіш якого-небудь *Bösendorfer* чи *Pleyel* й витворювали музичні фрази, які супроводжували мене аж до глибокого сну, здається, то був «Добре темперований клавір»<sup>[68]</sup>. Коли вранці я прокинувся, крізь щільну латунну сітку підсилювача долинали тільки слабке шемрання й потріскування. Трохи згодом, за сніданком, коли я заговорив про загадкове радіо, Аустерліц сказав, що, мовляв, уже давно дійшов висновку, що ті голоси, які з настанням темряви наповнюють повітря і з яких ми можемо вловити лише поодинокі, подібно до кажанів, мають своє власне життя, яке боїться денного світла. Останніми роками під час довгих безсонних ночей я часто їх бачив, коли прислухався до дикторок із Будапешта, Гельсінкі чи Лакорунї, бачив, як вони виписували свої зигзагоподібні траєкторії й бажав і собі потрапити до їхнього товариства. Але повернімося до моєї історії... Це було після прогулянки Шенборнським садом, тоді, коли ми знову сиділи з Верою в її помешканні, і вона вперше трохи детальніше розповіла про моїх батьків, про їхнє походження, наскільки вона про це знала, про їхній життєвий шлях, а також про те, як буквально за кілька років було покладено край їхньому існуванню. Твоя матір Агата, так, наскільки пригадую, взялася вона розповідати, сказав Аустерліц, незважаючи на її дещо похмуру, меланхолійну подобу, була доволі впевненою в собі, часом навіть трохи схильною до легковажності жінкою. У цьому вона була точнісінько такою, як і її батько, старий Аустерліц, який мав засновану ще в австрійські часи повстяно-пантофлеву фабрику в Штернберзі та був здатний не надто перейматися різними неприємностями. Одного разу, коли він гостював у цьому домі, я чула, як він говорив про неабияке зростання виробництва на своєму підприємстві відтоді, як люди Муссоліні стали носити оті напівазійські головні убори, він просто не встигав в таких кількостях виробляти та відсилати їх до Італії. Так само й Агата, окрилена успіхом, який випав на її долю значно раніше, ніж вона могла сподіватися, відчувала, що перебуває на злеті своєї кар'єри співачки опери й оперети, і вірила в те, що рано чи пізно все піде на краще.

Натомість Максиміліан, попри свою веселу натуру, яка проявлялася в нього не менше, ніж в Агати, відколи я його знала, — так сказала Вера, сказав Аустерліц, був переконаний в тому, що ті вискочні, які прийшли до влади в Німеччині, а також корпоративні об'єднання та людські збіговиська, що під керівництвом цієї влади множитимуться до безкінечності й від яких йому буквально робилося зле, як то він часто повторював, із самого початку віддалися сліпому потягу до завоювання й руйнації, а їхнім осереддям стало магічне слово «тисяча», що його райхсканцлер, як то можна було чути по радіо, постійно повторював у своїх промовах. Тисяча, десять тисяч, двадцять тисяч, тисячократно та тисячі тисяч звучало рефреном, викрикуванням хрипким голосом, який втовкмачував німцям у голови уявлення про власну велич, від чого вже тоді відгонило майбутнім крахом. І все-таки, Вера казала, провадив Аустерліц далі, що Максиміліан зовсім не вірив, ніби німецький народ силою заганяли до його власної загибелі; якраз навпаки, на його думку, цей народ, сприймаючи на індивідуальному рівні бажане за дійсне й спираючись на фальшиві почуття, що плекалися в рідинах, самотійно в такій збоченій формі винайшов себе знову й породив нацистських лідерів, яких усіх без винятку Максиміліан вважав йолопами й лайдаками і які були символічним втіленням цього народного збурення. Якось Максиміліан розповідав, як пригадувала Вера, сказав Аустерліц, що на початку літа 1933 року, після того, як він побував на профспілкових зборах у містечку Тепліце, він проїхав трохи далі, до Рудних гір, і там, сидячи в садку якогось заїзду, познайомився з кількома екскурсантами, які відвідали одне село, розташоване на німецькому боці, й накупили там купу речей, зокрема новий вид карамельок, де на малиновій поверхні цукрової маси красувалася така ж малинова свастика, що буквально танула в роті. З вигляду цих нацистських ласощів, сказав Максиміліан, йому стало водночас ясно, що німці зайнялися переорганізацією всього промислового виробництва, від важкої промисловості аж до виробництва такого несмаку, і не тому, що хтось їх примусив, а тому, що кожного на своєму місці аж розпирало від національної зверхності. Вера оповідала далі, сказав Аустерліц, що в тридцяті роки Максиміліан неодноразово їздив до Німеччини й Австрії, щоб таким чином краще оцінити загальні процеси розвитку, а ще вона добре пам'ятала, як він одразу по приїзді з Нюрнберга описував неймовірно

бурхливий прийом, що його влаштували фюреру, який прибув туди на партійний з'їзд. За багато годин до його появи всі мешканці Нюрнберга та юрби приїжджих не лише з Франконії чи Баварії, але також із найвіддаленіших куточків країни, з Гольштинії та Померанії, а також із Силезії та Шварцвальду, у збудженому чеканні стояли плечем до плеча уздовж наперед визначеного маршруту, аж поки нарешті хвилі захвату сповістили про наближення кавалькади важких мерседесів, які повільно пропливали вузькою вуличкою, розділяючи навпіл море звернених до них сяючих облич і спраглих простягнутих рук. Максиміліан розповідав, сказала Вера, що в цьому натовпі, який злився в одну-єдину істоту, на яку напали якісь дивні судоми й здригання, він відчував себе чужорідним тілом, яке от-от буде розчавлене й відкинуте. Він стояв на площі перед церквою Святого Лоренца і бачив, як кавалькада повільно торувала свій шлях крізь розбурханий натовп, рухаючись до старого міста, гостроверхі та криві будинки якого із розчахнутими вікнами, з яких визирали цілі грона людей, нагадували безнадійно переповнене гето, що до нього, як сказав Максиміліан, якраз входив спаситель, на якого так довго чекали. У такому самому дусі, сказала Вера, пізніше Максиміліан неодноразово розповідав про фільм, присвячений тому партійному з'їзду, який він бачив в одному з мюнхенських кінотеатрів і який підтвердив його підозру, що зі свого незагоєного приниження німці розвинули про себе уявлення, як про обраний народ, покликаний врятувати світ. І не лише тому, що завмерлі в благоговійному захваті глядачі стали свідками того, як літак фюрера поступово спускається крізь хмарні маси до землі; й не тому, що тут було згадано спільну для всіх трагічну передісторію в церемонії вшанування загиблих, під час якої і Гітлер, і Гесс, і Гімmlер, як описував нам Максиміліан, під звуки жалобного маршу, здатного перевернути душу цілій нації, урочисто крокували вулицею, сповненою німецьких тіл, вишикуваних владою нової держави у колони й роти; і так само не тому, що тут можна було бачити воїнів, готових померти за батьківщину, цілий таємничий ліс гойдливих знамен, які у світлі смолоскипів проходили повз, розчиняючись серед ночі, — а тому, як переказувала Вера оповідь Максиміліана, що з висоти пташиного польоту в передранковому світлі було аж до обрію видно ціле місто білих наметів, з яких, коли трохи розвиднілося, стали виходити німці, по одному, парами й маленькими

групами, які потім мовчки зливалися в колону, що ставала дедалі густішою, і разом рухалися в одному напрямку, так ніби вони відгукнулися на заклик із небес і після довгих років у пустелі нарешті були на шляху до землі обітованої. Після цього мюнхенського кіновраження, яке спізнав Максиміліан, минуло всього декілька місяців, як по радіо пролунали гromовиці, що прогуркотіли над площею Героїв у Відні, де зібралися сотні тисяч австрійців, які зайшлися багатогодинним ревом, котрий нагадував справжню повінь, як сказала Вера. Колективний пароксизм віденських мас, сказала вона, на думку Максиміліана, став поворотним моментом. Той лячний рев ще досі стояв у нас у вухах, аж тут, як тільки проминуло літо, у Празі вже з'явилися перші біженці з так званого Остмарка<sup>[69]</sup>, зігнані зі своїх місць і пограбовані до останнього шилінга своїми ж співвітчизниками, у надії, яка була доволі ілюзорною, — і це, очевидно, розуміли й вони самі, — що зможуть хоч якось протриматися на плаву тут, на чужині; вони ходили як вуличні торговці, пропонуючи шпильки та заколки, олівці й поштовий папір, краватки та інші галантерейні товари, як колись бродили країною з коробами на спині їхні предки в Галичині, в Угорщині та в Тіролі. Я пам'ятаю, так розказувала Вера, сказав Аустерліц, одного такого пожилця на ім'я Салі Блайберг, який у тяжкі міжвоєнні роки тримав у Леопольдштадті, неподалік від Пратерштерна, автомайстерню, і коли Агата запрошувала його до нас на каву, розповідав розпачливі історії про огидну поведінку віденців: про те, як його примусили переписати свою фірму на якогось Газельбергера, як його обдурили навіть із тією сміховинною ціною, що йому пропонували, як він втратив свої заощадження та цінні папери в банку, як було конфісковано всі його меблі разом із автомобілем марки *Steyr* і як насамкінець він, Салі Блайберг і його родина, сидячи у вестибюлі на валізах, змушені були слухати перемовини між консьержем напідпитку та молодою, очевидно, щойно пошлюбленою парою, яка прийшла оглянути квартиру, що якраз звільнилася. Незважаючи на те, що оповідь бідолашного Блайберга, який від безсилої люті м'яв у руці свою хустинку, перевершувала найгірші побоювання і що після Мюнхенської угоди становище стало цілковито безвихідним, сказала Вера, Максиміліан усю зиму провів у Празі, можливо, через якісь нагальні партійні справи, а може тому, що до останнього не хотів зрікатися віри в те, що людина перебуває під



захистом закону. Зі свого боку, Агата була неготова, незважаючи на неодноразові наполягання Максиміліана, виїхати до Франції, ось так воно й вийшло, що твій батько, над яким нависла страшна небезпека, сказала Вера до мене, сказав Аустерліц, аж 14 березня по обіді, коли вже майже було запізно, сам вилетів з Рузиного до Парижа. Я ще пригадую, сказала Вера, що він, коли прощався, мав на собі чудовий двобортний костюм сливового кольору, а також чорний повстяний крисатий капелюх із зеленою тасьмою. Наступного ранку, ще й не встигло розвиднитися, як німці справді вступили в Прагу, якраз під час густого снігопаду, так що, фактично, здавалося, ніби вони з'явилися нізвідки, а коли вони перетнули міст і їхні танки викотили на Народну, все місто поринуло в глибоку мовчанку. Відтоді людей ніби підмінили, вони стали повільними й почали ходити як сновиди, наче не знали куди їм тепер подітися. Особливо збивав нас із пантелику, так розповідала Вера, сказав Аустерліц, негайний перехід на правосторонній рух. У мене часто тьохкало серце, сказала вона, коли я раптом бачила автомобіль, що рухався з правого боку, бо від цього в мене відразу виринала нав'язлива думка, що відтепер ми живемо в перевернутому світі. Щоправда, провадила вона далі, для Агати було значно тяжче, ніж для мене, при звичаїтися до нового режиму. Відтоді як німці проголосили свої приписи стосовно єврейського населення, вона могла ходити на закупи лише в певні години, не мала права брати таксі, а в трамваї могла їздити тільки в останньому вагоні, не мала права відвідувати ні кінотеатри, ні концерти чи будь-які інші зібрання. Та й сама вона вже не могла з'являтися на сцені, а набережні Влтави, парки й сади, які вона так любила, були для неї заборонені. Нікуди, де є зелень, мені тепер не можна, сказала вона якось і додала, що тільки зараз по-справжньому зрозуміла, як то гарно — безтурботно стояти на палубі якого-небудь річкового пароплава. Список заборон зростав із кожним днем, казала мені Вера, сказав Аустерліц, невдовзі було вже заборонено ходити тротуаром попри парки, заходити до пралень і хімчисток або користуватися громадськими телефонами, від усього цього Агата дійшла до крайнього відчаю. Вона як зараз у мене перед очима — ходить із кімнати в кімнату, сказала Вера, і долонею з розчепіреними пальцями б'є себе по чолу, скандуючи по складах: «Я цьо-го не ро-зу-мі-ю! Я цьо-го не ро-зу-мі-ю! Я ні-ко-ли цьо-го не зро-зу-мі-ю!» Одначе за кожної нагоди вона йшла у місто, ходила по

якихось інстанціях, стояла годинами в єдиному доступному для сорока тисяч євреїв Праги поштовому відділенні, щоб відправити телеграму; брала довідки, налагоджувала зв'язки, відкладала гроші, діставала підтвердження й гарантії, а коли поверталася додому, до пізньої ночі сушила собі голову над тим, що їй робити далі. Та що довше і що більше вона докладала зусиль, то більше танула надія, що їй вдасться одержати дозвіл на виїзд, тож врешті, вже влітку, коли почали говорити про те, що скоро гряне війна і що в зв'язку з цим режим неминуче стане жорсткішим, вона вирішила принаймні мене самого, як сказала мені Вера, сказав Аустерліц, відіслати до Англії, після того, як завдяки посередництву одного з її театральних друзів їй вдалося вписати моє ім'я в список дітей, які найближчими місяцями мали відбути до Лондона так звані «дитячими поїздами». Вера пригадувала, сказав Аустерліц, що радісне збудження, яке відчувала Агата від того, що її старання принесли перший успіх, було затьмарене турботами й неспокоєм, коли вона уявляла собі, як я, ще такий маленький хлопчик, якому не було навіть і п'яти років і який ріс, оточений ласкою й піклуванням, зможу знести таку довгу подорож залізницею, а потім жити серед чужих людей у чужій країні. Та з іншого боку, сказала Вера, Агата говорила, що тепер, коли вже було зроблено перший крок, очевидно, і для неї скоро знайдеться якийсь вихід і всі вони житимуть разом у Парижі. Ось так вона розривалася між своїми сподіваннями на краще та страхом припуститися непоправної помилки, і хтозна, — казала мені Вера, — чи не залишила б вона тебе з собою, якби до твого виїзду з Праги було на кілька днів більше. Сцена прощання на вокзалі Вільсона залишилася в мене у вигляді нечіткої, як то кажуть, розмитой картини, сказала Вера й, помовчавши, додала, що всі мої речі були зібрані в невеликій шкіряній валізі, а в маленькому наплічнику було трохи тільки провіанту — *un petit sac à dos avec quelques viatiques*<sup>[70]</sup>, сказав Аустерліц, це були точні слова Вери, які підсумовували, як він тепер гадає, все його подальше життя. Вера також пам'ятала дванадцятирічну дівчинку з бандонеоном, якій вони довірили мене, куплений в останню мить журнальчик із Чапліном, звук тріпотіння білих хустинок, подібний до того, з яким злітає згряя голубів, що ними махали батьки, проводжаючи своїх дітей, та дивне враження, що поїзд, який спершу безкінечно повільно сунув уздовж платформи, тепер, щойно виїхавши з-під заскленого холу й просунувшись лише на

половину своєї довжини, завдяки якомусь обманному маневру, насправді не поїхав геть, а ніби провалився крізь землю. З того дня Агату немов підмінили, розповідала далі Вера, сказав Аустерліц. Всю її веселість та оптимізм, незважаючи на різноманітні труднощі, тепер застигла зажура, якій вона вже не могла опиратися. Одну спробу відкупитися, як мені здається, сказала Вера, вона таки ще зробила, але потім уже майже не виходила з дому, боялася відчиняти вікна, годинами нерухомо сиділа в синьому оксамитовому фотелі в найтемнішому закутку вітальні або, затуливши обличчя руками, лежала на софі. Вона просто чекала на те, що мало відбутися, а особливо чекала на пошту з Англії та з Парижа. Від Максиміліана вона мала декілька адрес: готель на вулиці Одеон, маленька квартирка поряд зі станцією метро «Гласьєр» і третя адреса, сказала Вера, у районі, назви якого я вже не пригадую. Агата терзала себе думкою про те, що у вирішальний момент переплутала адресу й сама була винна в тому, що листування обірвалося, проте водночас вона побоювалась, що листи Максиміліана, адресовані до неї, були конфісковані службою безпеки вже у Празі. І справді, аж до зими 1941 року, поки Агата жила на вулиці Шпорковій, її поштова скринька залишалася порожньою, так ніби, — як одного разу вона трохи дивно висловилася, — якраз ті з наших повідомлень, на які ми покладаємо останню надію, приходять не на ту адресу або їх проковтують злі духи, що витають скрізь у повітрі. Наскільки точно ця заувага Агати виражала той невидимий жах, який своїм тягарем гнітив тоді Прагу, я зрозуміла тільки пізніше, сказала Вера, коли дізналася про істинний розмах спотворення права під німцями та про щоденні насильницькі акти, які вони чинили в підвалі палацу Печека, у в'язниці Панкрац, а також в Кобилісах, де було місце проведення страт. За якийсь проступок, невелике порушення запровадженого порядку, людина мала дев'яносто секунд на виправдання перед суддею, а потім вас могли засудити до смертної кари й відразу повісити в камері езекуцій, що розташовувалась по сусідству із судовою залою, у тій камері попід стелею проходила залізна рейка, по якій можна було за необхідності відсовувати вбік підвішені мертві тіла. Рахунок за цю прискорену процедуру передавали родичам повішеного чи гільйотинованого з приміткою, що суму можна виплачувати в щомісячних ратах. І хоча в той час про всі ці справи мало що просочувалося назовні, страх перед німцями

розповзався містом, як отруйні міазми. Агата стверджувала, що цей страх навіть прокрадався крізь зачинені вікна і двері й перехоплював подих. Коли я згадую ті перші два роки після так званого початку війни, сказала Вера, то мені здається, ніби то був якийсь вир, що все швидше затягував нас кудись униз. З радіо потоком ішли новини, і диктори зачитували якимось дивним, різким, гортанно-здушеним тоном повідомлення про безкінечні успіхи вермахту, який за короткий час окупував увесь європейський континент, та про нові успішні кампанії, які крок за кроком, очевидно, з непорушною логікою, відкривали перед німцями шлях до світового панування, і тоді перед ними, як належними до обраного народу, відкривалися найблискучіші перспективи. Мені здається, сказала Вера, сказав Аустерліц, що навіть ті з німців, хто ще до останнього сумнівався, у ці роки безперервних перемог впали в стан ейфорії, що виникає на великій висоті, а нам, пригнобленим, які жили, так би мовити, нижче рівня моря, залишалося тільки дивитися на те, як все народне господарство країни прибирає до своїх рук СС і як одне за одним усі підприємства переходять під німецьке управління. Навіть повстяно-пантофельну фабрику було арійзовано. Тих коштів, які ще мала Агата, заледве вистачало для найнеобхіднішого. Її банківські рахунки були заблоковані відтоді, як вона була змушена подати майнову декларацію на восьми сторінках із десятками пунктів. Їй було також суворо заборонено продавати якісь реальні цінності, картини чи антикваріат, і я пам'ятаю, сказала Вера, як одного разу вона показала мені одне місце в розпорядженні окупаційної влади, у якому було сказано, що в разі порушення цього припису, як до зазначеного єврея, так і до покупця будуть застосовані суворі поліцейські заходи. «Зазначений єврей!» — вигукнула Агата, а потім сказала, — «Як вони пишуть, ці люди! У мене просто все темніє перед очима». Наскільки пригадую, пізньої осені 1941 року, сказала Вера, Агата була змушена віднести до місця обов'язкової задачі своє радіо, грамофон разом із усіма її улюбленими платівками, похідний і оперний біноклі, музичні інструменти, прикраси, хутрянні вироби та весь гардероб, який залишився від Максиміліана. Через якусь помилку, якої вона припустилася, одного морозного дня, — а того року, сказала Вера, зима почалася дуже рано, — її відрядили розчищати сніг на аеродром Рузине, а під ранок, близько третьої години, ще глупої ночі, до неї прийшло двоє вістових із відділу культури, на яких вона вже

давно чекала, і повідомили, що за шість днів її вивозять із міста. Ці вістові, як описувала їх Вера, сказав Аустерліц, були якось дивно подібні один до одного, у них були якісь невиразні, мінливі обличчя, вони мали на собі куртки з різними складками, кишеньками, гудзиками та поясом, і хоча було незрозуміло, для чого потрібні всі ті аксесуари, ці куртки здавалися особливо практичними. Тихим голосом вони щось говорили, звертаючись до Агати, а потім вручили їй стос паперів, у яких, як виявилось, містилися всі, до найменших деталей, приписи й розпорядження: де й коли мала з'явитися зазначена особа, що з одягу — спідниця, дощовик, теплий головний убір, утеплення для вух, рукавиці, нічна сорочка, спідня білизна тощо — слід мати з собою, які особисті речі взяти в дорогу, наприклад, набір для шиття, вазелін, спиртівку та свічки; також було повідомлено, що загальна вага багажу не мала перевищувати 50 кілограмів, був список того, що могло входити до ручної поклажі та до продуктового пайка, вказувалося, що всі валізи мають бути помічені: пункт призначення та особистий номер, що всі формуляри мають бути заповнені й підписані, що заборонено брати із собою диванні подушки та інші меблеві предмети, заборонено виготовляти наплічники чи сумки із перських килимів, зимових пальт та решток цінних тканин, заборонено брати із собою запальнички, так само як і курити на збірному пункті та в дорозі, і що в будь-якому разі зазначена особа має беззаперечно виконувати кожне розпорядження офіційних органів. Агата була неспроможна дотримуватися всіх цих приписів, складених, як я і сама зараз бачу, просто таки нудотною мовою; вона лише хаотично скинула в торбу деякі цілком непрактичні речі, так ніби збиралася на недільний пікнік, тож урешті, хоч як мені було тяжко й огидно почуватися співучасницею, але пакування речей я взяла на себе, поки Агата, відвернувшись до вікна, все дивилася на безлюдний провулок. Раннього ранку в призначений день ми вийшли в сутінках з дому, міцно прив'язали багаж до санчат і, не обмовившись жодним словом, вирушили серед снігової заметілі в довгу дорогу лівим берегом Влтави попри ботанічний сад, аж до ярмаркових павільйонів у Голешовіце. Що ближче ми підходили до того місця, то частіше з темряви виринали маленькі групки людей із важким багажем, які щосили пробиралися в тому самому напрямку крізь уже справжню хурделицю, за якийсь час утворився довжелезний караван, у якому близько сьомої години ми

прибули до вхідної брами, заледве освітленої однією слабенькою жарівкою. Там ми чекали, стоячи серед тривожного гудіння натовпу, яке то наростало, то стишувалося, там були старі й діти, люди заможні й прості, і всі вони, відповідно до припису, повісили собі на шию таблички, закріплені на шпагаті, на яких був їхній номер. Агата невдовзі сказала мені, щоб я вже верталася. На прощання вона обійняла мене й промовила: «Бачиш, там парк Стромовка? Чи не могла б ти часом гуляти там за мене? Я так любила це гарне місце. Можливо, коли ти дивитимешся в темну воду ставків, то якогось дня побачиш там і моє обличчя». Ну от, а потім, сказала Вера, я пішла додому. Більше двох годин поверталася я до вулиці Шпоркової. Я намагалась уявити, де зараз перебуває Агата, чи вона досі чекає під ворітьми, чи вже потрапила всередину, на територію ярмарки. Як там все виглядало, я дізналася тільки через багато років від одного з тих, кому вдалося вижити. Всіх, кого мали вивозити, зібрали в дерев'яному бараку, який серед зими не опалювали, і тому там стояв лютий холод. То було закинуте приміщення, і там у бляклому світлі панував справжнісінький гармидер. Багато з новоприбулих мали подати свій багаж на огляд, гроші, годинники та інші цінні речі слід було здати гауптшарфюреру Фідлеру, який наганяв на всіх страх своєю грубою безцеремонністю. На одному столі лежала ціла гора столового срібла, поряд — лисячі шуби та перські килими. Проходила перевірка особових даних, усім видавали анкети, і кожен одержував так званий громадянський статус, підкріплений печаткою «направлений в евакуацію» або «направлений в гето». Німецькі чиновники і їхні чеські та єврейські помічники заклопотано бігали туди-сюди, скрізь звучав крик, лайка, когось били. Всі, кого вивозили, мали залишатися на виділених для них місцях. Більшість мовчала, дехто тихенько плакав, але нерідко траплялися істерики, чулися голосні крики та напади люті. Перебування в бараках на території ярмаркових павільйонів тривало багато днів, аж поки якось рано вранці, коли майже нікого не було на вулицях, у супроводі охоронних загонів усіх неквапливо повели до найближчої залізничної станції в Голешовіце, де відбулося так зване «завагонення», яке тривало ще добрих три години. Пізніше я частенько ходила до Голешовіце, до парку Стромовка і до ярмарку, де нерідко заходила у влаштований там у шістдесяті роки лапідарій, в якому годинами роздивлялись у вітринах зразки мінералів: кристали піриту, темно-

зелений сибірський малахіт, богемську слюду, граніт і кварц, чорний, як смола, базальт, канарково-жовтий вапняк, — і я запитувала себе, на якому фундаменті стоїть наш світ. На Шпорковій, сказала мені Вера, сказав Аустерліц, того ж дня, коли Агата була змушена полишити свою квартиру, з'явився посильний від управління конфіскованим майном і опечатав двері смужкою паперу з відповідним штампом. Між Різдвом та Новим роком з'явилася ціла бригада якихось підозрілих типів, і вони вичистили все, що залишалось в домі: меблі, лампи й світильники, килими й штори, книжки й партитури, одяг із полицок і шухляд, постільну білизну, подушки, перини, вовняні ковдри, нижню білизну, посуд, кухонне начиння, квіти у вазонах і парасольки, залишки продуктів, навіть грушеве й вишневе варення, яке стояло в підвалі вже кілька років, рештки запасу картоплі й усе до останньої ложки dopravили в одне із п'ятдесяти складських приміщень, де кожную з цих нічийних речей із німецькою ретельністю реєстрували, оцінювали, а потім, залежно від предмета, мили, чистили, ремонтували і врешті поміщали на відповідну полицю. Насамкінець, сказала Вера, на Шпорковій з'явився працівник санслужби. Він був особливо лячною для мене особою зі злим поглядом, яким прошивав людину наскрізь. Він досі переслідує мене у снах, в яких я бачу, як він у хмарах ядучого білого диму обкурює кімнату. — Коли Вера закінчила свою оповідь, так розповідав далі Аустерліц того ранку на Олдерні-стріт, вона, після довгої паузи, через яку здавалося, що з кожним нашим видихом тиша у квартирі на Шпорковій ставала ще густішою, простягнула мені дві маленькі фотографії, де завбільшки дев'ять на шість сантиметрів, які лежали на столику поряд із кріслом, — фотографії, які вона напередодні ввечері суто випадково знайшла в одному з п'ятдесяти п'яти кармазинових томів Бальзака, що не знати чому саме потрапив їй до рук. Вера сказала, що не пригадує, як вона відчинила скляні дверцята й дістала з ряду книжок саме цей том, вона отямилась ось у цьому кріслі, гортаючи сторінки, — вперше з тих далеких часів, наголосила вона, — на яких оповідалося про історію полковника Шабера, як відомо, доволі печальну. Як саме ці дві фотографії потрапили між сторінок, залишається для неї загадкою, сказала Вера. Можливо, Агата брала почитати цей том, коли ще жила тут, на Шпорковій, в останні тижні перед вторгненням німців. Отже, на першій фотографії було зображено театральну сцену десь у провінції,

можливо, у Райхенау<sup>[71]</sup>, а може, в Ольмюці чи якомусь іншому місці, у якому Агата іноді виступала перед своїм першим ангажементам у Празі.



З першого погляду вона думала, так сказала Вера, що обидві особи в лівому нижньому кутку — це Агата й Максиміліан, адже вони такі дрібні, що тут годі щось роздивитися, — але потім вона, звичайно, помітила, що це інші люди, можливо, імпресаріо або фокусник зі своєю асистенткою. Вона замислилася, сказала Вера, яку ж це виставу давали свого часу з такими лячними декораціями: високі гори на задньому плані та дикий лісовий пейзаж нашої хвилини її на думку, що це або «Вільгельм Телль», або «Сомнамбула», або остання п'єса Ібсена. Переді мною з'явився швейцарський хлопчик із яблуком на голові; на мить я злякалась, як то буває, коли вгинається місток під ногами сновиди, та уявила собі, як десь там серед високих скель уже зривається лавина, що одним махом змете й потягне в провалля цих заблукалих бідолах (і як це вони забрели в таку глушину?). Збігло декілька хвилин, сказав Аустерліц, під час яких мені й самому здавалося, що я бачу білу хмару, яка скочується схилом у долину, аж тут я почув голос Вери, яка заговорила далі про те незбагненне, що завжди властиво таким фотографіям. Виникає враження, сказала вона, ніби в них щось ворухиться, ніби від них долинає тихеньке зітхання безнадії, *gémissements de désespoir*<sup>[72]</sup>, так сказала вона, сказав Аустерліц, ніби світлини самі мають пам'ять і пригадують нас, пригадують те, якими були ми, ті, хто вижив, а також ті, кого вже з нами немає. Ну, а ось тут, на іншій фотографії, сказала за якусь мить



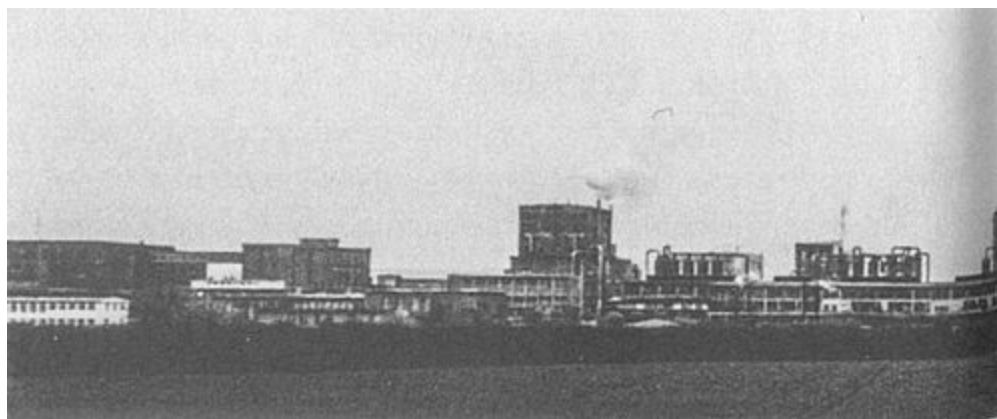
Вера, це ти, Жако, у лютому місяці 1939 року, приблизно за півроку до твого від'їзду з Праги. Тобі дозволили піти разом із Агатою на бал-маскарад у домі одного з її впливових шанувальників, і саме з цієї нагоди пошили цей білосніжний костюм. *Jacquot Austerlitz, paže růžové královny*<sup>[73]</sup> — було написано на зворотньому боці рукою твого дідуся, який тоді саме приїхав у гості.



Світлина лежала переді мною, сказав Аустерліц, та я не наважувався доторкнутися до неї. Постійно в голові крутилися ці слова *paže růžové královny, paže růžové královny*, аж поки нарешті десь іздалеку виникло їхнє значення, і я знову побачив перед собою живу картину з королевою троянд і маленьким пажем, що притримує шлейф. Та себе самого в цій ролі я так і не зміг пригадати, хай як я намагався, як того вечора, так і в наступні дні. Я одразу впізнав дещо незвичну лінію росту волосся, яка скошено проходила чолом, але, окрім того, у моїй пам'яті все було стерто всеохопним почуттям минулого. Відтоді я роздивлявся цю фотографію безліч разів: голе, рівне поле, на якому я стою, але про те, де воно розташовувалось, я не маю ані найменшої гадки; темна розмита пляма над горизонтом, кучма кучерявого волосся, обрамлена примарним світлом, мантія над зігнутою в лікті або, як я одного разу подумав, сказав Аустерліц, над зламаною чи загіпсованою рукою, шість великих перламутрових гудзиків,

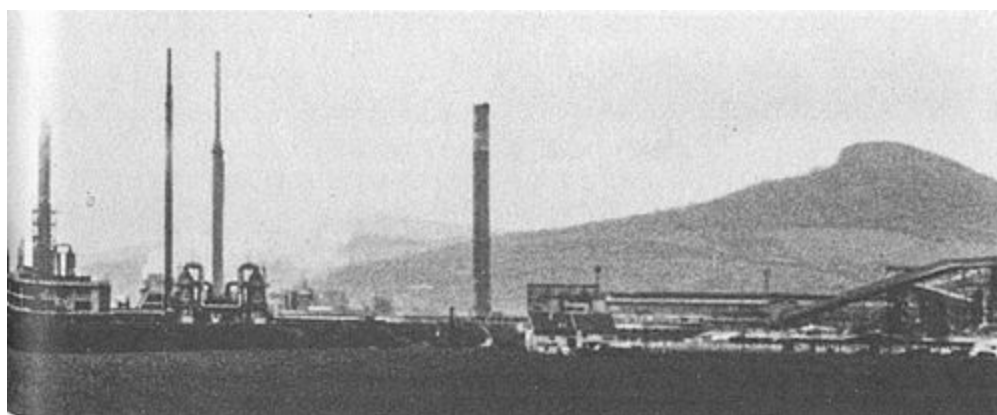
екстравагантний капелюх із пером чаплі, і навіть складки на гольфах, — кожну деталь я вивчав за допомогою лупи, але так і не мав за що зачепитися. І постійно я відчував, як мене пронизує допитливий погляд пажа, який з'явився, щоб дістати свою частку, і тепер у ранкових сутінках він чекав на безлюдному полі, поки я таки підніму рукавичку й відверну від нього біду, яка вже насувалася. Того вечора на Шпорковій, коли Вера поклала переді мною фото дженджуристого хлопчика, я не був, як то можна було б припустити, зворушений чи вражений, сказав Аустерліц, мені просто забракло слів і розуміння, я був просто не здатний породити жодної думки. І навіть пізніше, коли я думав про п'ятирічного пажа, мене охоплювала лише сліпа паніка. Одного разу я снів, ніби після довгої відсутності повернувся на празьку квартиру. Всі меблі стоять на своїх звичних місцях. Я знаю, що скоро з відпустки приїдуть батьки і що я маю передати їм щось важливе. Про те, що вони вже давно мертві, я нічого не знаю. Я тільки думаю, що вони мають бути страшенно старими, десь під дев'яносто, а може, і майже сто, — саме стільки років вони і мали би, якби й досі жили. Та коли вони врешті з'являються під дверима, їм щонайбільше років тридцять. Вони ступають до квартири, ходять по кімнатах, беруть до рук то ту, то ту річ, якийсь час сидять у вітальні та балакають між собою загадковою мовою глухонімих. На мене вони не звертають жодної уваги. Я починаю підозрювати, що вони зараз знову поїдуть геть, у якесь місце в горах, де тепер мають свій дім. У мене склалося таке враження, сказав Аустерліц, що ми не розуміємо законів, за якими відбувається повернення минулого, однак насправді мені чимраз більше здається, що ніякого часу взагалі не існує, а є лише різні простори, які входять один в одного за принципами якоїсь вищої стереометрії і між якими живі й мертві, відповідно до свого внутрішнього стану, можуть переходити туди й сюди, і що довше я про це думаю, то більше мені здається, що ми, ті, хто досі живий, з погляду померлих, є ірреальними істотами, які стають видимими лише іноді, за певного освітлення та відповідних погодних умов. Скільки себе пам'ятаю, сказав Аустерліц, я постійно почувався так, ніби не мав місця в реальності, так ніби мене зовсім немає, і це почуття ніколи не було таким сильним, як того вечора на Шпорковій, коли мене пронизав погляд пажа королеви троянд. Та й наступного дня, коли я поїхав у Терезин, то не міг уявити, ким або чим я був. Пам'ятаю, що я стояв на

пероні похмурого вокзалу Голешовіце, що колії з обох боків зникали десь у безкінечності, що я сприймав все якось розмито і що в поїзді я притулився до вікна в проході й дивився на північні передмістя, які пропливали повз мене, на заплави Влтави та на вілли й садові будиночки на протилежному березі. Нараз я побачив по той бік річки величезне закинута кам'янище, потім багато квітучих вишневих дерев, декілька містечок, віддалених одне від одного, а більше нічого — тільки безлюдна богемська земля. Коли десь за годину я висів у Ловосице, мені здалося, що я діставався сюди тижнями, все далі на схід і все глибше назад у минуле. Площа перед вокзалом була безлюдна, за винятком однієї селянки, вбраної в кілька пальт, яка в благоденському кіоску, збитому з дощок, чекала, поки комусь спаде на думку придбати одну з головок капусти, нагромаджених перед нею неприступним бастіоном. Таксівки ніде не було видно, тож я вирішив із Ловосице рухатися пішки в напрямку Терезина. Щойно я залишив за собою містечко, про яке нічого не можу пригадати, сказав Аустерліц, як із північного боку переді мною відкрилася нова панорама: на передньому плані було ядучо-зелене поле, позаду — наполовину роз'їдений іржею петрохімічний комбінат, із градирень і високих



димарів якого здіймалися білі клуби диму, й складалося враження, що так тривало вже протягом багатьох років. Ще далі я бачив конусовидні богемські гори, що півколом оточували так званий Богушовицький котел і найвищі куполи яких ховалися цього холодного, сірого ранку в низько навислому захмареному небі. Я йшов узбіччям прямої дороги й постійно дивився вперед, сподіваючись, що невдовзі з'явиться силует фортеці, до якої залишалося не більше ніж

півтори години пішого ходу. У голові в мене склалося уявлення про могутній комплекс, який високо здіймається над околицями, але виявилось якраз навпаки: Терезин так низько зачався на болотистій низовині на місці злиття Егера<sup>[74]</sup> й Ельби, що, як я пізніше вчитав, його не видно ні з пагорбів довкола Літомержице, ні тоді, коли підходиш уже зовсім близько до міста, — видніють лише димар броварні та церковна дзвіниця. Споруджені у XVIII столітті за зіркоподібним планом, безперечно, завдяки важкій підневільній праці, ці цегляні мури виступають із широкого рову й здіймаються не набагато вище за довколишню територію.



Колишній пологий насип перед ровом і порослі травною вали з часом позаростали різного виду чагарником, так що виникало враження, що Терезин — не так укріплене, як замасковане місто, що значною мірою занурилося



в болотистий ґрунт періодично затоплюваної місцевості. Хай там як, але того вогкого й холодного ранку, крокуючи головною дорогою, яка пролягала з Ловосице до Терезина, я не підозрював, як близько вже був до своєї мети. Декілька чорних від дощу кленів і каштанів досі затуляли мені краєвид, а я вже стояв серед фасадів колишніх гарнізонних будинків, ще кілька кроків, і я вийшов на парадну площу, оточену двома рядами дерев. Із самого початку найбільше впадала в око, сказав Аустерліц, ота досі не зрозуміла мені цілковита безлюдність цього місця. Я знав від Вери, що вже багато років тому Терезин знову став звичайним містечком, і все-таки збігло, напевно, добрих чверть години, поки з іншого боку квадратної площі я побачив першу людину — згорблену постать, яка страшенно повільно просувалася вперед, спираючись на ціпок, — та щойно я відвів свій погляд, як постать зникла. Окрім того, за весь ранок на рівненьких, покинутих вулицях Терезина я не зустрів ані душі, за винятком божевільного в подертому костюмі, який на одній із липових алей у парку з фонтаном ішов мені назустріч, жахливо лаявся ламаною німецькою і zarazом розповідав вже не знаю яку історію, а потім, ще тримаючи в руці стокронову купюру, яку він одержав від мене, як то кажуть, безслідно зник. Якщо покинутість цього міста, яке своєю геометричністю нагадувало ідеальне Місто Сонця Кампанелли, справляла гнітюче враження, то ще більше пригнічувала непривітність німих фасадів зі сліпими вікнами, за якими, хоч як я приглядався, не ворухнулася жодна фіранка.



Я не міг уявити, хто мешкає в цих похмурих будинках і чи взагалі там живуть люди, проте, з іншого боку, я звернув



увагу на те, як багато сміттєвих баків, пронумерованих червоною фарбою, стоїть на подвір'ях уздовж стін. Та найбільш моторошними мені здалися двері й брами Терезина,











всі вони виглядали наглухо зачиненими, так, ніби перекривали доступ до непроникної темряви, де ніколи не було світла і де, як мені здавалося, сказав Аустерліц, вже нічого не ворухилось, окрім штукатурки, що обсіпалася зі стін, та павуків, які, сукаючи нитки,

хутко дріботіли лапками по дощатій долівці або терпляче завмирали в павутинні. Якраз недавно вві сні, на порозі пробудження, я зазирнув до такого Терезинського казарменого будинку. Від підлоги й аж до стелі він був цілковито вкритий шарами майстерно виплетеного павутиння. Ще пригадую, як у напівсні я намагався утримати в пам'яті цю сіру як порох сновидну картину, яка починала ворухитися від найменшого протягу, намагався розгадати, що криється за нею, але картина ставала дедалі більш розпливчастою, на неї накладався спогад про мерехтливі вітрини крамниці *ANTI-KOS BAZAR* на західному боці міської площі, перед якою в полуденний час я довго стояв, сповнений,



як з'ясувалося, марною надією, що хтось прийде й відчинить цей химерний магазин. Наскільки я бачив, *ANTI-KOS BAZAR*, за винятком однієї крихітної продуктової крамниці, був єдиним магазином у Терезині. Він займав увесь фасад одного з найбільших будинків і, гадаю, також сягав далеко в глибину споруди. Власне, я міг бачити лише те, що було виставлено напоказ у вітринах, що, звісно, становило тільки мізерну частку всілякої всячини, зваленої там усередині. Але й ті чотири натюрморти, що були цілком свавільно виставлені разом і, здавалося, природно зрослися із віддзеркаленим у шибках чорним гіллям лип, які оточували площу, були наділені такою притягальною для мене силою, що я довго не міг від них відірватися й, притиснувшись чолом до холодної шибки, вивчав сотні різноманітних

предметів, так ніби з одного з них або ж якогось зв'язку між ними можна було вивести однозначну відповідь на багато незбагнених питань, які мене хвилювали.



Що могла означати ця святкова скатертина з білим мереживом, яка висіла на бильці отоманки, або крісло з вітальні, оббите вже побляклою парчею? Яку таємницю приховують три латунні ступки різних розмірів, які мали в собі щось від пророцтва оракула, кришталеві тарелі, керамічні вази та глиняні глеки, бляшана рекламна

вивіска, на якій було написано *Theresienstädter Wasser*<sup>[75]</sup>, скринька з морськими мушлями, мініатюрна катеринка, кулясте прес-пап'є, на скляній поверхні якого плавали чудові морські квіти, модель корабля, різновид корвета з напнутими вітрилами, вишита блуза в народному стилі з легкого світлого льону, гудзики з оленього рогу, російський офіцерський картуз велетенського розміру й разом з ним — оливково-зелений кітель із золотими погонами, рибальська вудочка, мисливська сумка, японське віяло, безкінечний ландшафт, намальований тонким пензлем на абажурі лампи із зображенням річки — чи то в Богемії, чи, може, у Бразилії? А ще в невеличкій вітрині, не більшій, ніж коробка з-під взуття, на спилянй гілці застигло опудало білки, місцями поїдене міллю, білка незворушно вп'ялась у мене своїми чорними як гудзики очима, і раптом з далекого забуття я пригадав її чеську назву — *veverka*, вивірка, — так ніби нарешті в пам'яті виринуло ім'я давно забутого друга. Що може означати, питав я себе, сказав Аустерліц, ця річка, що нізвідки не витікає та нікуди не впадає, а постійно повертається до самої себе, що може означати ця вивірка, ця білка, яка назавжди застигла в одній позі, або порцелянова композиція кольору слонової кістки, що зображає героя, який, сидячи на здибленому коні, обернувся назад, щоб лівою рукою притягти до себе невинне жіноче створіння, яке втратило останню надію, притягти до себе й порятувати з якоїсь не зрозумілої глядачеві, але, без сумніву, жахливої біди.





Так само поза часом, як і ця увічнена мить порятунку, що постійно відбувається саме зараз, були всі ті предмети, які прибилися до Терезинського «базару»: оздоби, начиння та сувеніри, які внаслідок нез'ясованих обставин пережили своїх власників і перебули процес руйнування, так що між ними я заледве міг побачити власну слабку й ледь помітну тінь. Ще коли я стояв перед «базаром», продовжив за якусь мить Аустерліц, пішов дрібний дощ, й оскільки так ніхто й не з'явився, ні власник крамниці, якого, судячи з таблички, звали Августин Немечек, ні будь-хто інший, я врешті рушив далі, пройшов кілька вулиць в один, а потім в інший бік, аж поки на північно-східному розі міської площі опинився перед так званим музеєм гето, який спершу прогледів. Я піднявся східцями й увійшов у вестибюль, де за своєрідним касовим столом сиділа пані невизначеного віку в бузковій блузі та зі старомодною зачіскою. Вона відклала своє в'язання й, злегка кивнувши, подала мені вхідний квиток. На моє запитання, чи я сьогодні єдиний відвідувач, вона відповіла, що музей тільки недавно відкрився, тож тут буває мало приїжджих, а особливо в цю пору року та ще й у таку погоду. А місцеві мешканці все одно не ходять сюди, сказала вона й знову взяла до рук білу хустинку, до якої в'язала гачком облямівку у вигляді пелюсток. Так самотою я ходив музейними залами, сказав Аустерліц, спершу пройшов через мезонін, а потім піднявся на верхній поверх, стояв перед таблицями з наочною інформацією, читав супровідні тексти, часом із поспіхом, а часом вчитувався в кожну літеру, пильно вдивлявся в репродукції фотографій, не вірив своїм очам, не раз відвертався й мусив дивитися крізь вікно в садок на задньому дворі, вперше склавши собі уявлення про історію переслідувань, від якої моя система уникання так довго мене оберігала і яка оточувала мене тут зусебіч. Я вивчав мапи Великонімецького райху та його протекторатів, які в моїй, загалом добре розвиненій топографічній свідомості, завжди були білими плямами, простежував переплетіння залізничних колій, що їх покривали, буквально кам'янів перед документами, у яких було зафіксовано політику націонал-соціалістів щодо населення, перед очевидністю їхніх почасти імпровізованих, а почасти продуманих до найменших деталей зусиль для втілення на практиці їхніх маній порядку й чистоти, дізнався про організацію в усій Центральній Європі рабської економіки, про зумисне доведення робочої сили до

повного виснаження, про походження й місця смерті жертв, про те, якими маршрутами й куди їх доправляли, які імена мали вони за життя, як вони виглядали і як виглядали їхні наглядачі. Все це я тепер усвідомив і водночас не міг усвідомити, адже кожна деталь, яка відкривалася переді мною, поки я проходив залами музею — з одного в наступний, а тоді знову повертався назад, абсолютно не вкладалася в мене в голову, а ще я відчував провину через своє дотепер зумисне небажання все це знати. Я бачив багаж, із яким інтерновані з Праги й Пільзена<sup>[76]</sup>, Вюрцбурга й Відня, Куфштайна й Карлсбада, і тисяч інших місць прибували в Терезин, такі предмети, як дамські сумочки, ремінні пряжки, щітки для одягу, гребінці, які вони виготовляли на різних мануфактурах, розроблені до найменших деталей виробничі плани й плани сільськогосподарського використання відкритої місцевості за валами та на насипах перед ровом, де на акуратно розмежованих ділянках вирощували овес і коноплі, а також хміль, гарбузи й кукурудзу. Я бачив аркуші з бухгалтерськими таблицями, реєстри померлих і загалом найрізноманітніші списки будь-яких видів та безкінечні стовпчики чисел, цифр, якими чиновники, мабуть, заспокоювали себе, гадаючи, що під їхнім контролем нічого ніде не загубиться. І тепер щоразу, коли я згадую музей в Терезині, сказав Аустерліц, я бачу в рамі головний план зіркоподібної фортеці, розмальований аквареллю для її імператорської величності у Відні, виконаний у м'яких зелено-коричневих тонах, які пасували до навколишнього ландшафту, що закінчувався складками на краях — модель світу, створена розумом і відрегульована ним до найменших деталей. Вона ніколи не зазнала облоги, ця неприступна фортеця, навіть від пруссаків 1866 року, і якщо не враховувати те, що в казематах одного з її передових фортів знемагало чимало в'язнів Габсбурзької імперії, протягом всього XIX століття там був тихий гарнізон на два чи три полки та десь дві тисячі цивільних мешканців, таке собі глухе містечко з фарбованими жовтим стінами, внутрішніми дворами, тінистими алеями, підпертими деревами, пекарнями, кнайпами, казино, казармами, арсеналами, концертами просто неба, з нечастими похідними маршами на військові маневри, з безкінечно знудженими офіцерськими дружинами та єдиним військовим статутом, що, як тоді гадали, залишатиметься чинним на віки віків. Врешті, сказав Аустерліц, до мене підійшла рукодільниця й повідомила, що



незабаром мусить зачиняти музей, тоді я саме стояв перед одним стендом і вже не знати який раз читав про те, що в середині грудня 1942 року, тобто у той час, коли Агата потрапила в Терезин, у гето, на забудованій території площею не більше ніж один квадратний кілометр, втиснули шістдесят тисяч осіб, а трохи згодом, коли я вже знову був на вулиці й стояв на безлюдній міській площі, мені нараз так чітко уявилося, ніби їх звідси не вивозили, і вони так і живуть тут у переповнених будинках, підвалах та горищах, безперервно то підіймаються, то спускаються сходами, визирають із вікон, цілими юрбами ходять по вулицях та провулках, і навіть заповнюють, зібравшись німотним гуртом, увесь сірий простір поштрихованого дощем повітря. З такою картиною перед очима я сів у старомодний автобус, що з'явився ніби нізвідки просто переді мною й зупинився біля бордюру всього за кілька кроків від входу до музею. То був один із тих автобусів, які їдуть з провінції до столиці. Водій мовчки дав мені решту зі стокронової банкноти, я ще пам'ятаю, що ту решту я міцно тримав у руці аж до самої Праги. За вікном пропливали все темніші й темніші богемські поля, голі паростки хмелю, темно-коричнева рілля, все довкруг — одна безлюдна рівнина. В автобусі було дуже натоплено. Я відчував, як у мене на чолі виступають краплі поту і як мені стисло груди. Якось я озирнувся й побачив, що всі без винятку пасажери позасинали. У скоцюрблених позах вони прихилилися до своїх сидінь або звисали із них. В одного голова похилилась уперед, у іншого — вбік, ще в когось була відкинута назад. Деякі стиха похропували. Тільки шофер дивився просто перед собою на стрічку дороги, що виблискувала від дощу. Як то часто зі мною траплялося, поки ми їхали на південь, мені здавалося, що дорога постійно йде вниз, особливо, коли ми дісталися до передмість Праги, у мене було таке враження, що ми спускаємося якоюсь рампою і в'їжджаємо в лабіринт, у якому тепер просуваємося дуже повільно, то в одному, то в іншому напрямку, так що врешті я повністю втратив орієнтацію. Ось чому, коли ми прибули на празький автовокзал, який о цій ранній вечірній порі був страшенно залюдненим пересадочним місцем, і я опинився серед тисяч людей, які там чекали або сідали чи висідали з автобусів, то рушив не в тому напрямку. На вулиці, сказав Аустерліц, назустріч мені сунув цілий потік людей, більшість — з великими сумками та блідими, зажуреними обличчями, тож я думав, що вони

могли рухатися лише з центру. Як я побачив пізніше на плані міста, я дістався до центру не навпростець, а зробив добрячий гак, ледь не втрапивши до Вишеграда, обійшов його, а потім через Новий Град та вздовж набережної Влтави достався аж до свого готелю на острові Кампа. Було вже пізно, коли, виснажений від довгої ходи, я приліг і спробував заснути, прислухаючись до того, як шумує вода, що під моїм вікном перетікала через водозлив. Та байдуже, чи лежав я із розплющеними, чи із заплющеними очима, всю ніч я бачив картини з Терезина і з музею гето, цеглу фортечного муру, вітрини «базару», безкінечні списки імен, шкіряний саквож із подвійною наклейкою готелю *Bristol* у Зальцбурзі та Відні, замкнені брами, які я фотографував, траву, що росла між бруківкою, купу опалювальних брикетів перед входом до погребя, скляне око білки та тіні Агати й Вери, коли вони через сніг тягли навантажені санчата до ярмаркового павільйону Голешовіце. Лише під ранок я ненадовго заснув, але навіть тоді, за цілковито згаслої свідомості, вервечка картин не обривалася, навпаки, вони ущільнилися, перетворившись на кошмар, у якому переді мною, вже й не знаю з якого дива, сказав Аустерліц, постало посеред зруйнованої місцевості північнобогемське місто Дукс<sup>[77]</sup>, про яке мені нічого не було відомо, окрім того, що тут у замку графа Вальдштайна останні роки свого життя провів Казанова, займаючись написанням своїх мемуарів, а також численних математичних і езотеричних трактатів та фантастичного роману в п'яти частинах під назвою «Ікозамерон». У своєму сновидінні я бачив старого гульвісу, який зсохся до розмірів підлітка, він сидів в оточенні рядів фоліантів із корінцями, тисненими золотом, з бібліотеки графа Вальдштайна, що налічувала сорок тисяч томів, сидів наодинці, схилившись над своїм робочим столом у безрадісні пообідні години листопада. Напудровану перуку він відклав убік, а його власне, рідке волосся розпушилося над головою, ніби прозора біла хмарка, як своєрідна ознака розпаду тілесності. Трохи припіднявши ліве плече, він писав, не спиняючись ні на мить. Було тихо, чулося тільки шкрябання пера, яке припинялося лише тоді, коли той, хто писав, робив коротку паузу, щоб на кілька секунд своїми водянистими, напівсліпими через короткозорість очима поглянути на світло, якого там, у Дуксівському парку, залишилось уже дуже мало. За його межами, занурений у глибоку темряву, простилася цілий край від Тепліце й аж до Мосту й Хомутова. А по той бік, на

півночі, через увесь обрій чорною стіною височіли прикордонні гори, і перед ними край зчесаного, розритого ґрунту виринали прямовисні скелі й виступи, що заглиблювалися далеко в поверхню землі. Там, де раніше була тверда земля, де сходилися шляхи, де жили люди, через поля бігали лисиці, від куща до куща перелітали різноманітні птахи, там не було нічого, крім порожнього простору, на поверхні — тільки каміння, і шутер, і мертва вода, неторкана навіть порухом повітря. Ніби кораблі, пливли серед темряви обриси електростанцій, у яких жевріло буре вугілля, куби вапнякового кольору, градірні, увінчані зубчастими коронами, височенні димарі, над якими на тлі призахідного неба, помережаного хворобливо-яскравими смугами кольорів, зависли нерухомі пасма диму. Над небесним склепінням, огорнутим з одного боку нічною блідістю, пробивалося світло кількох закіптюжених зірок, які згасали одна за одною, залишаючи по собі струпні сліди на тих самих траєкторіях, які вони завжди торували. На півдні широким півколом здіймалися конуси згаслих богемських вулканів: у своєму лихому сні я бажав, щоб вони ожили й затопили все навкруги чорним пилом. — Лише наступного дня приблизно о пів на третю по обіді я трохи прийшов до тями й вирішив востаннє за час цього мого перебування в Празі сходити з острова Кампа на вулицю Шпоркову, вів далі Аустерліц. Я вже казав Вері, що тепер маю повторити свою подорож потягом із Праги до Лондона через невідому мені Німеччину, але опісля скоро повернуся й винайму на довший час квартиру, можливо, неподалік від неї. Це був один із тих яскравих, прозорих як скло весняних днів. Вера скаржилася на тупий головний біль десь за оком, який допікав їй ще з раннього ранку, і попросила мене засмикнути штори на сонячній стороні. Відкинувшись у сутінках на своєму червоному оксамитовому кріслі й опустивши стомлені повіки, вона слухала, як я розповідав про те, що побачив у Терезині. Я також спитав Веру, як буде чеською «білка», вона відповіла після невеликої паузи, що чеською — це *veverka*, і її гарне обличчя розплилося в усмішці. А потім Вера розказала мені, сказав Аустерліц, що восени ми, стоячи біля верхнього муру Шенборнського саду, часто дивилися, як білочки закопують свої скарби. І щоразу, коли після цього ми поверталися додому, я повинна була читати тобі твою улюблену книжку, хоч ти і знав її всю напам'ять, у книжці йшлося про зміну пір року, сказала Вера й додала, що я особливо довго розглядав зимові

картинки, на яких були зайчики, косулі та фазани, які незворушно завмерли від здивування серед присипаного свіжим снігом пейзажу, я просто не міг на них надивитися, й кожен раз, коли ми доходили до тієї сторінки, сказала Вера, сказав Аустерліц, на якій ішлося про те, що сніг просочується крізь гілля дерев і невдовзі вкриває всю поверхню лісу, я дивився на неї й питав: «Але якщо все буде біле, як білочки знатимуть, де вони закопали свої запаси?» *Ale když všechno zakryje sníh, jak veverky najdou to místo, kde si schovaly zásoby?* Саме так, сказала Вера, звучало те запитання, яке щораз тебе хвилювало й ти постійно його повторював. Ну, то як же білочки знають про це, і що взагалі ми знаємо, і яким чином ми щось пам'ятаємо, і що, врешті, нам так і не вдасться з'ясувати? Минуло шість років після нашого прощання на території ярмарки в Голешовіце, так розповідала Вера далі, аж тут вона довідалася, що у вересні 1944 року Агата, а з нею ще півтори тисячі інтернованих в Терезин, були відправлені на схід. Вона сама, сказала Вера, довгий час майже не могла думати ні про Агату, ні про те, що мало з нею трапитися, ні про власне життя, яке тривало в позбавленому сенсу майбутньому. Тижнями Вера не могла прийти до тями, мала відчуття, що в неї всередині щось обірвалося, вона шукала обірвані нитки й не могла повірити, що все справді так і було. Всі її пізніші нескінченні розшуки місця мого перебування в Англії та місця проживання мого батька в Парижі залишилися безрезультатними. Хай би що вона намагалася дізнатися, щоразу виходило так, що всі сліди ніби губилися в піску, адже тоді, коли ціла армія цензорів передивлялася всю пошту, часто минало багато місяців, поки з-за кордону приходила звістка. Можливо, сказала Вера, сказав Аустерліц, все було би по-іншому, якби вона сама могла звернутися до відповідних інстанцій, але для цього їй бракувало як можливостей, так і засобів. І так нечутно проминули роки, ніби один-єдиний свинцевий день. Вона ходила на свою службу в школі та дбала про все необхідне для підтримання власного життя, але відтоді вже не могла нормально дихати й відчувати. Лише в книжках, написаних у позаминулому та минулому століттях, вона, здавалося, часом знаходила розуміння того, що означає залишатися живою. Після таких зауваг Вери часто наставала довга пауза, так ніби ми обоє не знали, що ще сказати, сказав Аустерліц, і так непомітно в затемненій квартирі на Шпорковій минали години. Під вечір, коли я прощався з Верою, тримаючи її

невагому долоню у своїй руці, вона раптом пригадала, як Агата в день мого від'їзду з вокзалу імені Вільсона, після того, як поїзд зник із очей, обернулася до неї й промовила: «Ще минулого літа ми від'їздили звідси в Марієнбад. А тепер, куди ми поїдемо тепер?» Ця ремінісценція, на яку я тоді не звернув особливої уваги, трохи згодом так оволоділа моїми думками, що того ж вечора, незважаючи на те, що зазвичай я нікому не телефоную, я набрав номер Вери зі свого острівного готелю. Так, сказала вона своїм зовсім тихим від утоми голосом, свого часу, влітку 1938 року, ми всі гуртом були в Марієнбаді, Агата, Максиміліан, вона сама і я. Це були три чудові, просто благодатні тижні. Всі ті надто огрядні й надто худорляві курортники, що страшенно повільно прогулювалися по території зі своїми поїлками, випромінювали, як одного разу мимохідь зауважила Агата, щось неймовірно миролюбне. Ми зупинилися в подвійному номері пансіону *Osborne-Balmoral*, що розташовувався одразу за готелем *Palace*. Вранці ми зазвичай ходили приймати ванни, а по обіді влаштовували безкінечні прогулянки околицями містечка. Про цю літню відпустку, під час якої мені було всього чотири роки, я не зберіг жодного спогаду, сказав Аустерліц, і, можливо, саме тому, коли значно пізніше, наприкінці серпня 1972 року я знову був там, у Марієнбаді, то не мав жодних інших відчуттів, окрім сліпого страху перед можливою зміною на краще в моєму житті. Марі де Верней, з якою я листувався з часу мого перебування в Парижі, попрохала мене супроводжувати її під час поїздки до Богемії, де вона сподівалася знайти різноманітні додаткові матеріали для своїх досліджень з історії архітектури європейських водолікарень і, як я можу тепер стверджувати, сказав Аустерліц, вивільнити мене з моєї самоізоляції. Все було організовано нею якнайкраще. Її двоюрідний брат, Фредерик Фелікс, аташе французького посольства в Празі, послав за нами на летовище велетенський лімузин *Tatra*, яким нас завезли просто в Марієнбад. Дві чи три години сиділи ми в м'якому салоні автомобіля, що мчав на захід через безлюдний край переважно рівним, як нитка, шосе, часом спускаючись у долини, а потім знову підіймаючись на широкі плато, з яких можна було дивитися далеко-далеко вперед, аж туди, як казала Марі, де Богемія межує з Балтійським морем. Часом ми проїздили повз порослі синюватими лісами гірські хребти, які вирізнялися гострими, як пилка, зубцями на тлі однорідного сірого неба. На дорозі майже не

було руху. Тільки зрідка нам назустріч виїжджала невелика легкова машина або ж на одному з довгих підйомів нам доводилося переганяти яку-небудь вантажівку, що повільно повзла вгору. І постійно, зберігаючи ту саму дистанцію, ще з Празького аеропорту за нами слідували два мотоциклісти в одностроях. Вони мали на собі шкіряні шоломи та чорні захисні окуляри, а над правим плечем у них із-за спини трохи навкосо визирали люфи карабінів. Обидва непрохані супровідники виглядали дуже моторошно, сказав Аустерліц, особливо коли в одному місці ми переїхали через хребет і спускалися вниз, і на якийсь час вони зникли з поля зору, щоб невдовзі з'явитися проти світла у вигляді ще загрозливіших тіней. Марі, яку не так просто було залякати, тільки сміялася й казала, що ті двоє темних вершників, найімовірніше, є почесним ескортом, який надають всім відвідувачам ЧССР, що прибули з Франції. Коли ми вже під'їздили до Марієнбада, на дорозі, що пролягла між порослими лісом пагорбами й постійно тяглася в долину, вже зовсім стемніло, а ще я пригадую, сказав Аустерліц, як мене охопило почуття легкого неспокою, коли ми виїхали з-за сосен, які росли впритул до будинків, і беззвучно прошмигнули до містечка, заледве освітленого кількома ліхтарями. Автомобіль зупинився поряд із готелем *Palace*. Марі ще перемовилася про щось із водієм, поки він вивантажував наші речі, а потім ми зайшли до фойє, яке, так би мовити, побільшував удвоє цілий ряд настінних дзеркал, — там було так безлюдно й тихо, що здавалося, ніби вже давно за північ. Збігло трохи часу, поки порт'є за стійкою відклав своє читання, щоб звернутися до пізніх гостей із ледь чутно промимреним *Dobru večer*. То був страшенно худючий чоловік, і хоча на око йому було не більше сорока, першим, що впадало в око, були глибокі зморшки на його чолі, які дивовижно розходилися як віяло над його носом, і так і не промовивши більше ні слова, він у неймовірно сповільненому темпі, — ніби рухався в надто густій атмосфері, — виконував усі необхідні формальності: попросив наші візи, погортав паспорти, а потім і свою реєстраційну книгу, після чого гачкуватим почерком зробив якийсь довгий запис у зошиті в клітинку, дав нам заповнити анкети, поширунів у шухляді й видав ключа і врешті, подзвонивши у дзвінок, викликав якогось кривого прислужника, вбраного у мишачо-сірий нейлоновий халат, який сягав йому до колін. Так само, як і головний порт'є на рецепції, той був охоплений якоюсь

хворобливою втомою, що сковувала всі його рухи. Поки він з нашими двома легкими валізами підіймався поперед нас на четвертий поверх, — патерностер<sup>[78]</sup>, на який Марі звернула мою увагу, щойно ми зайшли до вестибюля, вже давно не працював, — він уже зовсім вибився з сил, і як альпініст, що насилу долає останній важкий підйом перед вершиною, став робити паузи, і ми, вслід за ним, зупинялися на кілька сходинок нижче. По дорозі нагору нам трапився ще один прислужник, вбраний у такий самий робочий халат, як і його колега, і я подумав собі, сказав Аустерліц, що такий одяг мали, мабуть, усі працівники курортних готелів, які були в державній власності; він сидів на стільці на найвищому сходовому майданчику і, звисивши голову, дрімав, а поряд із ним на підлозі лежав піднос із розбитою склянкою. Кімната, яку для нас відчинили, мала номер 38, то було велике, подібне до салону, приміщення. Стіни були оббиті парчею кольору бургундського вина, яка в деяких місцях сильно потерлася. Так само, як і портьери, ліжко в алькові з білими подушками, химерно виставленими сторчма, здавалося, належало минулому часу. Марі відразу взялася облаштовуватися, повисувала всі шухляди, зайшла у ванну кімнату, покрутила для перевірки крани, масивний старомодний душ і уважно оглянула кожен закуток. Дивно, врешті сказала вона, загалом усе гаразд, але, здається, на письмовому столі вже роками не витирали пил. Яке ж може бути пояснення, поспитала вона мене, сказав Аустерліц, цьому незвичайному феномену? Може, у письмовому столі ховаються привиди? Що я на це їй відповів, вже й не знаю, сказав Аустерліц, та пригадую, що пізно ввечері ми ще кілька годин сиділи разом біля прочиненого вікна і Марі розповідала мені всяку всячину з історії цього курорту: про вирубку лісів у цій долині на початку ХІХ століття, про перші, споруджені на схилах житлові та гостьові будинки в класицистичному стилі, та про бурхливий економічний розвиток, який настав потому. Сюди їхали архітектори, мулярі, декоратори, бляхарі й штукатурники, їхали з Праги, Відня, з усіх усюд, чимало приїздило аж із самої області Венето. Один із придворних садівників князя Лобковіца взявся за перетворення довколишнього лісу на англійський ландшафтний парк, повисаджував місцеві та рідкісні породи дерев, розбив обсажені кущами газони, проклав алеї, облаштував тінисті доріжки й павільйони, з яких відкривався мальовничий краєвид. Ніби з-під землі почали з'являтися

нові й нові фешенебельні готелі, а ще курзали, купальні, читальні кімнати, концертна зала й театр, у якому невдовзі вже виступали найвідоміші корифеї різних мистецтв. 1873 року було споруджено велику чавунну колонаду, і Марієнбад став одним із найбільших великосвітських курортів Європи. Розповідаючи про мінеральні джерела Марієнбада та джерела в передмісті Аушовіц<sup>[79]</sup>, сказав Аустерліц, Марі, з властивим їй перебільшено-іронічним поглядом на все, що завгодно, взялася з медично-діагностичною словесною колоратурою розводитися про те, що ці води особливо часто рекомендували при поширеній тоді серед буржуазії надмірній вазі, при шлункових розладах, при дисфункції прямої кишки та при кишковій непрохідності, при нерегулярних місячних, при цирозі печінки, при аномаліях жовчних проток, при подагричних нападах, при іпохондрії, спричиненій розладами селезінки, при хворобах нирок, при запаленні сечового міхура та сечовивідних каналів, при пухлинах щитовидної залози та скрофульозному набряку лімфатичних вузлів шиї, але також при розладах нервової та м'язової систем, при перевтомі, тремтінні кінцівок, паралічі, при патологічному виділенні слизу та кровотечах, при хронічних хворобах шкіри і, загалом, майже при будь-якому іншому відомому фізичному розладі. У моїй уяві, сказала Марі, постає картина з дуже огрядними чоловіками, які, незважаючи на приписи лікарів, віддаються утіхам чреволюбства за столами, що на той час були багатими й на курортах, аби своєю дедалі більшою масою притлумити постійну тривогу щодо певності свого суспільного становища, водночас я бачу й інших гостей, що приїхали на води, більшість із яких — панії, бліді й навіть трохи пожовклі, надто заглибившись у себе, вони прогулюються звивистими доріжками від одного павільйона з мінеральною водою до наступного, або ж із оглядових майданчиків на горі Амалії чи біля замку Мірамон спостерігають в елегійному настрої гру хмар, що пропливають над вузькою долиною. Рідкісне почуття щастя, яке ворухнулося в мені, коли я слухав свою співбесідницю, парадоксальним чином викликало в мене думку про те, що і я, не інакше, ніж всі ті гості, які перебували тут сто років тому, маю в собі якусь хронічну недугу, ця думка поєднувалася в мене з надією, що я стою на порозі свого одужання. І справді, ще ніколи в житті не засинав я краще, ніж цієї першої ночі, яку я провів із Марі. Я чув, яким рівним було її дихання. Серед миготливих зірниць, які час від часу

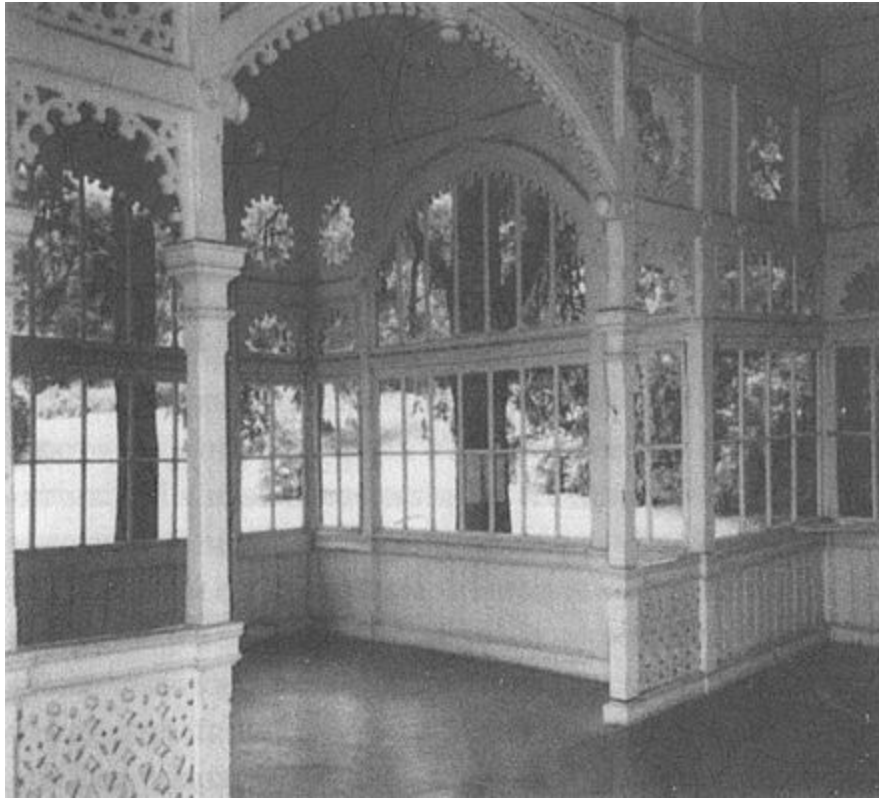


підсвічували небо, переді мною на коротку мить з'являлося її обличчя, а на вулиці рівномірно лопотів дощ, білі фіранки задувало в кімнату, і вже засинаючи, я відчув легке послаблення тиску на моє чоло, що поєдналося зі сподіванням чи надією врешті його позбутись. Та насправді все вийшло зовсім по-іншому. Ще до світанку я прокинувся в такому жахливому сум'ятті, що заледве підвівся й, навіть не глянувши на Марі, сів на краю ліжка, так ніби страждав від морської хвороби. Мені наснився якийсь служка, що приніс нам на сніданок ядучо-зелений напій на бляшаному підносі та французьку газету, на першій сторінці якої йшлося про необхідність реформ в управлінні водолікарнями, а також неодноразово згадувалася гірка доля працівників готелю, *qui portent*, так, сказав Аустерліц, було написано в тій сновидній газеті, *ces longues blouses grises comme en portant les quincailliers*<sup>[80]</sup>. Решта газети майже повністю складалася з некрологів розміром із поштову марку, крихітні літери яких я заледве міг розібрати. То були некрологи не тільки французькою, а й німецькою, польською та голландською мовами. Я до сьогодні пам'ятаю, сказав Аустерліц, Фредерику ван Вінклманн, про яку було написано, що вона *kalm en rustig van ons heengegaan*<sup>[81]</sup>, пам'ятаю чудне слово *rouwkamer*<sup>[82]</sup>, а також примітку *De bloemen worden na de crematieplechtigheid neergelegd aan de voet van het Indisch Monument te Den Haag*<sup>[83]</sup>. Я підійшов до вікна, поглянув на ще мокру від дощу головну вулицю, а також на розташовані півколом гранд-готелі *Pacific, Atlantic, Metropole, Polonia* та *Bohemia*, що здіймалися до гір із їхніми рядами балконів, кутовими вежками та прибудовами на дахах, вони виринали з ранкового туману ніби океанські пароплави на тлі темного моря. Колись, у минулому, подумалося мені, я припустився помилки й тепер опинився в чужому житті. Згодом, під час прогулянки безлюдним містечком, а потім на шляху до колонади з джерелами мені постійно здавалося, ніби поряд зі мною іде хтось інший або ніби хтось легенько мене зачіпає. Кожна нова перспектива, що відкривалася перед нами, коли ми завертали за ріг, кожні сходи здавалися мені водночас знайомими й чужими. Я помічав кепський стан цих колись таких респектабельних будинків, бачив розбиті ринви, почорнілі від дощів стіни, обсіпану штукатурку, грубу цегляну кладку, що визирала з-під неї, часом забиті дошками та бляхою вікна, все це здавалося точним

відбитком мого душевного стану, який я не міг пояснити ні собі самому, ні Марі, не міг пояснити ні під час нашої першої прогулянки через закинтий парк, ні згодом, коли пізньої пообідньої пори в тьмяній *kavárna*<sup>[84]</sup> з назвою *Moskau* ми сиділи під картиною завбільшки не менше чотирьох квадратних метрів, на якій було зображено рожево-червоні водяні лілеї. Пригадую, сказав Аустерліц, ми замовили морозиво, точніше, як згодом виявилось, то був якийсь схожий на морозиво кондитерський виріб, гіпсоподібна маса, що на смак була як картопляний крохмаль, а її дивовижною властивістю було те, що навіть коли минуло понад годину, вона зовсім не розтанула. Окрім нас, у *Moskau* було ще два старших пани, які грали в шахи за одним із дальніх столиків. Такого ж старшого віку був і офіціант, який, заклавши руки за спину й занурившись у думки, дивився крізь прокурені фіранки на смітник, порослий сибірським борщівником, що розташовувався на іншому боці провулка. Його сиве волосся і вуса були старанно підстрижені, і хоча він був вбраний в один із цих, уже знайомих нам, мишачо-сірих халатів, його легко можна було уявити в чорному, бездоганному фракку з оксамитовим метеликом на накрохмаленій манішці, яка сяяла би неземною білизнаю, а також у блискучих лакованих туфлях, що відбивали б світло люстр великого готельного вестибюля. Коли на тарілочці він приніс для Марі плескату коробку на сорок кубинських сигарет, оздоблену гарним мотивом із пальмами, а потім професійним жестом підніс їй вогню, я побачив, що вона була дуже вражена. Кубинський дим вився поміж нами синіми струминками, зависаючи у повітрі. Минув якийсь час, аж поки Марі запитала мене, що зі мною коїться, чого в мене такий відсутній вигляд і чому я такий замкнений у собі; як так сталося, що від учорашнього почуття щастя, яке вона справді в мені відчувала, мій настрій зовсім зійшов на пси. На це я міг лише відповісти, що й сам того не знаю. Здається, сказав Аустерліц, я спробував пояснити, що тут, у Марієнбаді, мою душу мордує щось невідоме, щось таке страшенно знайоме, ніби якесь найпростіше ім'я чи назва, яку нізащо в світі не можеш пригадати. Зараз мені годі відтворити в деталях, як саме ми провели ті кілька днів у Марієнбаді, сказав Аустерліц. Годинами я приймав мінеральні ванни або лежав у кімнаті відпочинку, що, з одного боку, йшло мені на користь, проте, з іншого, — можливо, послабило мій опір спогадам, який я чинив протягом стількох років.

Одного вечора ми пішли на концерт у театр імені Гоголя. Якийсь російський піаніст на ім'я Блох перед аудиторією, що складалася з півдесятка слухачів, виконував «Метелики» та «Дитячі сцени». По дорозі до готелю Марі розповіла, очевидно, з метою застерегти мене, сказав Аустерліц, про внутрішнє затьмарення та божевілля Шумана, а також про те, як насамкінець він серед натовпу Дюссельдорфського карнавалу одним махом переліз через парапет і кинувся з мосту в крижаний Райн, звідки його дістали двоє рибалок. Потім він ще прожив декілька років, сказала Марі, у приватній клініці для душевнохворих у Бонні чи в Бад-Годесберзі<sup>[85]</sup>, де його час від часу провідувала Клара разом із молодим Брамсом, — вони лише зазирали до нього в палату крізь щілину привідчинених дверей, оскільки той цілком відірвався від світу, постійно наспівував фальшиві ноти й ні з ким не бажав розмовляти. Поки я слухав Марі й намагався уявити собі бідолашного Шумана у його палаті в Бад-Годесберзі, то постійно мав перед очима іншу картину: то була якась голуб'ятня, повз яку ми проходили під час екскурсії до Кенігсварта<sup>[86]</sup>. Голуб'ятню, так само, як і маєток, до якого вона належала, було споруджено ще за часів Меттерніха<sup>[87]</sup>, і тепер вона перебувала в стані повного занепаду. Долівку всередині мурованого конуса вкривав шар утрамбованого своєю власною вагою пташиного посліду, який все одно й досі був завтовшки з добрих два фути суцільної злиплої маси, на поверхні якої лежали трупики тих смертельно хворих птахів, які випали зі своїх ніш, поки їхні ще живі товариші в стані своєрідного старечого маразму сиділи в темряві під дахом, де їх майже не було видно, і тихенько, жалісливим тоном туркотіли один поперед одного, а декілька пухових пір'їн кружляли в маленькому повітряному вирі й повільно опускалися додолу. Кожна з цих марієнбадських картин, — постать божевільного Шуберта так само, як і голуби, ув'язнені у своєму пташиному пеклі, — була сповнена такої нестерпної муки, що унеможлиблювала досягнення мною навіть найнижчого рівня самопізнання. В останній день нашого візиту, провадив далі Аустерліц, під вечір, як то кажуть, на прощання, ми вирішили спуститися через парк до так званого Аушовицького джерела. Там є один елегантно збудований, повністю засклений павільйон, пофарбований зсередини в білий колір. У цьому павільйоні, який наскрізь просвічувався в променях призахідного сонця і в якому панувала абсолютна тиша, за винятком рівномірного

дзюркотіння води, Марі підійшла до мене зовсім близько й запитала, чи знаю я, що завтра мій день народження.

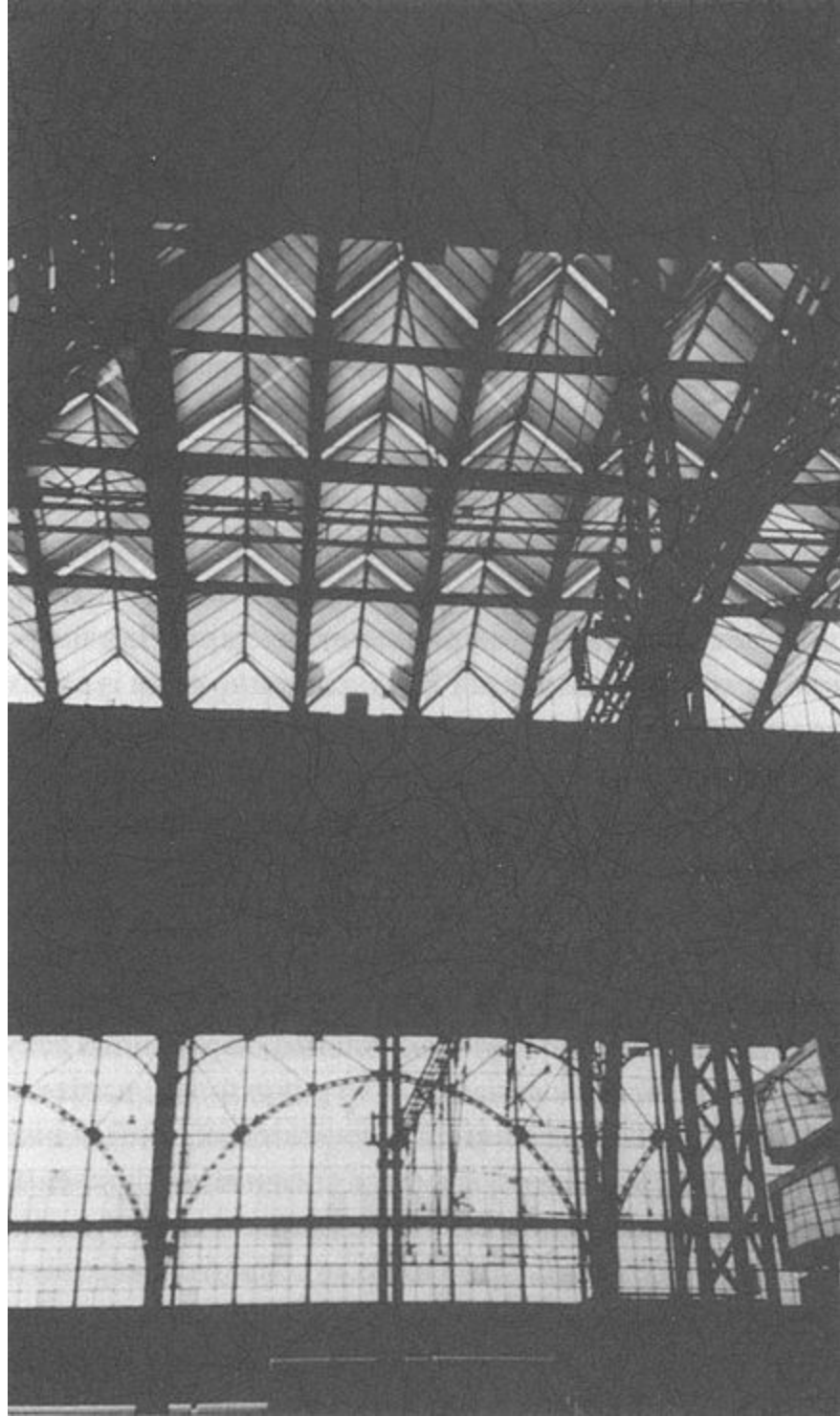


Завтра, одразу після того, як ми прокинемося, я побажаю тобі всього найприємнішого, і все це виглядатиме так, ніби я побажала якійсь машині, що її механізм залишається невідомим, приємно звучати. Ти не можеш сказати мені, сказала вона, сказав Аустерліц, яка причина твоєї неприступності? Чому, сказала вона, відтоді, як ми прибули сюди, ти як замерзлий ставок? Чому я бачу, як ти розтуляєш губи, так ніби хочеш щось сказати чи може навіть вигукнути, і врешті я від тебе нічого не чую? Чому, коли ми приїхали сюди, ти не розпакував свої речі, а жив, так би мовити, з того, що було у твоєму рюкзаку? Ми стояли всього за два кроки одне від одного, ніби два актори в театрі. Колір очей Марі змінювався в дедалі слабшому світлі. Я знову спробував пояснити їй і самому собі, які невловні почуття гнітили мене останніми днями, пояснити, що в мене, як у божевільного, постійно таке відчуття, ніби довкола мене усюди заховано якісь таємниці і знаки, що мені навіть здається, ніби фасади будинків знають про мене щось недобре, і що в мене повсякчас

виникає таке враження, що я маю побути на самоті, і незважаючи на те, що я так прагну її, цей потяг до самотності в мені тут такий сильний, як ніколи. То неправда, сказала Марі, що нам потрібні відсутність і самотність. То все неправда. Просто ти сам чогось боїшся, і я не знаю, чого саме. Ти сам постійно тримався трохи відсторонено, я це бачила, але тепер ти ніби стоїш на порозі чогось і не наважуєшся переступити через той поріг. Тоді я був неспроможний визнати, наскільки Марі мала рацію, але сьогодні, сказав Аустерліц, я знаю, чому тоді я був змушений триматися на відстані, коли хтось надто близько підходив до мене, у цьому відстороненні я сподівався знайти порятуюнок, і водночас мені здавалося, що від свого страху я став неприємною, недоторканною людиною. Вже опускалися сутінки, коли ми повернули через парк назад. Обабіч білої піщаної доріжки, яка зміїлася вперед, росли дерева й кущі, і Марі, яку невдовзі після цього я з власної вини остаточно загубив, щось говорила впівголоса сама до себе, з чого зараз я пам'ятаю лише слова про бідних закоханих, які *se promenaient dans les allées désertes du parc*<sup>[88]</sup>. Ми вже майже повернулися до свого містечка, сказав Аустерліц, коли в одному місці, де з лугів насувався туман, нам назустріч вийшла група з десяти чи дванадцяти осіб, вони були з якогось богемського комбінату або з братньої соціалістичної країни й прибули сюди на відпочинок, ці люди виникли ніби з-під землі й пройшли повз нас. Що дивно, вони були всі як один низькорослі й прошкували, нахилившись трохи вперед. Вони йшли один за одним, і кожен тримав у руці замацаний пластиковий стаканчик, з таких у той час пили мінеральну воду в *Mariánské Lázně*<sup>[89]</sup>. А ще пригадую, додав Аустерліц, що всі без винятку мали на собі дощові накидки із синювато-сірого нейлону, які були в моді на Заході в кінці 50-х років. Дотепер я ще чую цей сухий хруст, з яким вони несподівано з'явилися з того боку дороги й згодом знову зникли позаду. — А потім усю ніч, після моїх останніх відвідин вулиці Шпоркової, вів Аустерліц далі, мене займали ці марієнбадські спогади. Коли за вікном стало світати, я спакував свої речі, вийшов з готелю на острові Кампа й через огорнутий ранковим туманом Карлів міст перейшов до старого міста, де, попетлявши вузькими вуличками, вийшов до Венцлавської площі та попрямував до центрального вокзалу на Вільсоновій, який, як виявилось, аж ніяк не відповідав тому образу, що склався в мене з розповідей Вери. Схоже, що до відомої

далеко за межами Праги будівлі в стилі модерн, у шістдесятих роках приробили потворні скляні фасади та бетонні прибудови, тож мені довелося витратити якийсь час, поки через рампу для таксі, яка вела до підвального поверху, я знайшов прохід до цієї подібної до фортеці споруди. У залі з низькою стелею в напівпідвальному приміщенні, у якому я опинився, юрмилося безліч пасажирів, які групами й родинами провели на своїх речах усю ніч і здебільшого досі спали. Весь цей нічний табір, який годі було охопити поглядом, був занурений у червоно-бузкове, воістину інфернальне світло, яке ширилося з платформи, що вивищувалася посередині, завбільшки десять на двадцять метрів, і на якій цілими батареями вишикувалося не менше сотні ігрових автоматів, що безглуздо жеркотіли самі до себе на холостому ході. Переступаючи через нерухомі, сонні тіла на підлозі, піднімаючись і спускаючись якимись сходами, я ледь не заблукав у вокзальному лабіринті, що складався із самих лише різноманітних кіосків. Одного разу я навіть звернувся до чоловіка у формі, який трапився мені на шляху: *Hlavní nádraží? Wilsonovo nádraží?*<sup>[90]</sup>, на що той обережно, як дитину, взяв мене за рукав і завів у якийсь віддалений закуток, де висіла меморіальна дошка, на якій було написано, що цей вокзал було відкрито 1919 року й названо на честь свободолюбного американського президента Вільсона. Я розібрав, що було написано на дошці, і вдячно кивнув працівникові вокзалу, який весь час стояв поруч, потім він провів мене через кілька коридорів далі, до сходів, що вели до своєрідного мезоніну, з якого можна було роздивитися велетенський купол колишнього вокзалу імені Вільсона чи радше там було лише півкупола, оскільки інша половина здавалася ніби відрізаною вбудованою в нього новою конструкцією. Згори під куполом напівколом проходила галерея, на якій були виставлені столики кав'ярні. Тож після того, як я придбав квиток до станції Гукван-Голланд, десь із півгодини, що залишалися до відправлення мого поїзда, я просидів у тій кав'ярні, намагаючись подумки повернутися на кілька десятиліть у минуле й спробувати пригадати, як то було, коли я сидів на руках в Агати, так, сказав Аустерліц, йому оповідала про це Вера, і ледь не скрутив собі шию, не бажаючи відводити погляд від цього велетенського купола, що здіймався високо над нами. Та ні Агата, ні Вера, ні я сам так і не виринули з минулого. Часом мені здавалося, що завіса розходить; мені здавалося, що на якусь частку

секунди я відчув плече Агати чи побачив обкладинку журнальчика з Чарлі Чапліном, який мені купила в дорогу Вера, та щойно один із таких фрагментів я хотів утримати чи, як то кажуть, навести різкість, як він зникав у порожнечі, що оберталася наді мною. Ще більш дивовижним і навіть лячним, сказав Аустерліц, було те, що трохи згодом, коли незадовго до відправлення потяга о сьомій тринадцять я визирав із вікна в коридорі мого вагона, у мене з'явилася абсолютна впевненість, яка не дозволяла будь-яких сумнівів, що цей візерунок скляного, каркасного даху над пероном, який складався з трикутників, напівкіл, діагональних, вертикальних і навскісних ліній, я вже бачив колись у такому самому тьмяному освітленні, а коли потім поїзд безкінечно повільно викочувався з вокзалу через коридор тилкових стін багатопверхових житлових будинків, в'їхав у чорний тунель, що проходив попід Новим Градом, а тоді виринув із нього і з рівномірним стукотом перетнув міст через Влтаву, мені справді





здалося, сказав Аустерліц, що відтоді, коли я вперше поїхав із Праги, час зупинився. То був похмурий, гнітючий ранок. На столику, вкритому білосніжною скатертиною, у вагоні-ресторані Чеської державної залізниці, де я зайняв місце, щоб зручніше було дивитися у вікно, світилася маленька лампа в рожевому абажурі з рюшами, саме такі лампи раніше виставляли у вікнах бельгійських борделів. Кухар у білому чепці набакир курих, прихилившись біля входу у вагон до свого камбуза, і балакав з офіціантом, кучерявим хирлявим чоловічком у картатій камізельці з жовтим метеликом. За вікном під низьким захмареним небом пропливали ниви й поля, рибні ставки і лісочки, заломі річок і вільшняка, пагорби й низини, а біля Бероуна, якщо мені не зраджує пам'ять, завод із переробки вапняка, що займав понад одну квадратну милю: високі димарі та великі силосні вежі, які зникали за шаром низьких хмар, велетенські, накриті іржавою, гофрованою бляхою бетонні блоки, що вже почали кришитися, стрічкові транспортери, які рухалися вгору і вниз, млини для розмелення вапняка, конусовидні гори шутру, бараки й товарні вагони, все, без винятку, вкрите синювато-сірим шаром шлаку і пилу. А потім знову широка відкрита місцевість, і ніде, куди б я не поглянув, не було видно жодного автомобіля, так само й жодної людини, крім начальників залізничних станцій, які чи то з нудьги, чи за звичкою або за якимось приписом, якого мали дотримуватися, навіть на найменших станціях, таких як Голоубков, Храст або Рокицани, повиходили на перон у своїх червоних фуражках і, як мені здалося, переважно з білявими вусами, щоби навіть цього бляклого квітневого ранку не прогавити експрес із Праги. Про Пільзен, де ми стояли якийсь час, я пам'ятаю лише те, сказав Аустерліц, що я вийшов там на перон і сфотографував капітель чавунної колони, оскільки вона викликала в мені рефлекс упізнання. Але коли я дивився на неї, то мене схвилювало не так питання, чи ці вигадливі форми капітелі, вкриті струпами печінкового кольору, справді закарбувалися в моїй пам'яті, коли влітку 1939 року я проїздив через Пільзен потягом, який перевозив дітей, а радше безглузда думка, що ця чавунна колона, обдерта, так би мовити, до живого, може пам'ятати про мене і, якщо так можна висловитися, сказав Аустерліц, є свідком того, чого я сам уже не пам'ятаю. За Пільзеном дорога звернула до гір, що простяглися між Богемією та Баварією. Невдовзі з'явилися темні ліси, які підступали до самої залізничної колії, а рух

поїзда уповільнився. Пасма туману чи низьких хмар огортали вершини мокрих ялин, але десь за годину колія знову пішла під гору, долина ставала дедалі ширшою, і врешті ми опинилися в привітнішій місцевості. Не знаю, чого я чекав від Німеччини, але куди б я не поглянув, сказав Аустерліц, скрізь я бачив доглянуті містечка й села, впорядковані фабричні майданчики, склади будівельних матеріалів, любовно виплекані садочки, акуратні стоси складених попід дахами дров, рівненько заасфальтовані доріжки поміж полями, автостради, якими на великій швидкості шугали барвисті авто, проріджені ділянки лісу, вирівняні русла струмків і нові будівлі вокзалів, з яких, очевидно, вже не мав виходити начальник станції. Небо частково прояснилося, привітні клаптики сонячного світла де-не-де освітлювали навколишню місцевість, а поїзд, який на чеському боці, здавалося, насилу торує шлях, раптом із майже неймовірною легкістю кинувся вперед. Близько полудня ми дісталися до Нюрнберга, і щойно я побачив цю назву в незвичному для мене німецькому написанні на сигнальному знаку перед стрілкою, мені знову пригадалося те, що розповідала Вера про батькові враження від партійного з'їзду націонал-соціалістів 1936 року та про бурхливе захоплення великого натовпу, що тоді тут зібрався. Тож, напевне, саме тому, сказав Аустерліц, замість того, щоб підшукати собі наступний поїзд, на який можна було пересісти, я, довго не думаючи, вийшов із нюрнберзького вокзалу й попрямував до невідомого мені міста. Дотепер я ще жодного разу не ступав на німецьку землю, всіляко намагаючись залишати поза увагою навіть найменші деталі, які стосувалися німецької топографії, німецької історії або німецького сьогодення, тож Німеччина, сказав Аустерліц, була для мене найневідомішою з усіх країн, навіть більш чужою, ніж Афганістан чи Парагвай. Щойно я вийшов із підземного переходу під привокзальною площею, як влився в неозорий людський потік, що, так само, як вода руслом річки, струмував на всю ширину вулиці, але не лише в одному напрямку, а одразу в обидвох, так би мовити, вгору і вниз за течією. Здається, то була субота, люди їхали до міста на закупа й ущерть заповнювали пішохідні зони, і як мені розповіли згодом, сказав Аустерліц, такі зони у більш-менш тій самій формі є в усіх німецьких містах. Під час моєї екскурсії мені насамперед впала в око велика кількість сірих, коричневих та зелених водонепроникних повстяних пальт і капелюхів, і взагалі те, як добре й практично всі були

вбрані, якими добротними були черевики нюрнберзьких пішоходів. Я не наважувався пильніше придивлятися до облич людей, які йшли мені назустріч. А ще мені здалося дивним, що довкола мене звучало так мало голосів, що всі ці люди так тихо пересувалися містом, також мене бентежило, що коли я дивився на фасади обабіч вулиці, якою йшов, навіть на найстаріші з вигляду будівлі XV чи XVI століття, ні на розі будинків, ні на фронтонах, ні на віконних рамах, ні на карнизах не було видно жодної кривої лінії чи якогось іншого сліду минулих часів. Пригадую, сказав Аустерліц, що бруківка в мене під ногами була ледь стертою, а переходячи через міст, я побачив понад парапетом двох білосніжних лебедів на чорній воді, а потім високо над дахами — нібито зменшений замок, так би мовити, у форматі поштової марки. Я так і не наважився зайти в який-небудь шинок чи купити собі щось в одній із незліченних яток і будок. Коли десь за годину я зібрався повернутися на вокзал, то не міг позбутися чимраз сильнішого відчуття, що потік людей стає дедалі більшим, чи було це через те, що я йшов під гору, чи, може, й справді в одному напрямку рухалося більше людей, аніж в іншому. Хай там як, сказав Аустерліц, але з кожною хвилиною я відчував, як зростає моє збентеження, тож врешті, коли до вокзалу вже було не так і далеко, я став під одним із обрамлених червонуватим пісковиком вікон редакції газети *Nürnbergischer Nachrichten* і був змушений зачекати, поки юрби покупців трохи розійдуться. Як довго я стояв там у заціпенінні, посеред нескінченного потоку німців, зараз мені важко говорити з певністю, сказав Аустерліц, але думаю, що вже була четверта чи п'ята година, коли одна старша пані у своєрідному тирольському капелюшку з півнячою пір'їною зупинилася переді мною й, очевидно, прийнявши мене через мій старий рюкзак за бездомного, своїми покрученими артритом пальцями добула з гаманця одну німецьку марку й обережно передала мені милостиню. Я так і тримав у руці цю монетку з портретом канцлера Аденауера, викарбувану 1956 року, коли вже надвечір їхав поїздом до Кельна, сказав Аустерліц. Майже всю дорогу я простояв у коридорі, дивлячись у вікно. Здається, між Вюрцбургом і Франкфуртом колія проходила через лісисту місцевість: голі стовбури дубів і буків, а також хвойні дерева тяглися тут милями й милями. І поки я так дивився у вікно, у мене виринав давній спогад про те, що в домі пастора в Бала й також пізніше мені часто снівся якийсь безмежний і безіменний край,

цілковито вкритий темними лісами, через який я мав проїхати, хоч я й не знав, куди прямую, і мені стало здаватися, сказав Аустерліц, що побачене за вікном було оригіналом тих картин, які роками приходили до мене вві сні. І ще один нав'язливий образ, що тривалий час мене переслідував, пригадався мені тоді: брат-близнюк, який разом зі мною вирушив у якусь безкінечну подорож і незворушно сидів у купе біля вікна, вдивляючись у темряву. Я нічого не знав про нього, навіть не знав його імені, і ми не обмовилися жодним словом, та коли я думав про нього, мене постійно мучила думка, що наприкінці нашої подорожі він помер від виснаження й потім лежав у багажній сітці разом з іншими нашими речами. А потім, вів Аустерліц далі, десь за Франкфуртом, коли вдруге в житті я в'їхав у Райнську долину, вигляд Мишачої вежі в місцевості, що звалася Бінгер Лох, з абсолютною певністю дав мені зрозуміти, чому вежа біля водосховища у Вернуї завжди здавалася мені такою лячною. Я не міг відірвати очей від Райну, що в сутінках ніс свої важкі води, від барж, які ніби нерухомо застигли у воді, занурившись аж до самих бортів, від дерев і чагарників на тому березі, від дерев'яних підпірок, якими були густо поштриховані виноградники, від товстіших горизонтальних ліній стін, що утримували тераси, від сланцево-сірих



скель та урвищ, які вели кудись убік, у якийсь, як мені здавалося, доісторичний, незвіданий край. Поки я дивився, мов зачарований,

сказав Аустерліц, на цей справді міфічний для мене пейзаж, крізь хмари пробилось призахідне сонце, заливши всю долину своїм світлом та осяявши гори по той бік річки, і в тому місці, яке ми саме проїздили, нараз виникли три велетенські димарі, що здіймалися високо в небо, так ніби всі гори на східному березі були вибрані зсередини й від них залишилася тільки зовнішня оболонка, щоб замаскувати підземні промислові потужності, які простяглися на багато квадратних миль. Коли переїздиш через долину Райну, сказав Аустерліц, важко зрозуміти, у якій історичній епосі ти перебуваєш. Навіть усі ці замки, що стоять високо над річкою й мають такі дивні, ніби несправжні назви, як от Райхенштайн, Еренфельс або Шталек, — якщо дивитися на них з потяга, то важко сказати, дійшли вони до нас із Середніх віків чи то якісь промислові магнати збудували їх у минулому столітті. Здається, що деякі з них, як-от замок Кац або замок Маус, пов'язані з якоюсь легендою, та й самі руїни з першого погляду нагадують романтичні театральні декорації. Хай там що, але коли я переїздив через долину Райну, то не знав, у якому періоді свого життя зараз перебуваю. Крізь сяйво призахідного сонця я бачив ранкову зорю, що вставала тоді над іншим берегом і невдовзі залила світлом все небо, і навіть сьогодні, коли я думаю про мої подорожі долиною Райну, друга з яких була не менш лячною, аніж перша, у мене в голові все переплутується, мої власні враження і те, що я вичитав у книжках, спогади, які виринають і знову зникають, постійна вервечка картин і болісні білі плями, на яких уже нічого не збереглося. Цей німецький пейзаж я бачу таким, сказав Аустерліц, яким його описували мандрівники в минулому: велика, нерегульована річка, яка в окремих місцях виходить із берегів, у воді вовтузяться лососі, на дрібний річковий пісок виповзають раки; я бачу похмурі малюнки Віктора Гюго, зроблені тушшю, із зображеними на них райнськими замками; бачу, як неподалік від міста мертвих Бахараха на розкладному стільчику сидить Джозеф Маллорд Тернер і швидкою рукою малює акварель; бачу глибокі води Вернуї, у яких згинули мешканці Лланутена; а ще я бачу, сказав Аустерліц, полчища мишей, про яких казали, що та сіра орда була справжньою пошестю цих країв, бачу, як вони кидаються у хвилі й, захлинаючись, ледве тримаючись над водою, розпачливо гребуть в намаганні дістатися до рятівного острова. Поки Аустерліц розповідав, день непомітно став хилитися до вечора,

вже почало сутеніти, коли ми разом вийшли з дому на Олдерні-стрит, щоб трохи пройтися по Майл-Енд-роуд у протилежному до центру міста напрямку до великого цвинтаря в Тауер-Гемлетс, що межував із похмурим шпиталем Святого Климента, обнесеним високим цегляним муром. Ці обидва місця, як мимохідь зауважив Аустерліц, безпосередньо стосувалися того періоду його життя, про який він щойно оповідав. У сутінках, що повільно густішали над Лондоном, ми йшли доріжками повз зведені у вікторіанські часи монументи і мавзолеї,

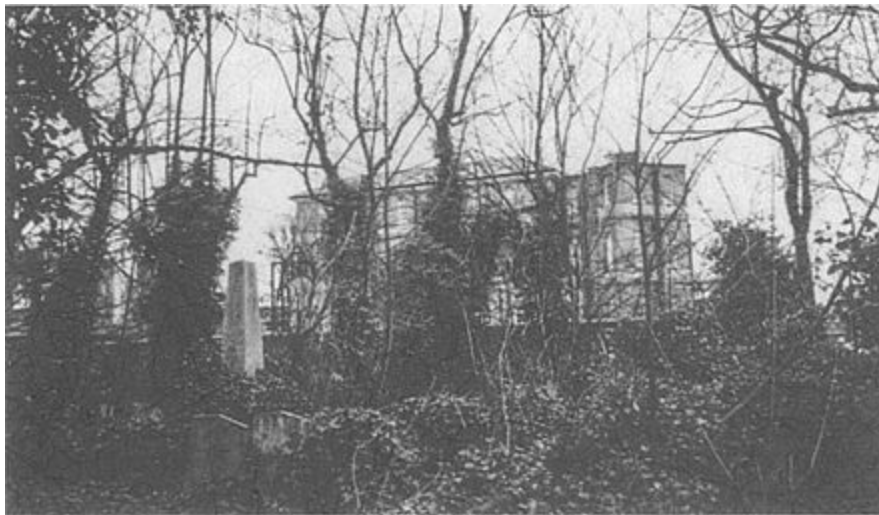


мармурові хрести, стели і обеліски, товстопузії погребальні урни і фігури янголів, часто без крил або й з іншими серйозними ушкодженнями, вони, як мені здавалося, закам'яніли саме у ту мить, коли хотіли відірватися від землі. Здебільшого ці пам'ятники вже давно були зрушені з місця або навіть попадали під тиском коріння кленів, які тут скрізь порозросталися. Саркофаги, вкриті блідо-зеленими, сіро-білими, охровими й оранжевими лишайниками, лежали розбиті, навіть самі могили то повилазили із землі, то майже занурилися під поверхню, так що можна було подумати, що помешкання мертвих потерпіли від землетрусу або ж їх усіх покликали на Страшний суд, і мерці повиходили зі своїх прихистків і в паніці порушили весь той чудовий, нав'язаний



нами порядок. У перші тижні після повернення з Богемії, так на ходу продовжив свою розповідь Аустерліц, він вивчав імена, дати народження й смерті похованих тут, він брав із собою додому то камінчик, то листочок плюща, одного разу навіть кам'яну троянду й відламану руку янгола. І хоча ці денні прогулянки в Тауер-Гемлетс мене дуже заспокоювали, сказав Аустерліц, проте ввечері мене охоплювала просто жахлива тривога, яка тривала годинами й годинами і з часом лише посилювалася. Очевидно, мені не надто допомагало те, що я знайшов джерело свого розладу, що, відкинувши всі минулі роки, міг ясно побачити себе тією дитиною, яку одного дня несподівано вирвали з її звичного життя: розум був безсилий перед давно притлумлюваними відчуттями покинутості й спустошення, які тепер різко вирвалися назовні. За найпростішими заняттями, як-от: зашнуровування черевиків, миття чайного посуду або очікування, поки закипить чайник, — мене проймав цей жахливий страх. Нараз у мене

пересихало в роті, так ніби я вже багато днів лежав десь у пустелі, я починав судомно хапати повітря, моє серце вискакувало з грудей, мене всього кидало в холодний піт, навіть з тильного боку моїх тремтячих долонь, і все, на що я дивився, було вкрите якимось чорним полиском. Мені здавалося, що я зараз закричу, але з моїх уст не злітало ні звуку, я хотів вийти на вулицю, і не міг зрушити з місця, а одного разу, після довгої й болючої спазми мені уявилося, що я розірвався зсередини й шматки моєї плоті було розпорошено над якоюсь темною і далекою місцевістю. Я зараз не можу сказати, сказав Аустерліц, скільки таких нападів було в мене тоді, та одного разу, по дорозі до кіоску на розі Олдерні-стрит мені стало зле, я впав і вдарився головою об бордюр, після цілої низки лікарень і дослідних закладів мене перевели у шпиталь Святого Клементя, де я врешті прийшов до тями в одній із чоловічих палат, після того, — мені це згодом пояснили, — як понад три тижні перебував у стані психічної протрації, що не зачепила функцій життєдіяльності організму, але паралізувала всі мисленнєві та чуттєві процеси. У якомусь дивному, відстороненому стані, у якому я перебував під дією прописаних мені медикаментів, я прогулювався ось там, — промовив Аустерліц і показав лівою рукою на цегляний фасад лікарняного корпусу, що визирав з-за



високого муру, — безутішний та позбавлений будь-яких бажань, я ходив коридорами, годинами дивився крізь тьмяну шибку на цвинтар, посеред якого ми зараз стоїмо, і не відчував у власній голові нічого, крім чотирьох випалених стінок свого мозку. Згодом, коли мені трохи



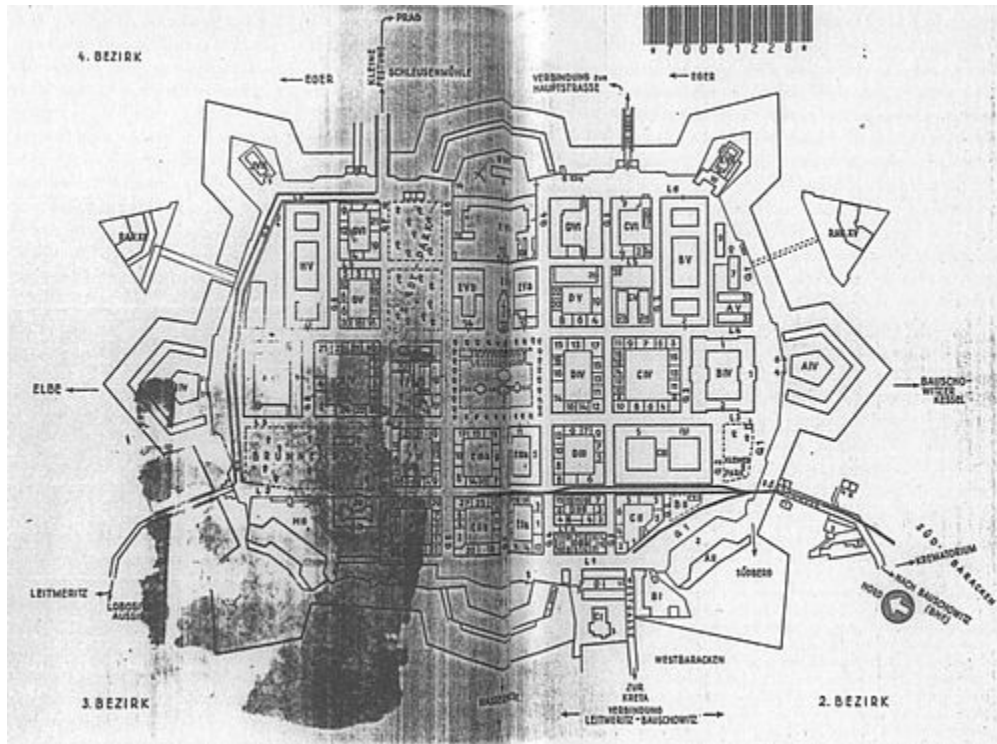
покращало, у далекоглядну трубу, яку позичила мені одна із сестер-жалібниць, я спостерігав за лисицями, які оселилися на цвинтарі, а також за білками, що рвучко стрибали то в той, то в той бік, а потім несподівано завмирили, часом у полі зору виникали обличчя самотніх людей, а ще, коли потроху смеркало, з плавними змахами крил регулярно з'являлася сова й широкими напівколами перелітала з одного надгробка на інший. Часом я заводив розмову з яким-небудь пацієнтом шпиталю, наприклад, одного разу це був покрівельник, який твердив, буцімто може чітко пригадати той момент, коли під час роботи у нього в голові, в одному конкретному місці, щось луснуло від перенапруження, і зі скрипучого транзисторного приймача, який стояв перед ним на одній із крокв, він уперше почув голоси провісників нещастя, які відтоді його постійно переслідують. Там я також нерідко думав про збожеволілого пастора Еліаса, сказав Аустерліц, як і про кам'яний будинок притулку в Денбігу, де той так і помер. Тільки про себе самого, про свою власну історію та свій теперішній стан я був неспроможний думати. Лише на початку квітня, за рік після мого повернення з Праги, мене виписали зі шпиталю. Лікарка, що вела зі мною останню розмову, порадила мені пошукати неважку фізичну роботу, щось на кшталт садівництва, тож протягом двох наступних років із самого раннього ранку, коли офісні працівники потоками прямували до Сіті, я вирушав у протилежному напрямку, до Ромфорда, на свою нову роботу, у розсадник одного комунального садівництва, який розташовувався поряд із просторим парком, — тут разом із професійними садівниками було задіяно кілька інвалідів та осіб, які потребували душевного спокою.



Не знаю, сказав Аустерліц, чому саме там, але в Ромфорді за декілька місяців я більш-менш одужав, чи тому, що був у товаристві людей, позначених душевними недугами, але почасти також із веселою вдачею, а може, то був постійний, вологий і теплий мікроклімат оранжерей, м'який запах моху, що наповнював повітря, прямолінійні візерунки, на які натрапляло око, чи, може, сам ритм роботи, обережне проріджування й висаджування в горщики сіянців, пересаджування рослин, які вже достатньо підросли, догляд за парниками та полив за допомогою поливальниці з дрібним розсіювачем, що, напевне, було мені найбільше до вподоби.



У вечірні години та у вихідні, сказав Аустерліц, у період моєї роботи в ромфордському садівництві я взявся за читання великої праці, що мала не менше восьмисот сторінок щільно набраного тексту й була написана невідомим мені до того часу Г. Г. Адлером. У його книзі йшлося про заснування, розвиток і внутрішню організацію гето в Терезієнштадті, а писав він її у складних умовах протягом 1945–1947 років, почасти в Празі, а почасти в Лондоні, й аж до самої публікації 1955 року в одному німецькому видавництві неодноразово переробляв.



Читання цієї книги з кожним рядком відкривало для мене те, що під час моїх відвідин цього фортечного міста через власну, майже цілковиту необізнаність я навіть не міг собі уявити; через моє кепське знання німецької мови читання просувалося повільно, та й справді, сказав Аустерліц, можна сказати, що це було майже так само складно, як розшифрування єгипетських ієрогліфів чи вавилонського клинопису. Мені доводилося по складах розгадувати утворені з декількох основ складні слова, яких не було в моєму словнику і які, очевидно, у той час були доволі поширені в спеціальній термінології, а також у канцелярській мові німців, що домінувала тоді в місті. І коли значення термінів і понять на кшталт *Barackenbestandteillager*,

*Zusatzkostenberechnungsschein,  
Menagetransportkolonnen,*

*Bagatellreparaturwerkstätte,  
Küchenbeschwerdeorgane,*

*Reinlichkeitsreihenuntersuchung* та *Entwesungsübersiedlung*<sup>[91]</sup> я врешті з'ясував, — на мій подив, Аустерліц вимовляв ці німецькі телескопічні слова без жодної затримки й без найменшого сліду акценту, з не меншими зусиллями, провадив він далі, намагався я впорядкувати гадані значення реконструйованих слів у відповідні речення та в ширший контекст, який постійно вислизав від мене, з одного боку, тому, що нерідко над однією сторінкою я засиджувався до півночі й таке затягування призводило до того, що багато чого просто губилося з пам'яті, а з іншого — тому що сама система гето в її, так би мовити, футуристичному переформуванні суспільного життя для мене мала риси чогось цілком ірреального, байдуже, що Адлер описував у ній кожну найменшу деталь, а також усю її фактичність в цілому. Хоча сьогодні мені здається непростимим, що стільки років я, хоч і не зумисне, але таки чинив перепони дослідженню власної передісторії, проте тепер вже було надто пізно шукати Адлера, який до своєї смерті влітку 1988 року мешкав у Лондоні, щоб побалакати з ним про це екстериторіальне місце, у якому, як я вже згадував, сказав Аустерліц, на території не більше одного квадратного кілометра у певний час проживало до шістдесяти тисяч осіб. Тут були промисловці й фабриканти, адвокати й лікарі, равини й університетські професори, співачки й композитори, директори банків, комерсанти, стенотипістки, домогосподарки, фермери, робітники й мільйонери, люди з Праги і з усього протекторату, зі Словаччини, з Данії та Голландії, з Відня і Мюнхена, Кельна і Берліна, з Пфальцу, з Нижньої Франконії, а також з Вестфалії, і кожен із них мав обійтися двома квадратними метрами житлової площі, й усі вони, наскільки ще були спроможні, або ж поки їх ще не «завагонили», як то тоді називалося, і не відправили далі на схід, були зобов'язані, не одержуючи за це жодної платні, працювати в одній із мануфактур, організованих відділом зовнішнього господарства. Їх направляли в бандажну майстерню, у лимарню, у майстерню галантерейних виробів, на виробництво галош на дерев'яній та шкіряній підшвах, на виготовлення деревного вугілля, на виробництво

## Verzeichnis der als Sonderweisungen bezeichneten Arbeiten.

1. Dienststelle
2. Kameradschaftsheim
3. SS-Garage
4. Kleine Festung
5. Deutsche Dienstpost
6. Reserve-Lazarett
7. Berliner Dienststelle
8. Gendarmerie
9. Reichssippenforschung
10. Landwirtschaft
11. Torfabladen
12. Schleusenmühle
13. Eisenbahnbau Ing. Figlovský
14. Eisenbahnbau eig. Rechnung
15. Feuerlöschteiche E I, H IV
16. Straßenbau Leitmeritz
17. Straßenbau f. Rechnung Ing. Figlovský (T 321)
18. Uhrenreparaturenwerkstätte
19. Zentralamt f. d. Regelung der Judenfrage in Prag
20. Bau des Wasserwerks (T 423)
  - a) Ing. Figlovský
  - b) Artesia, Prag
  - c) Ing. C. Pštross, Prag
  - d) sonstige Posten
21. Silagenbau Ing. Figlovský  
(Hilfsdienst )
22. Kanalisationsarbeiten (T 45)
23. Kanalisationsarbeiten für Rechnung Ing. Figlovský
24. Bau der Silagegrube Ing. Figlovsky
25. Steinbruch Kamaik
26. Krematoriumbau
27. Hilfsarbeiten und Schießstätte Kamaik-Leitmeritz
28. Kreta-Bauten und deren Erhaltungskosten
29. Chemische Kontrollarbeiten
30. Gruppe Dr. Weidmann [s. 19. Kap.]
31. Bucherfassungsgruppe [s. 19. Kap.]
32. Schutzbrillenerzeugung
33. Uniformkonfektion
34. Rindsledergaloshen
35. Zentralbad (arische Abt.)
36. Glimmerspalten
37. Kaninchenhaarscheren
38. Tintenpulversäckchenfüllen
39. Elektrizitätswerk
40. Kartonagenwerkstätte
41. Lehrspiele
42. Marktenderwarenerzeugung (früher Galanterie)
43. Instandhaltung von Uniformen
44. Jutesäcke-Reparatur
45. Bijouterie
46. Straßenerhaltung und Straßenreinigung
47. Arbeitsgruppe Jungfern-Breschan
48. Projektierte Hydrozentrale
49. NSFK-Flugplatz
50. Schlachthof
51. Schieß-Stand
52. Holzkohleerzeugung

настільних ігор, таких як «Млин», «Не сердься», «Лови капелюха», на колоття слюди, на стрижку хутра кроликів, на розфасування чорнильного порошку, на станції вирощування шовкопрядів,

підпорядковані СС, або ж на одне з підприємств для внутрішніх потреб гето, на склади одягу, у районну майстерню ремонту одягу, в одну з торгових точок, на ганчір'яний склад, у групу бухгалтерського обліку, у кухонну бригаду, на чищення картоплі, на переробку кісток або у відділ матраців, у медичну службу та службу догляду за немічними, на винищення шкідливих комах чи на дератизацію, в адміністративно-господарчу частину гарнізону, у центральне реєстраційне бюро, в самоуправління, осідок якого розташовувався в казармі *В. V.*<sup>[92]</sup>, яку називали «замком», або на товарні перевезення, які проводилися за стінами гето за допомогою цілого парку різнотипних візків і майже чотирьох десятків старомодних катафалків, що їх забрали з ліквідованих єврейських громад протекторату й доправили в Терезієнштадт, де вони пересувалися переповненими вуличками, запряжені двома людьми, а ще від чотирьох до восьми людей, вхопившись за спиці коліс, допомагали штовхати ці доволі хисткі транспортні засоби, з яких досить швидко пооблущувалася чорно-срібляста фарба, водночас всі зношені надбудови, високі козли та вигнуті дерев'яні стовпчики, на яких колись був натягнутий тент, були грубо спилянні, тож залишилися самі лишень нижні частини екіпажів, підписані й пронумеровані вапном, і з них уже годі було зрозуміти, яким було їхнє первинне призначення, сказав Аустерліц, хоча за своїм первинним призначенням вони часто служили й тепер, адже значною часткою того, що кожен день перевозили в Терезієнштадті, були покійники, яких увесь час набиралося дуже багато, бо через високу щільність населення та недостатнє харчування годі було стримати поширення таких інфекційних хвороб, як скарлатина, ентерит, дифтерія, жовтуха й туберкульоз, а ще тому, що середній вік перевезених із території Райху в гето перевищував сімдесят років, і ці люди, яким перед вивезенням наплели сім мішків гречаної вовни про приємний богемський курорт Терезієнбад — з чудовими



садами, доріжками, пансіонами й віллами, і яких у багатьох випадках умовили або примусили підписати так звані *Heimkaufverträge*<sup>[93]</sup>, заплативши їм за це по вісімдесят тисяч райхсмарок, через усі ці навіяні їм ілюзії взяли з собою зовсім не те, що було потрібно, і були одягнуті у своє найкраще вбрання та мали у своєму багажі купу цілковито непотрібних в таборі речей і особистих сувенірів, однак, прибувши в Терезієнштадт, вони часто ставали фізично й духовно цілковито спустошеними, не контролювали власні почуття, марили, нерідко навіть не пам'ятали свого імені й до так званої процедури «проходження шлюзів» або взагалі не доживали, або переживали її всього на декілька днів, бувало й так, що через екстремальну психопатичну зміну особистості вони впадали у своєрідний інфантилізм, втративши зв'язок із реальністю, а також здатність до говоріння та до будь-якої діяльності, тож їх одразу поміщали в психіатричне відділення, розташоване в колишній кавалерійській казармі, де вони опинялися в таких жахливих умовах, що зазвичай вмирили за один чи два тижні; таким чином, хоч у Терезієнштадті не бракувало лікарів і фахівців, які як могли надавали допомогу своїм товаришам по нещастю, але, незважаючи на паровий котел колишньої броварні, що в минулому служив для висушування солоду, а тепер — для дезінфекції, незважаючи на те, що було змонтовано ціановодневу газову камеру та вжито інших гігієнічних засобів у боротьбі проти масового педикульозу, кількість померлих — що, зрештою, сказав Аустерліц, цілком влаштувало керівників гето — тільки за десять місяців з серпня 1942 року до травня 1943 року перевищила двадцять тисяч, внаслідок чого столярна майстерня, розміщена в колишній кінній школі, була не в змозі виготовляти достатню кількість дощаних трун, тож поруч із міською брамою на

виїзді в напрямку Богусевіце в казематі було облаштовано центральний морг, у якому часом набиралося до п'ятисот трупів, які складали штабелями, а тим часом чотири нафтові печі крематорію із сорокахвилинним інтервалом працювали день і ніч, завантажені до крайньої межі своїх потужностей, сказав Аустерліц, і вся ця всеохопна система інтернування та примусової роботи в Терезієнштадті, так повів далі Аустерліц, врешті була спрямована виключно на знищення життя мешканців гето, і, як показує реконструкція Адлера, цю систему розподілу всіх функцій і компетенцій регулювали з абсурдним адміністративно-технічним ентузіазмом: від використання цілих робітничих бригад на будівництві залізничної гілки між Богусевіце й фортецею аж до призначення окремого відповідального за хід годинника на вежі зачиненої католицької церкви, — ця система мала перебувати під постійним наглядом і подавати статистичні звіти, особливо щодо загальної кількості осіб, яких утримували в гето, а це було надзвичайно трудомістким завданням, що виходило далеко за межі подібного обліку в цивільних умовах, адже постійно прибували нові транспорти, регулярно проводилися відсортовування людей, яких відсилали з гето з поміткою *R. n.e. — Rückkehr nicht erwünscht*, тобто «повернення не бажане», тож ті есесівці, які за це відповідали і для яких точність цифр належала до найбільших чеснот, часто проводили переписи населення, навіть одного разу, сказав Аустерліц, за межами фортеці, то було 10 листопада 1943 року в богусевицькій котловині, за міським муром посеред відкритого поля, куди вигнали все населення гето, — разом із дітьми, старими та хворими, які ледве могли пересуватися, — після того, як на світанку їх зігнали на двори перед бараками, а потім під вартою озброєних жандармів вивели в поле, де розбили на «коробки», з яких не можна було виходити навіть на хвилину й кожна з яких мала спереду дерев'яну табличку з номером, вони мусили стояти так на листопадовому холоді увесь день, чекаючи на есесівців, котрі врешті, коло третьої години, з'явилися на своїх мотоциклах і розпочали процедуру перерахунку, яку потім повторювали ще двічі, аж поки не переконалися, що одержане число разом із незначною кількістю тих, хто залишився за мурами, справді відповідає тій чисельності, яку вони й припускали і яка, за їхніми підрахунками, становила сорок тисяч сто п'ятдесят чотири особи, після чого есесівці одразу поїхали, водночас забувши віддати наказ



повертатися до міста, тож багатотисячний людський натовп того сірого дня 10 листопада, змокнувши в богусевицькій котловині до кісток і перебуваючи в дедалі сильнішому сум'ятті, стояв там до самої темряви, згорбившись і хитаючись як тростини під поривами дощу, що заливав усе довкруг, аж поки врешті, охоплені панікою, люди кинулися бігти назад у місто, з якого переважна більшість після примусового поселення виходила тільки цей єдиний раз і де невдовзі, сказав Аустерліц, із початком нового року, через запланований на початок літа 1944 року візит представників Червоного хреста, що його відповідальні інстанції Райху вважали гарною нагодою диссимуляції депортаційної системи, було розгорнуто так звану кампанію покращення, під час якої мешканці гето під наглядом СС мали здійснити широкомасштабну програму благоустрою та поліпшення гігієни: було розбито газони, прокладено доріжки, виділено гайок для поховання урн і створено колумбарій, скрізь установлено лавочки та вказівники, які на німецький манер були оздоблені вирізаними з дерева веселими фігурками й квітами, було висаджено до тисячі кущів троянд, організовано ясла для малюків, які ще не вмiли ходити, і дитячий садок для молодших дітей, оздоблений декоративними фризми, з пісочницями, мілким басейном і каруселями, а колишній кінотеатр *Orel*, який дотепер був жалюгідним притулком для найстарших мешканців гето і в якому зі стелі в сутінках похмурого приміщення звисала велетенська люстра, всього за кілька тижнів був переобладнаний в концертно-театральний зал, а в інших місцях повідкривалися магазини, заповнені товарами зі складів СС, то були продуктові й господарські крамниці, магазини одягу для чоловіків і жінок, взуттєві крамниці, магазини з білизною, товарами в дорогу й валізами; з'явився також і санаторій, молитовний дім, бібліотека, спортивна зала, відділ пошти та прийому й видачі бандеролей, банк, директорський кабінет, умебльований командирським столом і клубними кріслами, а також кав'ярня, перед якою були виставлені розкладні стільці та парасольки, що ніби припрошували перехожих зануритися в затишну атмосферу курорту, і тим заходам з упорядкування й покращення не було кінця, скрізь щось пиляли, стукотіли молотками, білили й фарбували, аж поки настав день візиту, і Терезієнштадт, — після того, як під час всієї цієї веремії сім із половиною тисяч осіб не надто презентабельного вигляду, так би

мовити, з метою прорідження населення міста відправили на схід, — перетворився на справжнє «потьомкінське» ельдорадо, яке, можливо, навіть зачаровувало деяких його в'язнів чи й сповнювало їх певними сподіваннями; і от сюди нарешті прибула комісія з двох данців та одного швейцарця, яких за наперед визначеним комендатурою детальним планом і погодинним графіком водили вуличками та чистесенькими, ще зранку видраями милом доріжками, щоб ті могли на власні очі переконатися в тому, що за привітні й задоволені люди, які не знають жахів війни, визирають тут із вікон, як акуратно вони вбрані, як добре доглянуті нечисленні хворі, яку пристойну їжу роздають у тарілках і який великий раціон хліба видають у білих здвоєних рукавичках, як на кожному розі тут можна побачити афіші, що запрошують на спортивні змагання, у кабаре, на театральні вистави й концерти, і як жителі міста увечері після роботи збираються тисячами на фортечних мурах і бастіонах, щоб подихати там свіжим повітрям, майже як пасажери на океанському лайнері, що вирушив у навколосвітню подорож, загалом — цілком заспокійлива картина, яку німці чи то з метою пропаганди, чи з метою виправдання своїх дій перед самими собою по закінченні візиту делегації зафіксували на кіноплівці, створивши фільм, більшість учасників зйомок якого, як повідомляє Адлер, сказав Аустерліц, ще в березні 1945 року були вже мертві, тоді як сам фільм супроводжувала фонограма єврейської народної музики, а по закінченні війни в британській зоні окупації було знайдено одну копію цього фільму, яку, щоправда, сам Адлер, сказав Аустерліц, так ніколи й не побачив і яку зараз вважають безповоротно втраченою. Декілька місяців, сказав Аустерліц, я намагався через Британський воєнний музей знайти якісь вказівки, що вивели б мене на слід цього фільму, адже хоч я й побував у Терезієнштадті напередодні мого від'їзду з Праги й надзвичайно ретельно, до останньої примітки, проштудіював звіт Адлера про тамтешні умови життя, проте я був неспроможний подумки перенестися в гето й уявити собі, що там, у тому місці, у той час мусила перебувати Агата, моя матір. Я все думав про те, що коли знайдеться той фільм, то, можливо, я побачу або принаймні зможу краще уявити, як там все було насправді, знову й знову я уявляв собі, що без жодного сумніву впізнаю Агату, ще молоду жінку проти мене теперішнього, серед гостей фальшивої кав'ярні, як продавчиню в

галантерейній крамниці, де вона обережно дістає з шухляди пару чудових рукавичок, або ж на сцені в ролі Олімпії з п'єси «Оповідання Гофмана», яку, як повідомляв Адлер, ставили в Терезієнштадті під час заходів із упорядкування міста. Окрім того, я уявляв собі, сказав Аустерліц, як Агата в літній сукні та легкому габардиновому пальтечку йде провулком, сама серед мешканців гето, що прогулювалися містом, як вона дивиться просто на мене й підходить все ближче і ближче, аж поки насамкінець виходить за межі фільму й зникає в мені. Саме через ці фантазії мене охопило надзвичайне хвилювання, коли Британському воєнному музею таки вдалося через берлінський Федеральний архів замовити касету з копією того фільму про Терезієнштадт, який я шукав. Досі чудово пам'ятаю, сказав Аустерліц, як в одній із відеокабін музею я тремтячими руками встромив касету в чорний отвір відеомагнітофона і як потім, не зовсім вловлюючи, що там відбувається, бачив перед собою різні виробничі процеси в кузні з молотом і ковадлом, у гончарній майстерні, в ательє скульптора, у лимарні та в майстерні пошиву взуття — безперервне, позбавлене сенсу гупання молотком, заточування, зварювання, кросення, склеювання та зшивання, бачив як на кілька секунд переді мною суцільною вервечкою виникали ці чужі мені обличчя, як робітники й робітниці в кінці робочого дня виходили з бараків і йшли навпростець чистим полем під небом, всіяним нерухомими білими хмаринками, як грають у футбол на внутрішньому дворі казарми перед цілим натовпом глядачів, що збилися до купи поміж аркадами, а також тісняться на галереях першого й другого поверхів, як у центральній бані чоловіки стоять під душем, як доглянуті пани в бібліотеці беруть книжки на абонемент, як звучить справжній симфонічний оркестр, як по той бік фортечних мурів у залитих сонячним світлом городах працюють декілька десятків людей, підгортаючи грядки, поливаючи кущики помідорів і квасолі, а також оббирають з листків капусти гусінь капустяного білана, як потім настає вечір і задоволені з вигляду люди сидять на лавках, як дітям дозволяють ще трохи пострибати й побігати, як одна жінка читає книжку, а інша бесідує із сусідкою, а дехто, спершись на підвіконня, просто визирає з вікна, як то раніше зазвичай робили в час, коли опускалися сутінки. Та спершу жодну з цих картин я не міг сприйняти, вони лише мерехтіли перед моїми очима, ніби якийсь постійний подразник, що тільки посилював свою

дію, аж раптом я з жахом збагнув, що берлінська касета, підписана оригінальною назвою фільму «Фюрер дарує євреям місто», була просто чотирнадцятихвилинною нарізкою окремих сцен із початку фільму, де я, всупереч своїм сподіванням, ніде не побачив Агату, хоча й стільки разів знову і знову проглядав той фільм, ретельно придивляючись до миготливих облич і намагаючись її упізнати. Зрозумівши, що краще роздивитися картини, які, щойно виринувши на екрані, відразу й зникали, просто неможливо, я врешті подумав, що варто замовити сповільнену копію цього терезієнштадського фрагмента, і справді, у такому варіанті фільму, який розтягся на цілу годину, тобто тривав учетверо довше, мені після численних переглядів вдалося помітити речі й обличчя, які до того залишалися поза моєю увагою. Щоправда, тепер виникало таке враження, що чоловіки й жінки працюють у майстернях ніби вві сні, так багато часу було їм потрібно, щоби під час шиття голка з ниткою піднялася вгору, так важко опускалися їхні повіки, так повільно ворушилися їхні уста й так неквапно оберталися вони до камери. Здавалося, що вони не ходили, а зависали в повітрі, так ніби їхні ноги вже не торкалися землі. Самі постаті були нечіткі, й особливо у сценах, які відбувалися надворі, при яскравому денному світлі, вони розпливалися по краях, подібно до обрисів людської руки на паризьких флюїдних знімках та електрографіях, зроблених Луї Драже на рубежі століть. Численні пошкодження на плівці, які я до того майже не помітив, тепер розпливалися просто посеред кадру, стирали його, залишаючи світлі візерунки, поцятковані чорними плямками, що нагадували мені аерофотозйомку з крайньої Півночі або те, що можна бачити в краплі води під мікроскопом. Та найжахнішим у цій сповільненій копії, сказав Аустерліц, була метаморфоза звуків. У короткій сцені на самому початку, у якій було показано, як обробляють розпечене залізо й підковують на кузні вола, на звуковій доріжці берлінської копії весела полька якогось австрійського оперетного композитора перетворилася на похоронний марш, що звучав тепер просто з гротескною сповільненістю, так само й інші мелодії, що супроводжували фільм, з яких я зміг упізнати лише канкан з *La vie parisienne*<sup>[94]</sup> та ще скерцо зі «Сну в літню ніч» Мендельсона, звучали ніби в якомусь підземному царстві, у якихось жахливих глибинах, так сказав Аустерліц, до яких ще ніколи не долинав людський голос. З коментаря диктора нічого вже

не можна було розібрати. Там, де на берлінській копії бадьорий голос, що з силою виривався з горлянки, розповідав про оперативні команди та робочі сотні, які відповідно до потреб проводили різні роботи й за нагоди перекваліфіковувалися, так що кожен охочий до праці мав можливість безперешкодно влитися у виробничий процес, — на цьому місці, сказав Аустерліц, можна було почути лише якесь лячне гарчання, яке раніше я чув тільки одного разу, надзвичайно жаркого першотравневого дня багато років тому, коли гуляв у паризькому *Jardin des Plantes*, і, відчувши себе недобре, якийсь час сидів на лавці біля вольєра з птахами, неподалік від павільйону хижаків, у якому невидимі для мене леви й тигри, що, як мені тоді здавалося, сказав Аустерліц, втратили в ув'язненні глузд, здіймали невдоволений рев, який годинами ніяк не припинявся й не стихав. І потім, провадив далі Аустерліц, є там ще наприкінці доволі довгий епізод з прем'єри одного музичного твору, написаного в Терезієнштадті, якщо не помиляюся, ішлося про «Штудію для струнного оркестру» Павела Гасса. Спершу ми ззаду дивимося у залу, вікна якої відчинені навстіж і в якій сидить безліч глядачів, але не рядами, як зазвичай на концертах, а ніби в якійсь кнайпі за столиками на чотирьох, вони сидять на стільцях, які, очевидно, були виготовлені в столярній майстерні гето і виглядали так, ніби вони з альпійського шале, навіть із сердечками, вирізаними на спинках. Під час концерту камера бере крупним планом окремих осіб, серед них і одного старшого пана, чия коротко підстрижена сива голова займає праву половину кадру, а в лівій половині з'являється обличчя молодої жінки, майже непомітне на тлі темних тіней, які огортають її, саме тому цю жінку я спершу й не побачив. На шиї в неї, сказав Аустерліц, було намисто, три разки якого заледве можна було вирізнити на темній закритій сукні, а збоку у волоссі в неї була біла квітка. Саме такою, спираючись на свої



розпливчасті спогади та нечисленні деталі, які я маю сьогодні, я уявляв актрису Агату, саме так, гадаю, вона й виглядала, знову й знов заглядаю я в це водночас чуже і знайоме обличчя, сказав Аустерліц, перемотую плівку назад, ще і ще раз, та дивлюся на таймкод у верхньому лівому куті екрана, цифри, які затуляють частину її чола, хвилини й секунди, від 10:53 до 10:57 і соті частки секунди, які так швидко прокручуються, що їх неможливо ні прочитати, ні розгледіти. — На початку цього року, мовив Аустерліц, коли вийшов із глибокої задуми, як то часто бувало з ним під час оповіді, і нарешті взявся розповідати далі історію свого життя, отже, на початку цього

року, сказав він, невдовзі після нашої зустрічі, я вдруге поїхав до Праги, відновив свої розмови з Верою, відкрив для неї в банку щось на кшталт пенсійного рахунку й загалом доклав зусиль, щоб, наскільки то було в моїх силах, поліпшити їй умови життя. Коли надворі було не надто холодно, ми викликали таксиста, якого я найняв, щоб він за потреби возив Веру, і той віз нас у місця, про які вона згадувала в розмовах і, за її словами, сама не бачила цілу вічність. З вежі на Петршинському пагорбі ми знову дивилися на місто, а також на машини й поїзди, що повільно повзли берегами Влтави й мостами. Ми трохи гуляли під блідим зимовим сонцем у ботанічному саду, якимось зайшли в планетарій на Голешовіце й провели в ньому зо дві години, згадуючи то французькі, то чеські назви сузір'їв, які могли впізнати, а одного разу заїхали аж до Лібока, у тамтешній лісопарк, де посеред чудової місцини стоїть зіркоподібний замиський палац, споруджений тирольським ерцгерцогом Фердинандом, про той палац згадувала Вера й казала, що він був улюбленим місцем замиських прогулянок Агати й Максиміліана. Чимало днів провів я також у празькому театральному архіві на вулиці Целетній, де переглядав документи за 1938 і 1939 роки, і там, серед листів, особистих справ, театральних програмок і пожовклих газетних вирізок я натрапив на непідписане фото однієї актриси, яка, здається, відповідала моєму неясному спогаду про матір і в якій Вера, — яка перед тим довго роздивлялася зроблену мною світлину жіночого обличчя з фільму й, похитавши головою, відклала її вбік, — одразу й безсумнівно, як вона сказала, впізнала Агату, якою та була тоді. Розмовляючи



про це з Аустерліцом, ми незчулися, як пройшли весь шлях від цвинтаря за шпиталем Святого Климента аж до Ліверпуль-стрит. Коли ми прощалися перед вокзалом, Аустерліц передав мені конверт, який мав із собою і в якому була та світлина з праського театрального архіву, на згадку, як він сказав, і повідомив, що збирається до Парижа, щоб спробувати розшукати там батькові сліди й перенестися в той час, коли він сам жив у Парижі, де, з одного боку, позбувся свого фальшивого англійського життя, а з іншого — почувався пригніченим від глухого почуття, що він чужий як у цьому, спершу незнайомому місті, так і будь-де на світі.

\*



У вересні того ж року я одержав від Аустерліца вітальну поштівку з новою адресою (6, *rue des cinq Diamants*<sup>[95]</sup> в тринадцятому окрузі Парижа), що, як я вже знав, було рівноцінно запрошенню відвідати його за першої нагоди. Коли я прибув на Північний вокзал, то в Парижі, після страшної посухи, що тривала два місяці й завдала великої шкоди багатьом регіонам країни, все ще панувала літня спека, яка трималася аж до жовтня. Вже із самого ранку термометр піднімався вище двадцяти п'яти градусів, а ополудні місто буквально задихалося під тягарем велетенської хмари випарів бензину й свинцю, що як купол накривала весь Іль-де-Франс. Синювато-сіре повітря, від якого перехоплювало подих, залишалось нерухомим. Транспорт дюйм за дюймом просувався бульварами, високі кам'яні фасади тремтіли в розпеченому повітрі як дзеркальні відображення, листя дерев у Тюільрі та Люксембурзькому саду зовсім пожухло, люди в потягах метро та в безкінечних підземних переходах, якими гуляв гарячий вітер пустелі, були втомлені до краю. Як ми й домовлялися, я зустрівся з Аустерліцом у день свого приїзду в бістро-барі *Le Havane* на бульварі Огюста Бланкі, неподалік від станції метро «Гласьєр». Коли я ввійшов до цього закладу, який справляв доволі похмуре враження навіть серед білого дня, на великому, закріпленому на стіні телевізійному екрані, що був не менший від двох квадратних метрів, показували цілі хмари диму, від яких в Індонезії вже багато тижнів задихалися села й міста, а тим, хто з якихось причин таки наважився в протигазі вийти з дому, на голови сипався сіро-білий попіл. Якийсь час ми обоє споглядали картини цієї катастрофи на іншому кінці світу, аж ось Аустерліц без жодного вступу, що було цілком у його манері, розпочав свою оповідь. Під час мого першого перебування в Парижі в кінці п'ятдесятих років, сказав він, обернувшись до мене, у мене була кімнатка, яку я найняв у майже прозорої пані на ім'я Амелі Сер у домі № 6 на вулиці Еміля Золя, всього за кілька кроків від моста Мірабо, безформну бетонну масу якого я й досі бачу у своїх жахлих кошмарах. Власне, я мав намір знову найняти кімнату саме там, на вулиці Еміля Золя, але потім вирішив зупинитися десь тут, у тринадцятому окрузі, де мій батько, Максиміліан Айхенвальд, останньою адресою якого була вулиця Барро, якийсь час мав прогулюватися, перш ніж безслідно й безповоротно зник. У кожному разі, всі мої розвідки щодо цього будинку, який зараз стоїть майже порожній, були безрезультатними й

так само безрезультатними були мої запити у відділах реєстрації громадян, як через усім добре відому непривітність паризьких чиновників, що цього спекотного літа була особливо помітна, так і тому, що й мені самому з кожним разом ставало дедалі важче в різних кабінетах розповідати про мою, за моїми власними словами, «безнадійну справу». Тож невдовзі, без жодного плану й мети, я вже бродив боковими вулицями, які відходили від бульвару Огюста Бланкі, з одного боку я підіймався аж до площі Італії, а з іншого — спускався вниз, до станції «Гласьєр», все ще плекаючи нічим не підкріплену надію, що мені назустріч раптом йтиме батько, сам живий і здоровий, або ж він виходитиме з тих чи тих вхідних дверей. Так само й тут я годинами сидів на своєму місці й намагався уявити батька в його вже трохи поношеному двобортному костюмі сливового кольору, як він, схилившись над одним зі столів у кав'ярні, пише листа, що так ніколи й не надійшов до його близьких у Празі. Щоразу подумки я повертався до того самого питання, чи втрапив він тоді в першу паризьку облаву в серпні 1941 року й був інтернований в недобудований табір за містом, у Дрансі, а чи його взяли пізніше, у липні наступного року, коли ціла армія французьких жандармів повихоплювала тринадцять тисяч євреїв з їхніх помешкань під час так званої *grande rafle*<sup>[96]</sup>, коли більше сотні переслідуваних із відчаю викинулися з вікон або якимось іншим способом наклали на себе руки. Іноді мені здавалося, що я бачу перед собою поліцейські машини без



віконець, як вони шугають вулицями завмерлого від жаху міста, бачу натовпи людей, зігнаних на Зимовому велодромі у табір просто неба, бачу товарні потяги, якими невдовзі їх вивозили з Дрансі й

Бобіньї; бачу картини їхньої подорожі Великим німецьким райхом, бачу батька, ще досі в своєму гарному костюмі та в чорному оксамитовому капелюсі на голові, бачу, як він сидить із прямою спиною, такий спокійний серед усіх цих наляканих людей. А потім я думав собі, що Максиміліан таки мав би вчасно залишити Париж, що він, напевне, поїхав на південь, пішки перейшов Піренеї й дорогою десь пропав. Або ж мені здавалося, як я вже казав, сказав Аустерліц, що батько досі в Парижі й просто чекає на, як то кажуть, слушну нагоду, щоб зголоситися. Такі відчуття виникали в мене виключно в тих місцях, які належали радше минулому, ніж сьогоденню. Якщо я, наприклад, десь блукаючи містом, зазірав у який-небудь тихий двір, у якому десятиліттями нічого не змінювалося, я майже фізично відчував, як сповільнюється течія часу в гравітаційному полі забутих речей. Мені здавалося, що всі моменти нашого життя збивалися до купи в єдиному просторі, так ніби майбутні події вже існували й лише очікували на те, щоб ми опинилися всередині них, так, як ми, приймаючи запрошення, опиняємося в якомусь конкретному будинку. І хіба не може такого бути, що ми і в минулому, у якому вже були і яке вже майже повністю стерлося, домовилися про зустрічі й мусимо відвідати там певні місця та певних людей, які ніби залишаються зв'язаними з нами навіть по той бік часу? Ось так, одного похмурого ранку я опинився на цвинтарі Монпарнас, заснованому Милосердними братами ще в XVII столітті, на полі, що колись належало до *Hôtel de Dieu*<sup>[97]</sup>, а сьогодні оточене високими офісними будинками, де я бродив посеред виділених в окрему ділянку могил Вельфлінів, Вормсерів, Меєрберів, Гінзбергів, Франків та багатьох інших єврейських родин, водночас мені здавалося, що я, той, хто так довго нічого не знав про своє походження, завжди був разом із ними або ж вони мене завжди супроводжували. Я перечитав і запам'ятав для себе всі їхні гарні німецькі імена — на згадку про господарку найнятої мною кімнати на вулиці Еміля Золя я додав сюди ще й чоловіка на ім'я Іпполіт Сер, 1807 року народження, з Неф-Бризака, якого спершу звали Іпполіт Гірш<sup>[98]</sup> і який, згідно з табличкою на могилі, довгі роки прожив у шлюбі з Антуанеттою Фульдою з Франкфурта й помер 8 березня 1890 року, шістнадцятого дня місяця адара<sup>[99]</sup> 5650 року в Парижі. Серед дітей цього подружжя, що переселилося до французької столиці з Німеччини, були Адольф і Альфонс, а також Жанна і Поліна, які

привели в дім панів Ланцберга та Окса, що стали зятями, а за ними йшло ще одне покоління аж до Гуго та Люсі Зюсфельд, уродженої Окс, про яких в глибині вузького мавзолею повідомляла меморіальна табличка, що її майже повністю затуляли засохлі паростки аспарагуса, на табличці було написано, що це подружжя померло 1944 року під час депортації. Від того часу, від якого зараз нас



відділяє півстоліття, тоді минуло трохи більше десяти років, адже саме тоді, у листопаді 1958 року я зі своїми убогими пожитками перебрався на квартиру Амелі Сер на вулиці Еміля Золя, так

подумалося мені, сказав Аустерліц, коли крізь тонке гілля аспарагуса я розібрав ряд літер, які склалися в слова *morts en déportation*<sup>[100]</sup>. Що ж воно таке, запитав я себе, дванадцять чи тринадцять таких років? Хіба вони не перетворюються на одну, незмінно болючу точку? Чи була Амелі Сер, що пригадується мені як майже безтілесна особа, останньою, хто вижив з її роду? Може, саме тому ніхто не зробив напис про неї на родинному мавзолеї? Чи справді її поховали саме тут, а може, вона, так само, як Гуго і Люсі, розтанула в сірому повітрі? Що ж стосується мене самого, — так після довгої паузи продовжив Аустерліц свою оповідь, — то тоді, під час мого першого перебування в Парижі, як, зрештою, і в подальшому житті, я намагався не відволікатися від предмета своїх досліджень. На тижні я щодня ходив до Національної бібліотеки на вулиці Ришельє, де в мовчазній солідарності з іншими численними відвідувачами, зануреними в розумову діяльність, сидів на своєму місці аж до самого вечора, поринувши у читання набраних дрібним шрифтом приміток тих праць, які я взявся вивчити, а потім переходив до книжок, згаданих у цих примітках, щоб пізніше перейти до вивчення приміток уже цих нових книжок і так далі, відходячи від наукового опису дійсності до найхимерніших деталей та опиняючись таким чином у стані постійної регресії, що вилилося в цілком заплутану форму моїх мудруватих і страшенно розгалужених нотаток. Зазвичай поряд зі мною сидів один уже старший пан зі старанно зачесаним волоссям і в нарукавниках, він десятиліттями працював над словником церковної історії, у якому дійшов до літери К, тож було ясно, що він ніколи не зможе завершити свою працю, своїм крихітним, буквально бісерним почерком він без найменшого вагання та жодних виправлень заповнював одну за одною свої маленькі картки й викладав їх за певною системою перед собою. Якось пізніше, сказав Аустерліц, у короткому чорно-білому фільмі про внутрішнє життя Національної бібліотеки я бачив, як працює пневматична пошта — повідомлення надходять з читальних залів до книгосховищ, рухаючись, так би мовити, нервовою системою, — і як науковці, пов'язані з бібліотечним апаратом, разом утворюють надзвичайно складну єдність, що постійно розвивається й живиться міриадами слів, щоб, зі свого боку, продукувати нові міриади слів. Думаю, що той фільм, який мені вдалося побачити лише раз і який в моїй уяві ставав дедалі фантастичнішим і неймовірнішим, називався

*Toute la mémoire du monde*<sup>[101]</sup> і був знятий Аленом Рене. Тоді мене доволі часто займало питання: коли я сиджу в читальному залі, сповненому тихого гудіння, шурхотіння й покашлювання, то перебуваю на острові блаженних чи, навпаки, у виправній колонії, — це питання не йшло мені з голови й того дня, що особливо врізався мені в пам'ять, коли я зі свого постійного місця у відділі рукописів та історичних документів на другому поверсі, напевне, добру годину дивився на ряд високих вікон протилежного тракту, у яких відбивався дах, критий темними плиточками шиферу, вузькі комини з червонуватої цегли, ясне, крижано-синє небо та білосніжний бляшаний флюгер із вирізаною в ньому блакитною, як небо, ластівкою, що, здавалося, плавно здіймалася вгору. Відображення в старих віконних шибках були трохи хвилястими, брижуватими, і я ще пригадую, сказав Аустерліц, що від погляду на них у мене з якоїсь незбагненої причини виступили сльози. До речі, саме того дня, додав Аустерліц, Марі де Верней, яка так само, як і я, працювала у відділі історичних документів і яка, очевидно, помітила мій несподівано зажурений настрій, потай підсунула мені цидулку із запрошенням на каву. У тому стані, в якому я перебував, я навіть не усвідомив, якою незвичною була її реакція, у відповідь я лише мовчазно кивнув, виказуючи згоду і, можна сказати, майже покійно спустився з нею сходами, потім через внутрішній двір вийшов із бібліотеки й вузькими вуличками, у яких цього свіжого й навіть чомусь урочистого ранку так приємно повівало чистим повітрям, пройшовся в бік Пале-Роялю, де ми довго сиділи під аркадами просто перед якоюсь вітриною, у якій, наскільки я пригадую, сказав Аустерліц, сотні й сотні олов'яних солдатиків у строкатих одностроях наполеонівської армії були вишикувані в похідному та бойовому порядку. Під час цієї першої зустрічі, так само, як і протягом пізніших, Марі майже нічого не розповідала мені про себе та про своє життя, можливо, через те, що вона походила з дуже шляхетної родини й, напевно, здогадувалася, що я, власне, походив нізвідки. Розмова в кафе під аркадами, під час якої Марі замовила м'ятний чай, а потім ванільне морозиво, після того, як ми з'ясували, що маємо спільні інтереси, оберталася довкола речей, пов'язаних з історією архітектури, так, зокрема, я ще добре пам'ятаю, що мова зайшла про паперовий млин в Шаранті, який Марі незадовго до цього відвідала з одним зі своїх кузенів і який, за її словами, сказав Аустерліц, належав до



найтаємничіших місць, які вона будь-коли бачила. Велетенська, складена з дубових балок будівля, що часом аж стогне під власною вагою, стоїть, майже повністю сховавшись за деревами й кущами, на вигині темно-зеленої річки, сказала Марі. Двоє братів, які мали відточені, професійні рухи, хоча один з них косив оком, а в другого одне плече було вище за інше, провадили всередині перетворення розбухлої маси, утвореної зі старого паперу й ганчір'я, на чисті, нові аркуші, які потім сушилися на стелажах на просторому верхньому поверсі. Там, у папірні, сказала Марі, тебе огортають німі сутінки, і денне світло пробивається тільки крізь щілини жалюзі, ти чуєш, як тихенько жебонить вода, переливаючись через греблю, як натужно обертається жорно водяного млина, і прагнеш лише вічного спокою. Все, що означала Марі для мене пізніше, сказав Аустерліц, було в цій історії про паперовий млин, через яку вона, не говорячи нічого про себе, відкрила мені свою душу. У наступні тижні й місяці, так повів далі свою оповідь Аустерліц, ми часто виходили прогулятися в Люксембурзький сад, у Тюїльрі чи Сад рослин, де походжали туди й сюди еспланадою вздовж рядів доглянутих платанів, повз західне крило музею природознавства, залишаючи його по праву руку, а потім по ліву, до оранжереї й назад, а тоді звивистими доріжками альпійського саду або й через похмуру територію зоопарку, у якому колись були виставлені напоказ великі тварини, доправлені з африканських колоній: слони, жирафи, носороги, дромедари та крокодили, тоді як зараз, сказав Аустерліц, більшість вольєрів, обладнаних жалюгідними залишками природи, обрізаними колодами, штучними скелями й ставочками, порожні й покинуті. Нерідко під час наших прогулянок ми натрапляли на дитину, що її дорослі часто приводили в зоопарк, і чули, як вона вигукує: *Mais il est où? Pourquoi il se cache? Pourquoi il ne bouge pas? Est-ce qu'il est mort?*<sup>[102]</sup> Я лише пригадую, що там, на лисому, запилюженому терені я бачив сімейство косуль, які в добрій злагоді та водночас із острахом стояли гуртом біля годівниці із сіном і що Марі сама попрохала мене зробити знімок цієї групи. Тоді вона ще сказала щось таке, що



я запам'ятав на все життя, сказав Аустерліц, а саме, що замкнені тут тварини і ми, їхні людські глядачі, дивимося одне на одного *à travers une brèche d'incomprehension*<sup>[103]</sup>. Кожну другу або третю неділю, вів Аустерліц далі, спрямувавши свою оповідь в іншому керунку, Марі проводила у своїх батьків або в родичів, які мали багато маєтків, почасти в лісистій місцевості Комп'єнь, а почасти далі на північ, у Пікардії, і коли її не було в Парижі, у мене на душі ставало неспокійно, тоді я регулярно досліджував околиці міста, я їхав на метро в Монтрей, Малакоф, Шарантон, Бобіньї, Баньйоле, Ле-Пре-Сен-Жермен, Сен-Дені, Сен-Манде або в інші місця, походжав безлюдними в неділю вулицями й робив сотні фотографій із краєвидами передмість, які своєю порожнечою, як я пізніше зрозумів, цілком відповідали моему сирітському стану. Під час однієї з цих передміських екскурсій однієї незвично похмурої вересневої неділі, коли із південного заходу небом сунули сірі грозові хмари, поряд із Мезон-Альфур, на величезній території заснованої тут двісті років тому ветеринарної школи я натрапив на невідомий мені до того часу ветеринарно-медичний музей. Біля вхідної брами сидів старий мароканець, який був одягнутий у щось на кшталт бурнусу<sup>[104]</sup> і мав на голові феску. Вхідний квиток, який він продав мені за двадцять франків, я й досі ношу в своєму портмоне, сказав Аустерліц і, доставши його, передав мені через стіл у бістро, де ми сиділи, так, ніби то було щось надзвичайно особливе.

PROG. N° L754115	Reçu par et. 6/02/09	1 Poto ECOLE VÉTÉRINAIRE		20 ECOLE VÉTÉRINAIRE	
DATE	NOM de la société véricante	REGIE DÉSIGNATION DES PRODUITS	VERSEMENT en numéraire	REG. chèques bancaires	CHEQUE postaux

Всередині музею, так розповідав Аустерліц далі, я не зустрів жодної живої душі, ні в пропорційному вестибюлі зі сходами, що вели нагору, ні в трьох музейних залах, розташованих на другому поверсі, і від цього ще більш лячною видавалася мені тиша, яку тільки посилювало рипіння паркету в мене під ногами, коли я проходив попри високі, аж до стелі, скляні шафи, заповнені препаратами, що були датовані переважно XVIII століттям або початком XIX-го: гіпсові відбитки щелеп різних жуйних тварин і гризунів, ниркові камені, що їх знайшли в циркових верблюдів, такі великі й ідеальної сферичної форми, як більярдні кулі; порося в розрізі, якому було всього кілька годин від народження, його органи під дією хімічного процесу діафанізації стали прозорими, і тепер, ніби глибоководна риба, що ніколи не бачила денного світла, воно плавало, занурене в рідину; білдувато-синій зародок коня, під тонкою шкірою якого для більшої контрастності в мережу кровоносних судин була вприснута ртуть, у тих місцях, де вона трохи повитікала, утворилися візерунки, подібні до морозяних квітів на склі; черепи й кістяки найрізноманітніших створінь, цілі системи травлення у формальдегіді, патологічно спотворені органи, зморщені серця й роздуті печінки, цілі дерева бронхових трубок, деякі з яких були заввишки три фути й нагадували закам'янілі, розгалужені нарости рудих коралів, а в тератологічному<sup>[105]</sup> відділі — найрізноманітніші патологічні відхилення будь-якого виду, янусоподібні та двоголові телята, кіклопи з непропорційно великими лобними пазухами, а також людська істота, що народилася в Мезон-Альфр у день заслання Наполеона на острів Святої Гелени і яка через свої зрослі докупи ноги скидалася на русалку, десятинога вівця та інші жахливі покручі, які склалися лише з якогось обривка хутра, скрюченого крила та половини кігтя.



Та значно страхітливою, сказав Аустерліц, була виставлена ззаду, в останньому кабінеті музею, фігура вершника в повний зріст, з якого відомий анатом і препаратор Оноре Фрагонар, що був у зеніті своєї

слави в післяреволюційні часи, майстерно зняв шкіру, так що в кольорах засохлої крові можна було ясно роздивитися кожне окреме пасмо напнутих м'язів як вершника, так і коня, який ніби рвався в атаку, вирячивши очі, а також синюваті жилки та вохристо-жовті сухожилля й зв'язки. Фрагонар, який походив зі знаменитої родини провансальських парфумерів, за час своєї професійної діяльності, сказав Аустерліц, препарував понад три тисячі трупів і частин тіла, тож, напевне, він мусив бути агностиком, який не вірив у невмирущість душі, він проводив дні й ночі, схилившись над смертю, огорнений солодкавим запахом гниття й, очевидно, спонуканий бажанням перетворити вразливу тілесну субстанцію, якій в найкоротший час загрожував розпад, на скляне диво, принаймні частково наділивши її вічним життям. Протягом кількох тижнів після відвідин ветеринарно-медичного музею, так продовжив Аустерліц свою історію, поглянувши у вікно на бульвар, я був неспроможний пригадати навіть децицію з того, що я вам оце саме розповів, оскільки на зворотному шляху з Мезон-Альфора в метро я вперше знепритомнів, потім такі напади неодноразово повторювалися й призводили до тимчасової втрати всіх ниток пам'яті, що в підручниках з психіатрії, наскільки мені відомо, сказав Аустерліц, описано терміном «істерична епілепсія». Лише тоді, коли я проявив фотографії, зроблені тієї вересневої неділі в Мезон-Альфорі, мені вдалося за допомогою цих світлин і терплячих запитань, якими скеровувала мене Марі, відтворити мої поховані в глибинах пам'яті враження. Я знову пригадав післяполуденну спеку, що вибілювала двори ветеринарної школи, коли я вийшов з музею, пригадав, що коли я йшов уздовж стіни, мені здавалося, ніби я опинився в неприступному місці серед стрімчаків, потім у мене виникла потреба трохи десь посидіти, але я все-таки пішов далі назустріч мерехтливим сонячним променям, аж поки не дістався до станції метро, де в гнітючій темряві тунелю безкінечно, як мені здалося, був змушений чекати наступного потяга. Вагон, у якому я їхав у напрямку Бастилії, сказав Аустерліц, був напівпорожній. Пізніше я міг пригадати лише одного цигана, що грав на губній гармоніці та ще якусь дуже темношкіру жінку з Індокитаю зі страшенно вузьким обличчям і глибоко посадженими очима. Про решту нечисленних пасажирів я можу тільки сказати, що всі вони крізь бокові вікна вдивлялися в темряву, у якій годі було щось розгледіти,

окрім дзеркального відображення того самого вагона, у якому вони сиділи. Поступово я став також пригадувати те, як під час поїздки мені раптово стало зле, як фантомний біль став ширитися в грудях і як я подумав, що зараз помру через слабе серце, успадковане мною не знати від кого. Я знову прийшов до тьми вже в шпиталі Сальпетрієр, куди мене доправили і де тепер — десь усередині цього велетенського комплексу будівель, що за кілька століть розрісся поміж Садам рослин та вокзалом Аустерліц в окремий всесвіт і в якому поступово розмилися межі між лікарнею та виправним закладом, — я перебував в одній із чоловічих палат, у яких нерідко лежало понад сорок пацієнтів. У тому напівпритомному стані, в якому я перебував там ще багато днів, мені здавалося, що я блукаю лабіринтом кілометрових коридорів, склепінь, галерей і гротів, у яких назви різних станцій метро — «Кампо Форміо», «Крима», «Елізе», «Єна», «Інваліди», «Оберкампф», «Семплон», «Сольферино», «Сталінград» — а також особливе забарвлення й відтінки в повітрі, здавалося, вказували на те, що тут було місце заслання для тих, хто поліг на полях слави або загинув іншою насильницькою смертю. Я бачив когорти цих нещасних, як вони купчилися вдалечині на мосту, переходячи на той бік, або йшли мені назустріч в підземних переходах, і всі вони мали незворушний, холодний і згаслий погляд. Іноді навіть увечері їх можна було побачити в одному з тунелів катакомб, де в подертих і запилених плюмажах вони мовчки сиділи на кам'яній підлозі один навпроти одного, виконуючи руками якісь шурхотливі рухи. А одного разу, пригадую, що тоді мій стан вже трохи покращився, сказав Аустерліц, я побачив самого себе в такому напівпритомному стані, побачив, як я, сповнений болісного почуття, ніби в мене всередині щось хоче вирватися із забуття, стояв у тунелі перед наклеєним на стіну мальованим рекламним плакатом, на якому було зображено щасливу родину під час зимової відпустки в Шамоні. На задньому плані здіймалися білосніжні вершини гір, а над ними було чудове блакитне небо, над верхнім краєм якого проглядала пожовкла смужка оголошення паризької міської адміністрації за червень 1943 року. Хто зна, сказав Аустерліц, що сталось би згодом зі мною в Сальпетрієр, адже поки я там лежав, то не міг згадати нічого ні про себе, ні про свою передісторію, ні про будь-що інше, і як мені потім розказували, говорив різними мовами якісь нісенітниці, тож хто зна, що сталось би зі мною, якби один санітар, рудий чоловік із

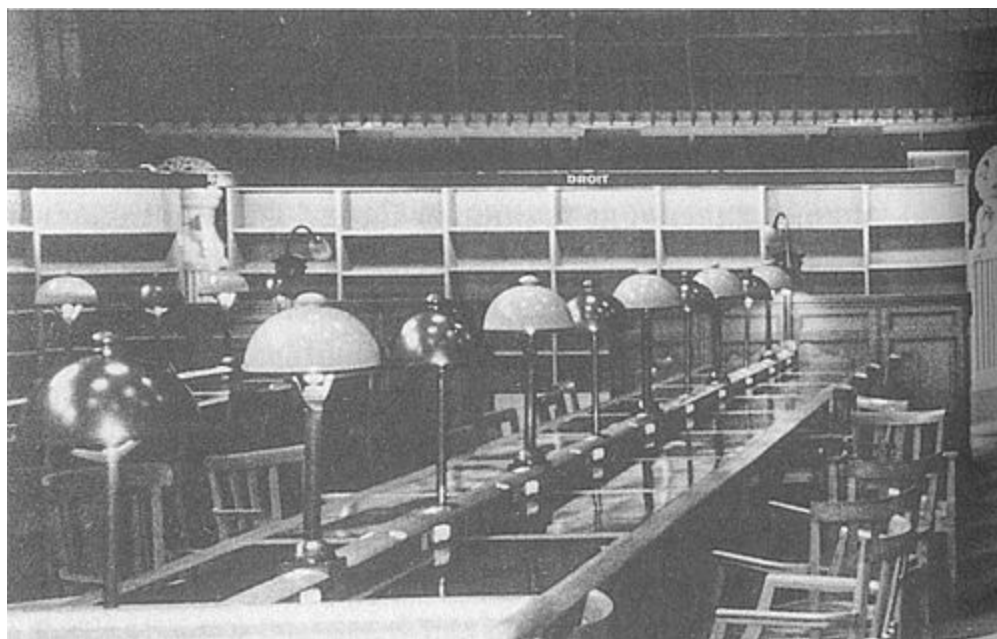
сяючим поглядом на ім'я Кентен Кіньяр не помітив у моєму блокноті нерозбірливі ініціали *M. de V.* та адресу: 7, *place des Vosges*<sup>[106]</sup>, яку Марі тоді, після нашої першої розмови в кафе під аркадами в Пале-Роялі написала в проміжку між рядками моїх нотаток. Після того, як її викликали сюди, вона просиджувала біля мого ліжка цілими днями й спокійним тоном говорила до мене, хоча спершу я й не знав, хто вона така, проте, сказав Аустерліц, я одразу відчув, що мене тягне до неї, особливо коли на мене навалювалася важка втома, і я з останніх сил намагався витягти руку з-під ковдри, щоб на прощання подати їй знак і водночас дати зрозуміти, що я сподіваюся на її повернення. Під час одного з її регулярних візитів у Сальпетрієр Марі принесла мені книжку з бібліотеки свого дідуся, то був невеликий медичний довідник, виданий 1755 року в Діжоні, *pour toutes sortes de maladies, internes et externes, inveterées et difficiles à guerir*<sup>[107]</sup>, як було сказано на титульній сторінці, справжній взірць друкарського мистецтва, у якому сам друкар Жан Ресер у присвяті, що передувала збірці рецептів, нагадував богочестивим і заможним паніям з вищих станів, що найвищою інстанцією, яка опікується нашими долями, їх було обрано для того, щоб стати знаряддям Божого милосердя, і якщо вони повернуть свої серця до покинутих і сповнених горя, то на них і на всіх інших членів їхніх родин зійде з небес щастя, загальний добробут і Боже благословіння. Кожен рядок цього пречудового переднього слова, сказав Аустерліц, я перечитав безліч разів, а також безліч разів прочитав я рецепти приготування ароматичних олій, порошків, есенцій і настоянок для заспокоєння хворих нервів, для очищення крові від соків чорної жовчі та позбавлення від меланхолії, у яких серед інгредієнтів були названі бліді й темні пелюстки троянд, березневі фіалки, персиковий цвіт, шафран, меліса й очанка, і справді, завдяки читанню цієї книжечки, з якої я досі знаю цілі уривки напам'ять, я повернув собі втрачену самосвідомість та дієвість пам'яті, сказав Аустерліц, і поступово переборов свою фізичну слабкість, яка паралізувала мене після відвідин ветеринарно-медичного музею, тож невдовзі я вже міг гуляти попід руку з Марі коридорами Сальпетрієр, у яких панувало розсіяне пилюжно-сіре світло. Після того, як мене виписали з цієї лікарняної твердині, що розпростерлася на тридцять гектарів і містила в собі всіх тих пацієнтів, розміщених на чотирьох тисячах ліжок, які в будь-який момент могли репрезентувати майже

весь реєстр можливих недуг людства, ми відновили наші прогулянки містом, провадив далі Аустерліц. До тих картин, які збереглися у мене в пам'яті, належить образ маленької дівчинки з розкошланим волоссям і крижано-зеленими очима, яка, стрибаючи через скакалку на одному з майданчиків, укритих утрамбованою вапняковою рінню, у Люксембурзькому саду, перечепилася об свій надто довгий дощовик і стовкла собі праве коліно. Цю сцену Марі сприйняла як дежавю, оскільки з нею, за її словами, точнісінько на тому самому місці трапилася така сама халепа, яка тоді здалася їй чимось стидким і вперше викликала в неї передчуття смерті. Невдовзі після того, одного туманного суботнього пообіддя ми гуляли напівзакинutoю територією, що простяглася між залізничними коліями вокзалу Аустерліц та Аустерліцькою набережною на лівому березі Сени, де в той час не було нічого, окрім сортувальних майданчиків, критих сховищ, товарних складів, митних терміналів і поодиноких гаражних підприємств. В одному з порожніх дворів, неподалік від території вокзалу, мандрівний цирк Бастіані встановив своє невелике, вже частенько латане шатро, прикрашене оранжевими жарівками. Ми зайшли туди, навіть не змовляючись, саме тоді, коли вистава добігала кінця. Кілька десятків дітей і жінок сиділи на низеньких ослінчиках довкола манежа, тобто, власне, це був навіть не манеж, сказав Аустерліц, а просто відділений першим рядом, посипаний кількома лопатами тирси круглий лужок, такий вузький, що там заледве міг бігти по колу навіть поні. Останній номер, на який ми ще встигли, виконував фокусник у темно-синій накидці, який зі свого циліндра добув чудового строкатого бантамського півника, що був не більший за сороку чи ворону. Цей барвистий пташок, на вигляд зовсім ручний, слухняно бігав мініатюрною доріжкою, перестрибуючи через безліч сходинок, драбинок і перешкод, які він мав здолати, а відповідною кількістю ударів дзьоба давав відповідь на арифметичні задачки на кшталт «скільки буде два на три» або «чотири мінус один», які фокусник показував йому на картонних картках із цифрами, написаними різним шрифтом; почувши якесь слово, мовлене пошепки, півник лягав на землю спати, але якимось боком, химерно виставивши одне крило, а потім нарешті знову зникав у глибинах циліндра. Після того, як фокусник розкланявся, світло повільно згасло, і коли наші очі призвичаїлися до темряви, ми побачили на куполі шатра безліч зірок,

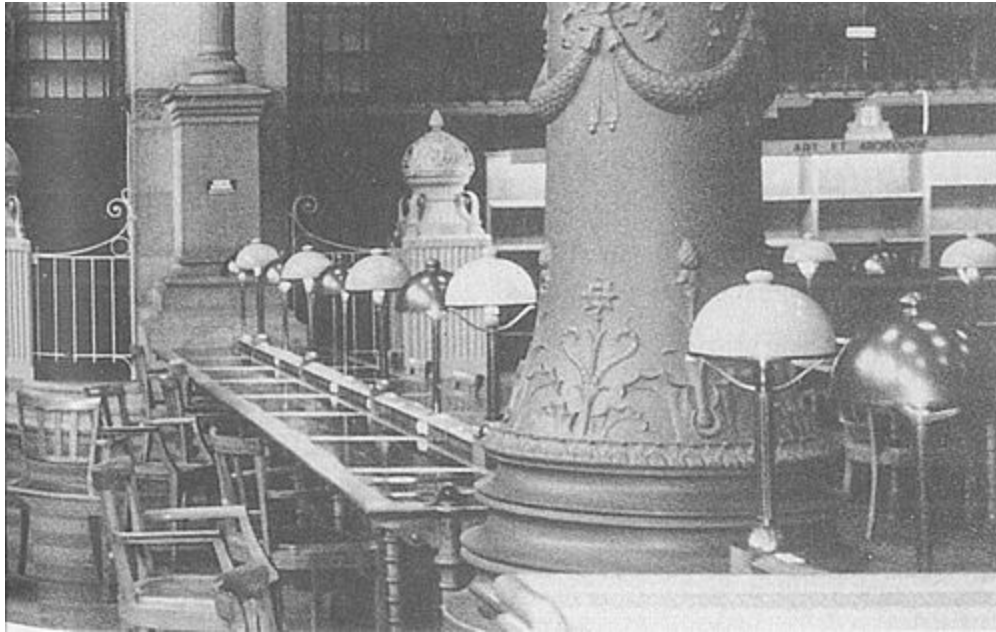


намальованих на тканині світлою фарбою, що справді створювало враження, ніби ми були надворі просто неба. І поки ми, ще сповнені певного хвилювання, як я пригадую, сказав Аустерліц, дивилися на це штучне небесне склепіння, яке було так близько до нас, що можна було майже дотягнутися до нього рукою, поступово на манеж вийшла вся трупа акторів, фокусник і його дуже гарна з себе дружина, а також трійко їхніх так само дуже гарних дітей із чорними кучериками, останнє дитя мало із собою ліхтар і вийшло в супроводі білосніжного гусака. Кожен із циркових артистів мав із собою музичний інструмент. Якщо не помиляюся, у них була поперечна флейта, трохи пом'ята труба, барабан, бандонеон і скрипка, всі вони були вбрані по-східному, у довгі, облямовані хутром плащі, а чоловіки мали на голові світло-зелені тюрбани. Подавши одне одному знак, вони взялися грати якимось стриманим і водночас пронизливим способом, і ця мелодія, незважаючи на те, що все своє життя я залишався майже незворушним до будь-якого виду музики, вже з перших тактів страшенно мене схвилювала. Що саме грали п'ятеро мандрівних артистів того суботнього пообіддя в цирковому шатрі за вокзалом Аустерліц для своєї нечисленної публіки, яка виникла бозна-звідки, я сказати не можу, сказав Аустерліц, проте мені здалося, вів він далі, ніби там повіяло з якоїсь страшенно далекої далечини, зі Сходу, як мені гадалося, з Кавказу або з Туреччини. Навіть не знаю, що нагадували мені звуки, які видавали гуртом ці музиканти, хоча, напевно, жоден із них не знав нотної грамоти. Іноді мені здавалося, що в їхній грі я впізнаю давно забутий валлійський церковний гімн, а потім зовсім тихий все-таки запаморочливий оберти вальса, сільський мотив чи тягучу мелодію жалобного маршу, коли ноги тих, що проводжають в останню путь, на кожному кроці на коротку мить застигають в повітрі. Що відбувалося зі мною тоді, коли я прислухався до цієї абсолютно чужинської нічної музики, яку ніби з нічого вичаровували ці музиканти на своїх трохи розладнаних інструментах, цього я досі не розумію, сказав Аустерліц, так само мало розумію я й те, чому в мене так стискалися груди: від болю чи, може, від того, що вперше в житті мене розпирало від щастя. Чому певне забарвлення звуків, відтінки в тональності, синкопи так сильно вразили мене, загалом доволі далеко від музики людину, сказав Аустерліц, я ніколи так і не збагну, але сьогодні, озираючись назад, мені здається, що та таємниця, яка тоді

мене так зворушила, втілилася в образі білосніжного гусака, який незворушно й уважно стояв серед музикантів увесь час, поки вони грали. Трохи витягнувши шию й примруживши повіки, вслухався він у звучання простору, огорнутого розмальованим зорями шатром, аж поки не стихли останні звуки, так ніби він знав про ту долю, яка чекає на нього, і долю

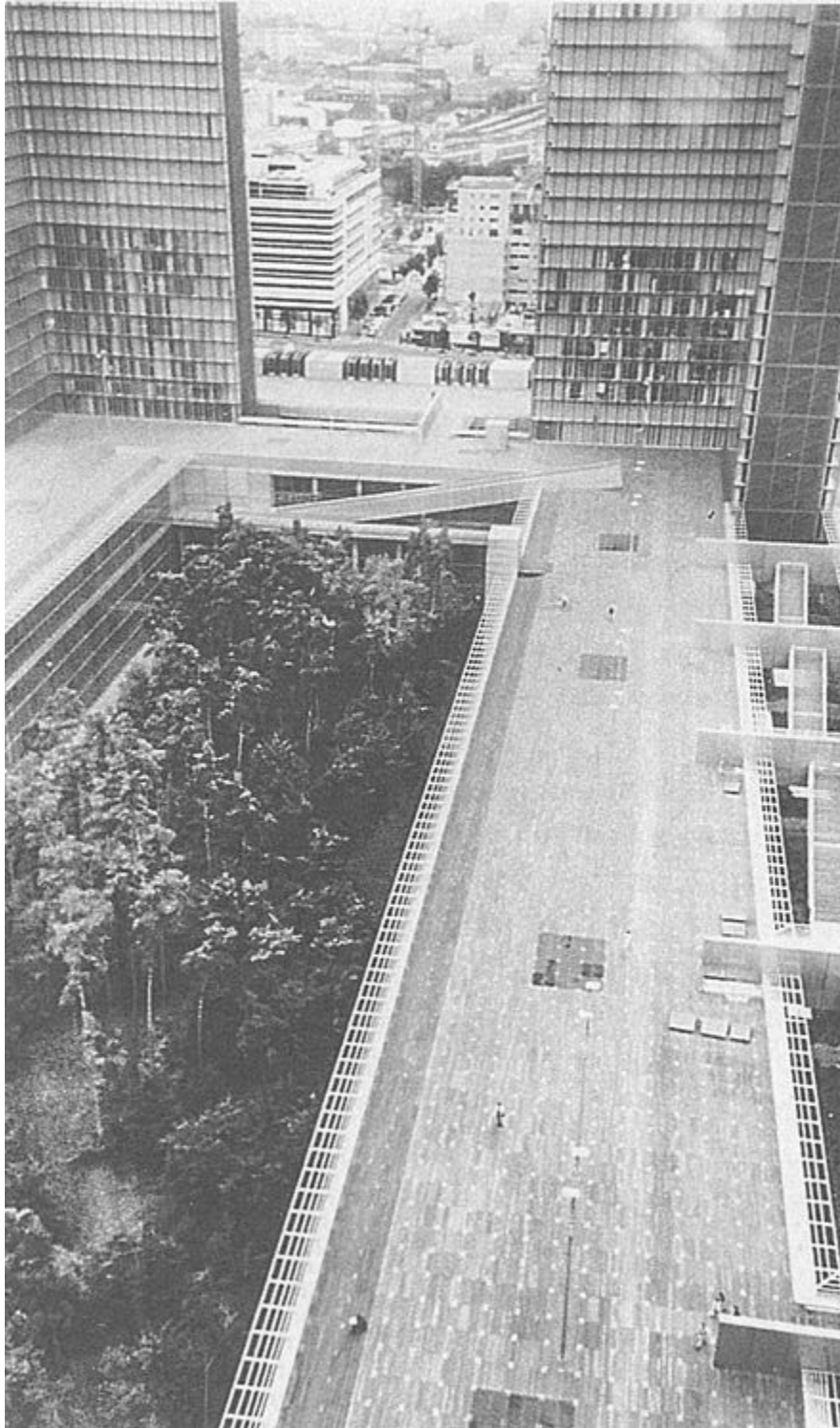


всіх тих, у чиєму товаристві він перебував. — Наскільки мені відомо, так Аустерліц повів далі свою оповідь на нашій наступній зустрічі в бістро *Le Havane*, у тому районі на лівому березі Сени, який дедалі більше занепадав і де він свого часу разом з Марі де Верней був на тій незабутній цирковій виставі, тепер було споруджено нову національну бібліотеку, яка носила ім'я французького президента. Стару бібліотеку на вулиці Ришельє на той час уже закрили, у чому я сам недавно переконався, сказав Аустерліц: купольна зала із зеленими лампами в порцелянових абажурах, від яких ширилося таке приємне, заспокійливе світло, тепер стоїть порожня, всі книжки, які раніше були на полицях, розставлених колом, прибрали, а їхні читачі, які раніше сиділи зовсім поряд зі своїми сусідами за столами з маленькими емальованими табличками з номерами, здається, розтанули в прохолодному повітрі. Не думаю, сказав Аустерліц, що багато



старих читачів їздять тепер до нової бібліотеки на набережній Франсуа Моріака. Якщо хтось не бажає доставатися автоматичним потягом метро без машиніста, що скеровується ніби голосом привида й прибуває на безлюдну станцію «Національна бібліотека», розташовану на якійсь безрадісній, нічийній території, той мусить пересісти на площі Валубер на автобус або ж здолати останній, дуже вітряний відрізок набережної пішки, аж поки дійде до будівлі, яка у своєму монументалізмі, очевидно, була інспірована бажанням президента республіки увічнити своє ім'я, що я помітив, сказав Аустерліц, ще під час першого мого візиту, і яка за своїм зовнішнім розмахом і внутрішньою будовою демонструє відверту непривітність до відвідувачів і вже з самого початку принципово суперечить потребам кожного справжнього читача. Хто дістається до нової національної бібліотеки через площу Валубер, той спершу опиняється перед відкритими сходами, які оперізують увесь комплекс, тобто на триста метрів у довжину та на сто п'ятдесят метрів на обох бокових вулицях, і складаються з безлічі допасованих одна до одної рифлених дерев'яних сходинок, що разом нагадують цоколь зикурата. Подолавши не менше чотирьох десятків дуже вузьких і стрімких сходинок, що здається не надто безпечним навіть для молодих відвідувачів, сказав Аустерліц, раптом постаєш перед еспланадою, викладеною такими самими, як і сходи, рифленими дерев'яними плиточками, яка поєднує чотири

двадцятидвоповерхові бібліотечні вежі, розташовані по кутах, і має площу не менше дев'яти футбольних полів. Особливо в ті дні, коли дме вітер, що буває доволі часто, сказав Аустерліц, або ллє дощ, від якого на цій абсолютно відкритій платформі годі десь заховатися, виникає враження, ніби ти потрапив на палубу *Berengaria* чи на борт якогось іншого океанського велетня, тож не було би нічого дивного, якби раптом загудів ревун у тумані, а горизонти міста Парижа почали здійматися й опускатися відносно рівня веж разом із пароплавом, що пробивається через велетенські хвилі, чи якби одну з тих крихітних постатей, які через недоумство наважилися піднятися на палубу, здуло б за борт ураганим поривом вітру й занесло в атлантичні далі морської пустелі. А чотири скляні вежі, яким, за словами Аустерліца, було дано назви в стилі фантастичних романів *La tour des lois*, *La tour des temps*, *La tour des nombres* і *La tour des lettres*<sup>[108]</sup>, справляли на тих, хто ззовні дивився на їхні фасади і вгадував за цими вікнами, що були переважно закриті маркізами, ще якісь порожні приміщення, воістину вавилонське враження. Коли я вперше опинився на прогулянковій палубі нової національної бібліотеки, сказав Аустерліц, мені знадобився якийсь час, щоб знайти те місце, звідки відвідувачі ескалатором могли потрапити на нижній рівень, який насправді був першим поверхом. Цей механізований спуск униз — після того, як ти з великими труднощами видерся на плато — здався мені відразу доволі безглуздим, вигаданим, очевидно — іншого пояснення тут годі знайти — з єдиною метою: спантеличити й принизити читача, до того ж спуск униз закінчувався перед розсувними дверима, що справляли враження тимчасових і в день мого першого візиту були зачинені на ланцюжок. Біля дверей стояли представники служби безпеки, і кожен відвідувач мав пройти через процедуру огляду. Підлога великого вестибюля, у який потрапляєш після



цього, була вкрита іржаво-червоним килимом, на якому далеко одне від одного було встановлено декілька низьких сидінь, то були м'які лавочки без спинок і невеликі кріселка, подібні до відкидних

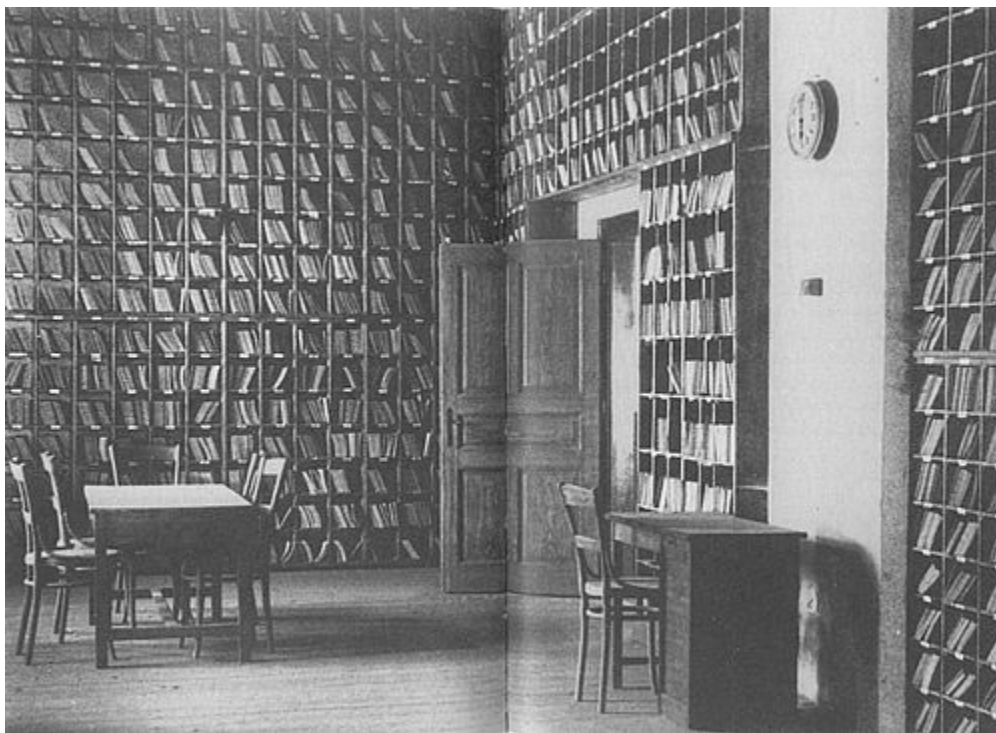
стілців, на яких можна було присісти лише у такий спосіб, що коліна були майже на такій самій висоті, що й голова, тож коли я побачив людей, які в них розмістилися, перше, що спало мені на думку, сказав Аустерліц, було те, ніби всі ці постаті, що тулилися тут просто на землі по одному або в невеликих групах, розташувалися в останніх променях пекучого сонця під час мандрівки пустелею Сахара або через Синайський півострів. Само собою зрозуміло, вів далі Аустерліц, що з червоного синайського вестибюля не можна просто так проникнути всередину бібліотечного бастіону; насамперед треба підійти до теки інформації та звернутися до однієї з півдесятка паній, які там сидять, виклавши одній з них мету свого візиту, а потім, якщо твоя мета хоч трошки відхиляється від найпростішого випадку, ти маєш взяти талончик, ніби в податковій інспекції, і нерідко зачекати ще з півгодини чи довше, поки інший працівник бібліотеки запросить тебе в окрему кабінку, де ти, так ніби йдеться про якусь украй підозрілу справу, яку краще перевірити без участі громадськості, викладаєш свої побажання й маєш можливість отримати відповідні інструкції. Незважаючи на всі ці заходи контролю, сказав Аустерліц, мені вдалося потрапити в загальний читальний зал *Haut de Jardin*<sup>[109]</sup>, що якраз нещодавно відкрився для публіки і в якому я потім безліч годин і днів просиджував із відсутнім виглядом, звичним для мене віднедавна, позираючи у внутрішній двір, цей химерний, ніби вирізаний із прогулянкової палуби на глибину двох-трьох поверхів природний резерват, у якому висадили до ста вже дорослих парасолькових піній, що їх, вже й не знаю яким способом, сказав Аустерліц, доправили з Фор-де-Бор<sup>[110]</sup> на місце теперішнього заслання. Якщо з палуби дивитися на кристалі, сіро-зелені крони дерев, які, можливо, ще пам'ятають свою нормандську батьківщину, то здається, що дивишся на горбкувате пустирище, тоді як із читального залу видно лишень червонясто-плямисті стовбури, які, хоч їх і підтримують похило напнуті сталеві троси, у вітряні дні злегка погойдуються, трохи нагадуючи водяні рослини в акваріумі. Іноді під час моїх денних мріянь, яким я віддавався в читальному залі, мені здавалося, сказав Аустерліц, ніби на косих розпірках, що здіймалися від землі аж до глищевої крони, я бачив циркових артистів, кожен із яких тримав жердину, яка злегка тремтіла на кінцях, і крок за кроком промацував шлях угору, або ж ніби там, серед гілля, на межі видимості, шугають

оті дві вивірки, про яких розповідає одна апокрифічна історія, що дійшла до моїх вух, ніби їх завели тут в надії на те, що вони принесуть потомство і для розваги читачів, які часом відриватимуться від своїх книжок, житимуть великою колонією в цьому штучному гайку з піній. Також не раз траплялося, сказав Аустерліц, що птахи, які випадково залітали до бібліотечного лісу, врізалися на льоту в шибки читального залу, у яких відображалися дерева, і після глухого удару замертво падали на землю. Сидячи на своєму місці в читальному залі, я багато розмірковував про те, сказав Аустерліц, як ось такі, ніким не передбачені нещасні випадки, на кшталт смертельного падіння живої істоти, що збилася зі свого природного шляху, так само, як і перебої, що знову і знову виникають в електронних інформаційних системах, співвідносяться з картезіанським принципом загального плану національної бібліотеки, і я дійшов висновку, що в кожному спланованому й розробленому нами проекті розмах і ступінь складності вписаних у нього систем інформації та управління є вирішальним фактором, і внаслідок цього всеохопна, абсолютно досконала концепція на практиці може цілком поєднуватися, власне, мусить поєднуватися з хронічною дисфункцією та конструктивною нестабільністю. Принаймні для мене, сказав Аустерліц, людини, яка більшу частину свого життя присвятила вивченню книжок і почувалася як удома в Бодліанській бібліотеці, у Британському музеї та на вулиці Ришельє, ця нова велетенська бібліотека, яка, відповідно до огидно-претензійного терміна, що його тепер постійно повторюють і вживають, є, так би мовити, скарбницею всієї нашої писемної спадщини, виявилася цілком непридатною для пошуку слідів мого батька, який зник у Парижі. Стикаючись день у день з довідковим апаратом, який, здавалося, складався із самих лише перепон і тільки дедалі більше сотав мої нерви, я на якийсь час відклав свої пошуки й замість того, згадавши якось уранці про п'ятдесят п'ять кармазинових томів у книжковій шафі на Шпорковій, взявся за читання дотепер невідомих мені романів Бальзака, почавши з історії про полковника Шабера, про якого згадувала Вера й чия овіяна славою кар'єра на службі короля обривається на полі бою під Айлау, коли його таки дістав удар шаблі, і він, знепритомнівши, випав із сідла й опинився на землі. Багато років потому, після довгих блукань по Німеччині, полковник, який, так би мовити, воскрес із мертвих, повертається до

Парижа, щоб оголосити претензії на свої маєтності, на свою дружину, графиню Ферро, яка за цей час знову вийшла заміж, та на своє власне ім'я. Ніби якийсь привид, з'являється він перед нами, сказав Аустерліц, у конторі адвоката Дервілля, старий солдат, цілковито висхлий і схудлий, як було сказано в цьому місці. Здавалося, що його очі затягла напівпрозора, перламутрово-блискуча плівка, тож вони ряхтіли, ніби світло свічки. Його гостре обличчя цілковито бліде, на шії він зав'язав потерту краватку з чорного шовку. *Je suis le Colonel Chabert, celui qui est mort à Eylau*<sup>[111]</sup>, — з такими словами він представляється й потім оповідає про братську могилу (*fosse des morts*, як пише Бальзак, сказав Аустерліц), у яку його разом із іншими полеглими вкинули наступного дня після битви й де він, за його словами, врешті прийшов до тями від гострого відчуття болю. *J'entendis, ou crus entendre*, процитував Аустерліц напам'ять, поглядаючи крізь вікно бістро на бульвар Огюста Бланкі, *des gémissements poussés par le monde des cadavres au milieu duquel je gisais. Et quoique la mémoire de ces moments soit bien ténébreuse, quoique mes souvenirs soient bien confus, malgré les impressions de souffrances encore plus profondes que je devais éprouver et qui ont brouillé mes idées, il y a des nuits où je crois encore entendre ces soupis étouffés*<sup>[112]</sup>. Всього за кілька днів після прочитання цього твору, вів Аустерліц далі, твору, який своїми кольпортажними рисами утвердив мене в моїй підозрі, яка зародилася ще здавна, що межа між смертю й життям є прозорішою, ніж ми зазвичай вважаємо, я, гортаючи в читальному залі один американський часопис, присвячений архітектурі, — а було це рівно о шостій годині вечора, — натрапив на великоформатну сіру світлину, на якій було зображено широке приміщення, заставлене до стелі відкритими полицями, на яких зберігалися справи в'язнів так званої малої фортеці Терезина. Я пам'ятаю, сказав Аустерліц, що тоді, під час моїх перших відвідин богемського гето, я не зміг себе пересилити, щоб зайти в передовий форт, розташований біля гласиса, за межами зіркоподібного фортечного укріплення, тож, напевно, саме тому від вигляду реєстраційної зали в мене виникла нав'язлива ідея, що там, у малій фортеці Терезина, в мокрих і холодних казематах якої загинуло так багато людей, саме там і мало би бути моє справжнє робоче місце, і я сам був винний у тому, що не зайняв його. Поки я розпікав себе такими думками та ясно відчував, провадив далі Аустерліц, як на



моєму обличчі проступають ознаки якогось запаморочення, що навідувало мене час від часу, до мене заговорив працівник бібліотеки на ім'я Анрі Лемуан, який впізнав мене ще з часу мого першого побуту в Парижі, коли я цілими днями просиджував на вулиці Ришельє. Жак Аустерліц, запитав Лемуан, зупинившись біля мого столу й трохи схилившись до мене, і таким чином, сказав Аустерліц, між нами в читальному залі *Haut de Jardin*, який о цій порі поступово безлюднів, зав'язалася довга розмова пошепки про поступове послаблення нашої здатності щось запам'ятовувати пропорційно до розвитку інформаційних технологій, а також про



колапс, *l'effondrement*, як сказав Лемуан, національної бібліотеки, що вже назріває. Нове приміщення бібліотеки, що за своєю структурою, так само, як і за внутрішніми правилами, які межують з повним абсурдом, намагається усунути читача як потенційного ворога, є, сказав Аустерліц, сказав Лемуан, майже офіційним виявом дедалі нагальнішої потреби покласти край усьому тому, що й досі живиться з минулого. На цьому місці нашої розмови, сказав Аустерліц, у відповідь на моє, так би мовити, мимоволі висловлене прохання, Лемуан завів мене на вісімнадцятий поверх південно-східної вежі, де з так званого бельведера можна було бачити всю міську агломерацію, що розрослася протягом кількох тисячоліть із тепер цілковито вихолощеного підґрунтя, — бліде вапнякове утворення, своєрідний наростень, концентричні кола зароговілої тканини якого сягали за межі бульварів Даву, Су, Понятовські, Массена та Келлермана й далі, аж до вкритої серпанком найдальшої периферії за межами передмість. За декілька миль на південний схід серед одноманітної сірості проглядала блідо-зелена пляма, посередині якої здіймалося вгору щось на кшталт зрізаного конуса, що, як гадав Лемуан, було Мавпячою горою у Венсенському лісі. Ближче до нас ми бачили переплетені транспортні артерії, якими туди й сюди повзали поїзди та автомобілі, подібні до чорних жуків і гусені. Дивно, сказав Лемуан, тут, нагорі, у нього завжди виникає враження, що там, унизу, беззвучно й повільно перемелюється життя, що плоть міста вражена невідомою підземною хворобою, яка розростається все далі й далі; після цієї зауваги Лемуана, сказав Аустерліц, я пригадав зимові місяці 1959 року, коли на вулиці Ришельє я студіював визначальну для моїх наукових досліджень шеститомну працю *Paris, ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du XIXème siècle*<sup>[113]</sup> Максима дю Кана, який перед цим мандрував пустелями Сходу, що, за його словами, постали з праху мертвих, а 1890 року, після того, як пережив особливо інтенсивну візію на Пон-Неф, він узявся за цю працю й завершив її тільки за сім років. З іншого боку бельведерного поверху, сказав Аустерліц, було видно діагональне пасмо Сени, квартал Марє й далі на північ — Бастилію. Чорнильна стіна грозових хмар насувалася на місто, яке занурилося в тінь, від його веж, палаців і монументів скоро вже годі було щось розібрати, окрім білих куполів Сакре-Кер, що бовваніли вдалечині. Ми стояли лише за один фут від скляної стіни, яка сягала аж до самої

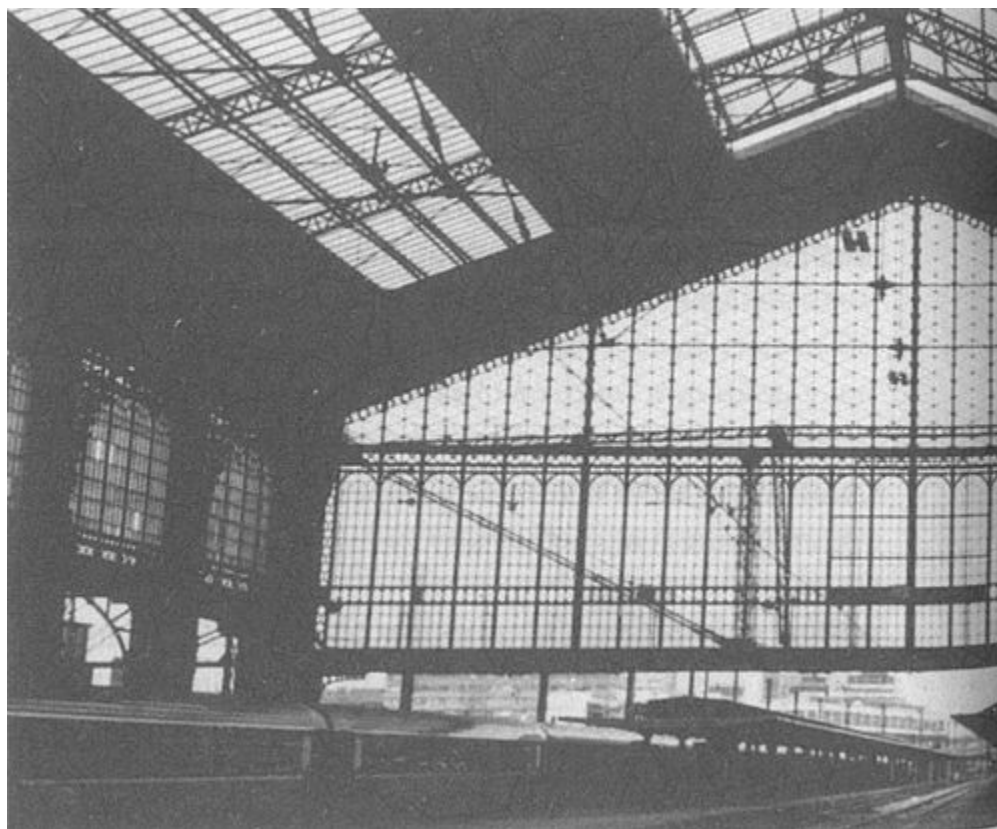
землі. Варто було опустити погляд униз, на світлу променадну палубу та темні на її тлі крони дерев, і тебе затягувало у вир безодні, тож доводилося відступити на один крок. Часом, сказав Лемуан, сказав Аустерліц, йому здається, що тут, нагорі, він відчуває течію часу, як вона торкається його скронь, але, напевне, додав він, це просто рефлекс свідомості, який виробився протягом років у моїй голові з різних прошарків, які там унизу, на дні міста, зрослися один із одним. На пустирі між сортувальним парком вокзалу Аустерліц і мостом Тольбіяк, де зараз височіє ця бібліотека, аж до кінця війни був великий склад, куди німці звезли все конфісковане майно з квартир паризьких євреїв. Якщо не помиляюся, сказав Лемуан, там було майже сорок тисяч квартир, спустошених протягом багатомісячної операції, для якої було реквізовано весь автопарк спілки паризьких перевізників меблів, а також мобілізовано цілу півторатисячну армію пакувальників. Всі, хто був задіяний в цій організованій до найменших деталей програмі експропріації та повторного використання власності, сказав Лемуан, всі відповідальні за виконання, які часом конкурували між собою, штаби окупаційної влади, фінансові та податкові служби, відділи обліку населення та кадастрові відомства, банки й страхові агентства, поліція, транспортні фірми, домовласники та домоврядники, всі вони, без сумніву, знали, що з тих, хто був інтернований у Дрансі, навряд чи хтось повернеться назад. Більша частина вилучених без довгих церемоній коштовних речей, готівкових коштів, акцій та об'єктів нерухомості, сказав Лемуан, до сьогодні зберігається в руках міста й держави. І там, унизу, на території складів Аустерліц-Тольбіяк із 1942 року накопичувалося все те, що наша цивілізація вигадала як для прикрашання життя, так і суто з ужитковою метою, починаючи з комодів часів Людовика XVI, майсенської порцеляни, перських килимів і цілих бібліотек, і аж до останньої сільнички та перчанки. Доходило навіть до того, як розповідав мені недавно один чоловік із тих, що працювали на тому складі, сказав Лемуан, що заводи спеціальні картонні коробки, у які з метою дотримання чистоти зсипали каніфоль із конфіскованих скрипкових футлярів. Понад п'ятсот мистецтвознавців, торговців антикваріатом, реставраторів, столярів, годинників, кушнірів і кравців, що їх доправили сюди з Дрансі і яких охороняв контингент солдатів з Індокитаю, з дня у день по чотирнадцять годин займалися тим, що приймали на зберігання

речі, які постійно сюди надходили, і сортували їх за вартістю та типом — срібні прибори до срібних приборів, каструлі до каструль, іграшки до іграшок тощо. Понад сімсот товарних потягів було відправлено звідси в зруйновані міста Райху. Нерідко в складські приміщення, сказав Лемуан, що їх в'язні називали *Les Galeries d'Austerlitz*<sup>[114]</sup>, навідувалися партійні бонзи, які прибули з Німеччини, а також високі чини СС та вермахту, дислоковані в Парижі, вони походжали зі своїми дружинами або іншими паніями, щоб підібрати салонну обставу для власної вілли в Грюневальді, сервіз із Севрської порцеляни, шубу або фортепіано фірми *Pleyel*. Найцінніші речі, звісно, не посилали гуртовно в розбомблені міста; а куди вони поділися, сьогодні нікого не цікавить, як не цікавить уся ця історія, буквально похована під спорудою Великої бібліотеки нашого президента-фараона, сказав Лемуан. Внизу на безлюдному променаді згасли останні залишки світла. Вершини дерев пінієвого гайка, які з висоти здавалися моховим покривом, тепер перетворилися на рівномірний чорний прямокутник. Якийсь час, сказав Аустерліц, ми ще разом постояли мовчки на бельєдері, спостерігаючи за тим, як починають виблискувати ряхтливі вогні міста.

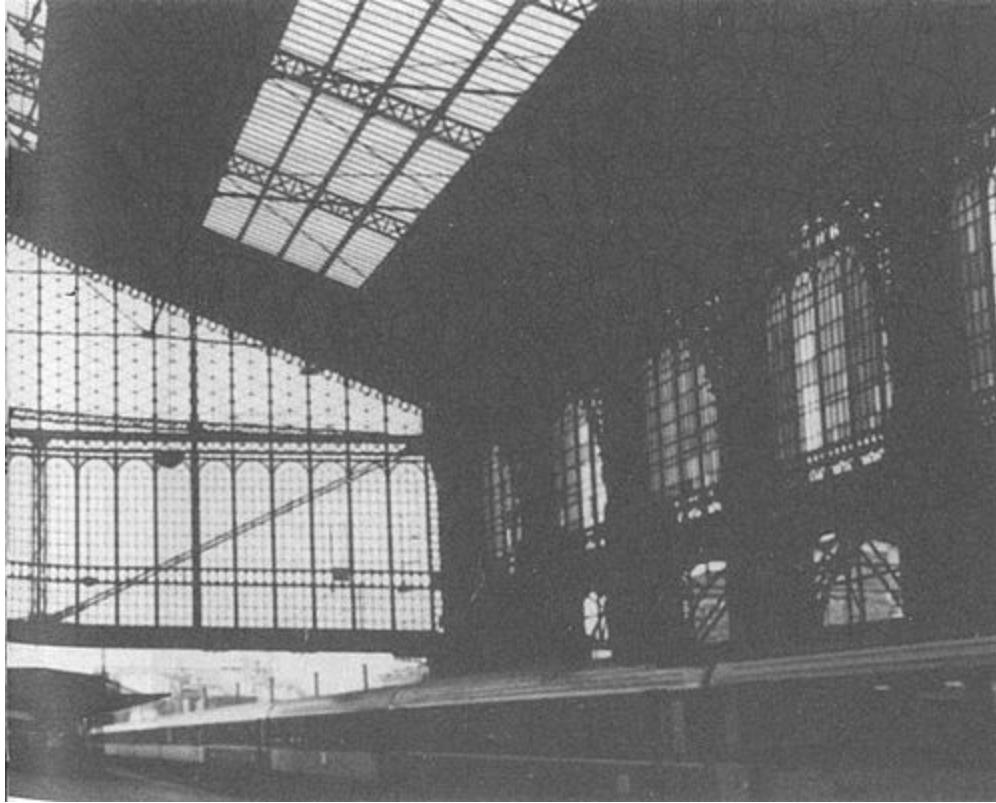
\*

Коли перед моїм від'їздом з Парижа я ще раз зустрівся з Аустерліцом на ранкову каву на бульварі Огюста Бланкі, він сказав мені, що напередодні від одного співробітника центру документації на вулиці Жоффруа-л'Аньє одержав довідку, згідно з якою Максиміліан Айхенвальд був інтернований наприкінці 1942 року в табір Гюрс і що він, Аустерліц, тепер має поїхати до цього маленького містечка, розташованого далеко на півдні, у передгір'ї Піренеїв. Дивним чином, так сказав Аустерліц, через кілька годин після нашої останньої зустрічі, коли він, повертаючись з національної бібліотеки пересів на вокзалі Аустерліц, у нього було передчуття, що він наближається до батька. Як мені, напевне, відомо, минулої середи роботу залізничного транспорту було частково призупинено через страйк, через це на вокзалі Аустерліц панувала незвична тиша, від чого йому спало на думку, що саме з цього вокзалу, який був найближчим до його

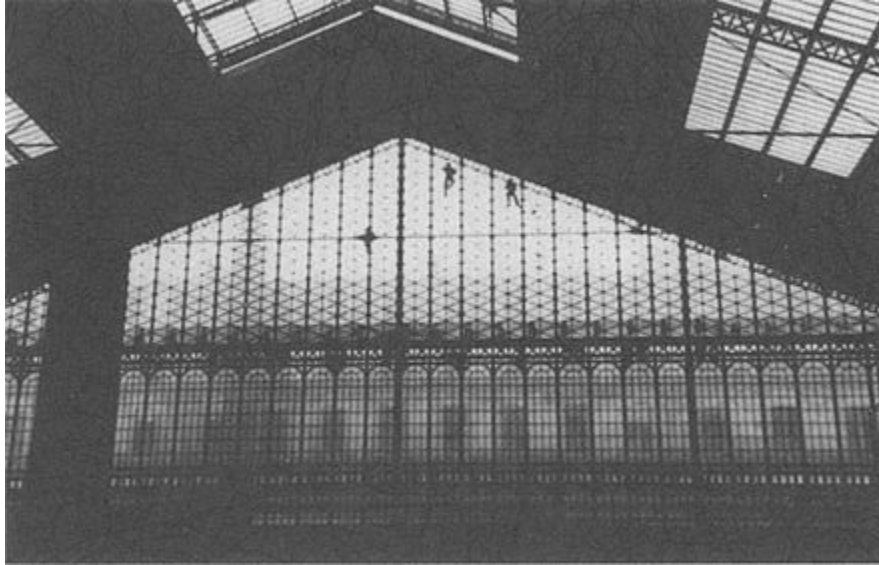
помешкання на вулиці Барро, батько залишив Париж невдовзі після вступу німців у місто. Я уявив собі, сказав Аустерліц, що бачу



його, бачу, як він виглядає з вікна свого купе, коли поїзд рушив, бачу також, як підіймаються білі хмарки пари з локомотива, який натужно розпочав свій рух. Я бродив вокзалом ніби причмелений, крокував лабіринтом підземних переходів, підіймався й спускався пішохідними містками. Цей вокзал, сказав Аустерліц, здавна був для мене найзагадковішим з усіх паризьких вокзалів. Під час мого навчання в університеті я провів тут багато годин і навіть написав щось на кшталт невеликої розвідки про його будову й історію. Тоді мене особливо захоплювало те, як поїзди метро, які рухалися з боку Бастилії, перетнувши Сену, в'їжджали боком через залізний віадук на верхній поверх вокзалу і ніби заковтувалися фасадом.



Водночас я відчував якийсь неспокій від розташованої за цим фасадом майже цілком безлюдної та освітленої бляклим світлом зали, у якій містилася збита з грубих дощок і балок сцена з якимось риштуванням, подібним до шибениці, і з численними іржавими гаками, про які мені пізніше розповіли, що вони служать для зберігання велосипедів. Коли одного недільного пообіддя під час канікул я зайшов туди вперше, там не було жодного велосипеда й, можливо, саме тому або радше через голубиний пух, яким була вкрита дощана сцена, у мене виникло враження, що я стою на місці якогось неспокутуваного злочину. До речі, та зловісна конструкція є там і досі. Навіть пір'я сірих голубів ще не розвіялося. А потім там були ці темні плями, напевно, розлите мастило або дьоготь, або щось зовсім інше, хто його знає. І ще одне неприємне відчуття виникло в мене того недільного пообіддя, коли я стояв на вже згаданій дерев'яній сцені й дивився в сутінках на вигадливу решітку північного фасаду, на якій, на її верхньому краї, я з часом запримітив



дві крихітні постаті на тросах, які, очевидно, займалися ремонтними роботами й рухалися ніби чорні павуки у своїй павутині. — Не знаю, сказав Аустерліц, що все це означає, але я далі шукатиму свого батька, а також Марі де Верней. Було вже близько дванадцятої, коли ми попрощалися біля станції метро «Гласьєр». Раніше, сказав Аустерліц насамкінець, тут були великі болота, і взимку люди каталися на ковзанах, точнісінько як біля Бішопсгейту в Лондоні, і передав мені ключі від свого будинку на Олдерні-стрит. Коли мені заманеться, сказав він, я можу зупинитися там і вивчати чорно-білі фотографії, єдине, що залишиться від його життя. А ще я не маю проминути нагоду, додав він, подзвонити у дзвінок на брамі, що розташована в ніші цегляного муру, який прилягає до його будинку, оскільки те, що міститься за тим муром, він не міг бачити з жодного свого вікна — невеликий терен, обсаджений кущами бузку й липами, на якому з XVIII століття ховають членів громади ашкеназі, зокрема там похований равин Давид Тевеле Шиф і равин Семюел Фальк, який був баал-шемом<sup>[115]</sup> Лондона. Він відкрив для себе цей цвинтар, сказав Аустерліц, з якого, як він припускає, до нього постійно залітали нічні метелики, всього за декілька днів до свого від'їзду з Лондона, коли вперше за всі ті роки, що він прожив на Олдерні-стрит, брама була відчинена. За нею, напевно, сімдесятирічна стара, яка привертала увагу своїм дуже маленьким зростом, — як потім з'ясувалося, то була доглядачка цього цвинтаря, — прогулювалася в домашніх



пантофлях алейками поміж могил. Поруч із нею йшла бельгійська вівчарка, майже така сама на зріст, як і стара, собака вже посивіла, відгукувалася на кличку Біллі й була дуже боязкою. У ясного весняному світлі, що пробивалося крізь ще зовсім молоденьке листя липи, можна було подумати, сказав Аустерліц, звертаючись до мене, що ти потрапив у казкову історію, яка, подібно до самого життя, з плином часу постаріла. І ця історія про цвинтар на Олдерні-стріт, розповівши яку, Аустерліц попрощався зі мною, ніяк не йшла мені з голови, можливо, саме тому на зворотному шляху я висадився в Антверпені, аби ще раз подивитися на «Ноктураму» і з'їздити в Брейндонк. Я провів неспокійну ніч у готелі на Астридплайн, в огидному номері з коричневими шпалерами, який виходив вікнами у двір на брандмауери, вентиляційні труби та вузькі дахи, відокремлені один від одного колючим дротом. Здається, в місті якраз було якесь народне свято. Хай там що, але цілу ніч було чутно виття сирен швидкої





допомоги й поліції. Прокинувшись від якогось недоброго сновидіння, я бачив через кожні десять-дванадцять хвилин крихітні срібні стрілочки літаків, які перетинали ясно-блакитний небесний простір, пролітаючи над будинками, ще зануреними в напівтемряву. Коли близько восьмої години я залишив готель *Flamingo*, — якщо не помиляюся, саме так він називався, — то побачив унизу, біля стійки реєстрації, за якою не було ні душі, сорокарічну жінку з блідим обличчям і скошеними вбік очима, яка лежала на високих ношах. Перед входом у готель на тротуарі балакали двоє санітарів. Я перейшов через Астрідплайн, прямуючи до вокзалу, де купив собі кави в паперовому стаканчику й першим приміським потягом поїхав до Мехелена, звідки пройшов пішки десять кілометрів до Віллебрука, проминувши околиці міста й уже майже повністю забудовані приміські поля. З того, що я бачив під час цієї прогулянки, у мене майже нічого не збереглося в пам'яті. Я бачу перед собою лише незвично вузький будинок, здається, на ширину не більше однієї кімнати, змурований із цегли печінкового кольору, який стояв на такій самій вузькій ділянці, обсаженій живоplotом із туй, і на вигляд здавався мені якимось дуже бельгійським. Поруч із будинком пролягав канал, по якому саме пропливала довга баржа, навантажена кругленькими качанами капусти, завбільшки з гарматне ядро, здавалося, що баржею ніхто не керує, і вона ковзає вперед, не залишаючи жодного сліду на темній поверхні води. Як і тридцять років тому, коли я дійшов до Віллебрука,

стало незвично спекотно. На синьо-зеленому острові розташувалася фортеця, яка не зазнала жодних змін, лише кількість відвідувачів помітно зростає. На стоянці чекало багато автобусів, а всередині біля каси та поряд з кіоском юрмилися строкато вбрані школярі. Деякі з них уже встигли перейти через міст і чекали біля похмурої брами, крізь яку я, навіть після довгого вагання, так і не наважився пройти. Якийсь час я провів у дерев'яному бараку, в якому есесівці влаштували друкарню й виготовляли різні формуляри та вітальні листівки. Дах і стіни потріскували від спеки, мені навіть спало на думку, що в мене може загорітися волосся, як то трапилося зі Святим Юліаном по дорозі через пустелю. Потім я ще посидів біля рову, який оточував фортецю. Вдалині, за територією колишнього табору, по той бік паркану і сторожових веж я бачив висотні будинки Мехелена, які все далі просувалися в навколишні поля. На темній поверхні води пливла сіра гуска, спершу в один бік, а потім, розвернувшись, в інший. За якийсь час вона вилізла на берег і вмостилася неподалік від мене. Я дістав із наплічника книжку, яку дав мені Аустерліц під час нашої першої зустрічі в Парижі. Це була книжка лондонського літературознавця Дена Якобсона (мій колега, з яким мені за всі ці роки так і не вдалося познайомитися, сказав тоді Аустерліц), у якій ішлося про пошуки автором свого діда, равина Ізраеля Єгошуа Меламеда, якого кликали Гешелем. Увесь спадок, який внук отримав від Гешеля, складався з кишенькового календаря, російської посвідки, затертого футляра для окулярів, у якому, окрім самих окулярів, лежав вигорілий, блаженський клаптик шовку та світлина з фотоательє, на якій був зображений Гешель у чорному пальті та чорному оксамитовому циліндрі на голові. Одне його око було затінене, принаймні так воно виглядало на обкладинці книжки; у другому можна було ще розрізнити іскринку життя у вигляді білої плямочки, життя, яке згасло незабаром після Першої світової війни, коли у віці п'ятдесяти трьох років Гешель помер від інфаркту. Через цю передчасну смерть Менуха, його жінка, вирішила в 1920-х роках емігрувати зі своїми дев'ятьма дітьми з Литви до Південної Африки, саме з цієї причини Якобсон провів більшу частину свого дитинства неподалік діамантових шахт Кімберлі, у містечку з такою самою назвою. Більшість шахт, як я вчитав із тієї книжки, сидячи навпроти фортеці Брейндонк, на той час уже були закриті, навіть обидві найбільші, шахта Кімберлі та шахта Де Бірс, а

оскільки вони не були загороджені, можна було, якщо не забракне сміливості, підійти до самого краю шахтового ствола й поглянути на глибину кількох тисяч футів. То було справді доволі лячно, писав Якобсон, всього за крок від твердої землі бачити таку розверзлу порожнечу й усвідомлювати, що тут немає жодного переходу, лише цей край, з одного боку якого звичайнісіньке життя, а з другого — його немислима протилежність. Безодня, у яку не проникає жоден промінчик світла, була для Якобсона символом знищеної праісторії його родини і його народу, що її, як він знає, вже ніяк не можна звідтіля повернути. Майже ніде під час поїздки Литвою Якобсону не вдалося знайти слідів своєї родини, скрізь лише ознаки нищення, від яких хворе серце Гешеля, припинивши битися, вберегло своїх родичів. Про місто Каунас, у якому було фотоательє, де свого часу фотографувався Гешель, Якобсон розповідає, що росіяни в кінці XIX століття побудували там пояс із дванадцяти фортечних укріплень, які, незважаючи на підвищену місцевість, на якій вони були споруджені, на велику кількість гармат, товщину мурів і лабіринтоподібність ходів, виявилися ні до чого не придатними. Деякі з фортів, писав Якобсон, пізніше завалилися, інші були перебудовані спершу литовцями, а потім знову росіянами й перетворені на в'язниці. 1941 року вони перейшли в руки німців, зокрема й форт IX, який зажив лихої слави: у ньому спершу було облаштовано командні пункти вермахту, а потім, у наступні три роки, там було вбито понад тридцять тисяч людей. Їхні останки, за словами Якобсона, лежать за сотні метрів від фортечних мурів під вівсяним полем. Аж до травня 1944 року, коли війна вже давно була програна, у Каунас зі сходу прибували ешелони. Про це свідчать останні повідомлення ув'язнених у тих фортечних казематах. Як пише Якобсон, один із них видряпав на холодній вапняковій стіні бункера: *Nous sommes neuf cents Français*<sup>[116]</sup>. Інші залишили нам тільки дату, місце походження та своє ім'я: Лоб, Марсель, із Сент-Назера; Вексель, Абрам, з Ліможа; Макс Штерн, Париж, 15.5.44. Біля рову фортеці Брейндонк я дочитав до кінця п'ятнадцятий розділ книжки *Heshel's Kingdom*<sup>[117]</sup> і вирушив назад до Мехелена, діставшись туди, коли настав уже вечір.

# У пошуках втраченого дитинства

*Рефлексії над романом В. Г. Зебальда «Аустерліц»*

## **Мури й панцирі**

Роман «Аустерліц», що його сам автор стримано називав «прозовою книжкою невизначеного жанру», розповідає історію Жака Аустерліца, який намагається реконструювати своє минуле та повернути витіснені зі свідомості спогади про власне дитинство.

На початку роману головний герой розмірковує про історію фортифікаційних споруд у Європі. Він говорить про те, що з кожним новим етапом фортеці ставали все досконалішими, мури — все товщими, оборонні тактики — все вигадливішими, але врешті всі ці зусилля з раціоналізації та вдосконалення захлинулися в абсурді гігантоманії. Лячним безглуздям віє від бельгійської фортеці Брейдонк, яка здається оповідачеві велетенським панцирем потворного ракоподібного. Ще до завершення будівництва ця фортеця втратила своє первинне оборонне значення, з часом була перетворена на в'язницю, і тепер є похмурим свідченням минулих часів.

Дивним чином, той самий Аустерліц, який ділився архітектурними міркуваннями з оповідачем роману, довго не помічав, що й сам створив довкола себе своєрідну ментальну фортецю чи радше захисний панцир, яким оберігав свою свідомість від спогадів про власне минуле.

Спершу здається, що Аустерліц нічого не знає про своє травматичне минуле, адже спогади дитинства витіснені ним у недосяжні закутки пам'яті. За його словами, він сам мав дуже мало досвіду пригадування, і йому постійно доводилося докладати зусиль, щоб, по змозі, взагалі ні про що не згадувати. Порожнечу в пам'яті Аустерліц намагався заповнити якомога детальнішими фаховими знаннями, якими він постійно вражає свого співбесідника, оповідача роману. Проте ця тактика відмежування від власного минулого врешті дала збій, призвівши до гострої психічної кризи: «Ця самоцензура власних думок, це постійне відкидання будь-якого спогаду, готового виринути на поверхню, вимагали від мене, провадив далі Аустерліц,

щораз більших зусиль і врешті неминуче призвели до майже повного паралічу моєї здатності говорити, до знищення всіх моїх записів і нотаток, до безкінечних блукань нічним Лондоном і до галюцинацій, що навідували мене дедалі частіше, аж поки влітку 1992 року все це закінчилося нервовим зривом».

Тож не дивно, що, переживши кризу й врешті з'ясувавши правду про своє дитинство, Аустерліц шукає людину, якій він міг би звіритися. Адже свідчення стає справжнім лише тоді, коли воно висловлене іншому. Саме тому навіть після паузи у два десятиліття Аустерліц радий розповісти свою історію оповідачеві роману.

### **Автентичність і вимисел**

Тут ми стикаємося з важливою формальною особливістю роману, яка впадає у вічі вже з перших сторінок: виклад подій минулого відбувається не безособово, а як чиясь свідчення. Минуле для Зебальда завжди повинно бути особистісним, саме тоді воно стає автентичним. На цю автентичність вказує референційний характер діалогів чи радше сповідальних монологів роману, які постійно спираються на формули, що нагадують про мовця (пор.: «сказав Аустерліц», «сказала Вера» тощо). Автентичність оповіді підкреслюють численні фотографії, вмонтовані в текст роману, хоча візуалізація — це далеко не єдина їхня функція.

Роман «Аустерліц» побудований на документальному матеріалі, але перед нами зразок саме художньої літератури, що, як відомо, покликана оповідати нехай і переконливі, проте фіктивні історії. Зебальдові важливо підкреслити амбівалентний характер його прози, в якій, з одного боку, використовуються справжні історичні документи й реальні свідчення, а з іншого — відбувається фікціоналізація документального, яка все-таки не позбавляє оповідь правдивості. Зебальд у зв'язку з цим говорить про своєрідні «гідростатичні переходи», осциляції між документом і вимислом. Тож читач ніколи не може напевне знати, коли йдеться про вимисел, а коли про реальне свідчення. Накопичений документальний матеріал стає в Зебальда художнім твором лише тоді, коли поєднується з його власними емоціями й досвідом, наділяється емпатією.

Такої емпатії годі чекати від офіційної інтерпретації історії. Саме тому історію, подану в підручниках, музеях і монументах, Зебальд

сприймав доволі скептично і навіть критично.

Згадаймо сцену в романі, коли Аустерліц у Мезон-Альфорі відвідує музей Фрагонара, в якому крім нього на ту пору немає жодних інших відвідувачів, а лячну музейну тишу посилює рипіння паркету під ногами. Виставлені там предмети викликають в Аустерліца радше почуття відрази, а центральний експонат музею, «екорше» так званого «вершника Апокаліпсису», просто вселяє жах: «Та значно страхотливішою, сказав Аустерліц, була виставлена ззаду, в останньому кабінеті музею, фігура вершника в повний зріст, з якого відомий анатом і препаратор Оноре Фрагонар, що був у zenіті своєї слави в післяреволюційні часи, майстерно зняв шкіру, так що в кольорах засохлої крові можна було ясно роздивитися кожне окреме пасмо напнутих м'язів як вершника, так і коня, який ніби рвався в атаку, вирячивши очі, а також синюваті жилки та вохристо-жовті сухожилля й зв'язки». Тут музеєфікація минулого конкретної людини межує з блюзнірством. Прикметно, що перший напад істеричної епілепсії Аустерліц переживає саме повертаючись із цього музею.

Минуле з музею Фрагонара виразно контрастує з тим минулим, про яке оповідає Вера. Так, розповідаючи Аустерліцу про його дитинство, вона пригадує, як той любив спостерігати з підвіконня за традиційними вечерьми сусіда-кравця на ім'я Моравець. Цей, здавалось би, також «тілесний» спогад про вечері сусіда Моравця викликає зовсім інший ефект. В антуражі старої Вериної квартири, разом із запахами саду та звуками вечірньої Праги ця оповідь пробуджує в Аустерліца цілий каскад спогадів про дитинство, до яких він не повертався впродовж усього свого дорослого життя.

Іншим прикладом протиставлення безпосереднього музеєфікованого минулого і пережитого минулого є заключна сцена роману, коли оповідач ще раз повертається до похмурої фортеці Брейндонк, але навіть після довгих вагань не наважується зайти досередини. Оповідач залишається зовні, біля рову і, поглядаючи на фортецю, читає книжку свідчень про винищення євреїв у Каунасі та згадує фразу французькою, видряпану в одному з казематів: «Нас тут дев'ятсот французів». І ця простенька фраза за тими емоціями, які вона збуджує, і власною недомовленістю, здається, вражає його значно більше за голе, хоч і автентичне каміння фортечних мурів.

## **Мимовільність і ефемерність**

Та повернімося до дитячих спогадів Аустерліца про життя у Празі. Ці спогади зринають цілком за прустівським сценарієм мимовільної пам'яті, коли чуттєві враження заторкують якісь невидимі струни душі, що мовчали впродовж довгих років. Такі картини дитячих спогадів дають людині короточасне відчуття щастя, але вони так само швидко втрачають інтенсивність і тануть. Їхню швидкоплинність та ефемерність Зебальд підкреслює в романі метафорами з малярства і фотографії: «Особливо зачаровувала мене в заняттях фотографією та мить, коли на експонованому папері проступали, так би мовити, з нічого тіні реальності, так само, як і спогади, сказав Аустерліц, які вириваються серед ночі й у того, хто хоче їх утримати, швидко знову тьмяніють, так само темнішає фотографічний відбиток, якщо перетримати його у ванночці з проявлювальним розчином». Та й ті образи, які обирає для фотографування Аустерліц, є своєрідними відправними точками спогаду: окремі деталі ландшафту, характерна форма речей, несподіваний ракурс.

Декілька разів згадується в романі англійський художник Вільям Тернер і те, як він кількома покvapними мазками намагався вловити коротку мить осяяння.

Подібними були й акварелі, що ними розважався дядько Альфонсо в обійсті Андромеда-Лодж: «...майже безбарвні фрагменти, втілені в прозорому кольорі, утвореному з кількох крапель води та одного грана гірської зелені чи голубино-синьої барви». Тут ідеться не лише про швидкоплинність миті осяяння, але й про лаконічність засобів, необхідних для її фіксації. Зебальд тут іще раз виступає прихильником інтуїції на противагу раціональним рішенням. Цю спонтанність та інтуїтивність він вважає рушійним елементом не лише у творчості, а й у житті загалом: «Майже всі вирішальні кроки у своєму житті ми робимо завдяки якомусь неясному внутрішньому поруху».

Символом крихкості, випадковості й ефемерності життя в романі виступають метелики і міль. Аустерліц з великим захопленням розповідає про їхнє життя і смерть та розмірковує над тим, якими можуть бути метеликові сновидіння, якими є їхні біль і відчай. Доволі химерною видається колекція Аустерліца з семи бакелітових коробочок, в яких він зберігає померлу у його квартирі міль. Здається,

він і самого себе уявляє таким беззахисним метеликом, життя якого може обірватися будь-якої миті.

### **Простір часу**

Приклади з живопису й фотографії служать у Зебальда і для обґрунтування його теорії сприйняття часу.

Показовим тут є епізод із картиною Лукаса ван Фалькенборха. Аустерліц детально описує цю картину, на якій зображено зимові забави антверпенців на вкритій льодом річці Шельді. Особливо пам'ятною для нього є одна сцена з пані в канарковій сукні, яка посковзнулася і впала, та її кавалером, що стурбовано нахилився до неї. Аустерліцу здається, ніби ця «невеличка прикра сцена, не помічена більшістю глядачів, відбувається знову і знову, так, ніби вона ніколи не припиняється, і ніщо, і ніхто не може тому зарадити». Про свої моменти пригніченого настрою він згадує, що вони не мали ні початку, ні кінця, і тоді навіть усе його дотеперішнє життя здавалося йому «сліпою точкою без жодної тривалості».

Вокзал на Ліверпуль-стріт, що є однією з центральних локацій роману, постає перед Аустерліцом загадковим і лячним світом, де минуле й теперішнє співіснують, а саме приміщення вокзалу є водночас руїною і новобудовою. Анагностичний момент впізнання самого себе в дитинстві є синхронною візією ув'язнення та визволення. Сам час постає в «Аустерліці» у вигляді простору, в якому можливі подорожі в минуле.

Просторовість у сприйнятті часу передбачає особливий тип спогаду в романі, а сам текст намагається набути не хронологічного, а симультанного характеру. У випадках кількарязового «повернення спогаду» час навіть зовсім усувається з оповіді.

Аустерліц розмірковує про те, що час є чи не найбільш штучною концепцією, вигаданою людьми: «...годинник завжди здавався мені чимось сміховинним». Тож не дивно, що в романі рідко згадується якийсь конкретний час, найчастіше час виражається в категоріях світла і темряви або через метеорологічні описи. Так роман починається «одного сонячного дня на початку літа», а завершується тоді, коли «настав уже вечір».

Врешті саме існування часу в традиційному поділі на минуле, теперішнє і майбутнє Аустерліц сприймає з недовірою: «...ми не



розуміємо законів, за якими відбувається повернення минулого, однак насправді мені чимраз більше здається, що ніякого часу взагалі не існує, а є лише різні простори, які входять один в одного за принципами якоїсь вищої стереометрії і між якими живі й мертві, відповідно до свого внутрішнього стану, можуть переходити туди й сюди».

Французький філософ Владимир Янкелевич так само, як і Зебальд, розвинув свою теорію часу під впливом трагедії Голокосту. У нього кожна найменша подія, байдуже, позитивна чи негативна, призводить до неминучих змін, які неможливо нічим перекреслити й неможливо скоригувати. Очевидно, що такою незворотною подією є смерть, але й будь-які інші незначні події для Янкелевича є незворотними, тож відкликати вчинену дію неможливо, як і неможливо позбутися того сліду, який вона залишила.

Натомість у Зебальда ми стикаємося з концепцією часу, до кожної миті якого можна за певних обставин повернутися знову. І не лише на рівні спогаду, а й на рівні глибокого внутрішнього переживання, яке своєю реальністю засвідчує можливість таких, нехай і ефемерних, подорожей у часі. Тут ми бачимо спорідненість Зебальдової теорії сприйняття часу з ідеями Пруста, а також Клода Сімона, цитати з творів якого неодноразово зринають у романі.

### **Магія старих фотографій**

Можливість повернення в минуле засвідчують у романі старі речі, а особливо старі фотографії. Зебальд пише про те, «як сповільнюється течія часу в гравітаційному полі забутих речей».

На думку Зебальда, самі фотографії ведуть кочовий спосіб життя й чекають, коли їх хтось «порятує». За цієї нагоди Зебальд любляв цитувати слова Ролана Барта про те, що фотографії нагадують мертві душі, які ніби благають: «Скажи нам що-небудь». В одному зі своїх інтерв'ю Зебальд розповідав, що у довгі пообідні години він іноді діставав картонну коробку з-під взуття, в якій зберігалися куплені, подаровані чи знайдені старі світлини, й міг довго переглядати їх, точнісінько так, як це робить у романі Жак Аустерліц. Коли він роздивлявся ці фотографії, йому весь час здавалося, що вони прагнуть розповісти якусь загублену в часі історію. На думку Зебальда, стара світлина — це те реальне ядро, «нуклеус», довкола якого міститься

велика порожнеча. Адже нам невідомий контекст, в якому перебувала відображена на фото особа, перед нами — невідомий ландшафт. Проте сама фотографія виступає певним вузлом пам'яті, в якому фокусується минуле.

Саме з цієї магії старих речей і, особливо, старих фотографій і починається Зебальд як письменник. Адже роздивляючись старі світлини, доводиться робити різні припущення, домислювати те, чого ми не знаємо. На письмі відкриваються нові можливості проникнути в них за допомогою вигаданої оповіді, вбудувати ці фото в оповідну тканину. Таким чином фото стає не лише ілюстративним, а й дискурсивним фрагментом роману, утворюючи ефект своєрідного перегуку тексту й зображення.

Розмірковуючи про фотографії, Зебальд наводить приклад зі стереоскопом, приладом зі свого дитинства, який створював ілюзію об'ємності зображення за допомогою двох знімків того самого образу, зроблених на невеликій відстані один від одного. Тоді йому здавалося, що його тіло залишається в буденному світі, зате очі бачать якийсь новий, невідомий і захопливий світ мрій. Хоча, на думку Зебальда, звичайна чорно-біла фотографія також може викликати подібний ефект часопросторового виру, який «засмоктує» глядача в іншу реальність.

### **Бриколаж як метод**

Фотографії в коробці з-під взуття неминуче передбачають випадковий вибір. Цю випадковість в романі підкреслює також асоціація з гральними картами та розкладанням пасьянсу. Так у квартирі на Олдерні-стрит Аустерліц «...просиджує тут цілими годинами, розглядаючи ці фотографії, а іноді й інші, які він дістає зі своїх запасів і викладає зображенням донизу, подібно до партії в пасьянс, і (...) кожного разу він знову дивується з того, що бачить, відкриваючи один за одним всі ці знімки, перекладає їх туди й сюди, дотримуючись порядку родової подібності, а то й виводить їх із гри, аж поки не залишається жодної світлини».

За свідченням Зебальда, саме у такий спосіб він брався за написання своїх творів. Хоча першим важливим етапом в його роботі був пошук матеріалу. Для Зебальда випадковість і спонтанність цікаві лише тоді, коли вони підготовлені, коли вони мають певне підґрунтя. Саме таким підґрунтям ставав документальний матеріал майбутніх

творів, який Зебальд шукав, як він сам каже, не систематичним, а доволі примітивним способом, керуючись насамперед інтуїцією. Ці пошуки, за його словами, нагадували пошуки мисливського собаки, який взяв слід і звивисто просувається до своєї мети. Потім зібраний таким чином розрізнений матеріал треба було допасовувати, витворюючи з нього певну цілісність. Описуючи свій творчий процес, Зебальд послуговується французьким словом «бриколаж», тобто йдеться про допасовування, майстрування з підручних матеріалів. За Зебальдом, бриколаж є типовим видом діяльності, ба навіть видом розваги в замкненому просторі. Бриколаж характерний для жителів Альп. Бриколаж як майстрування з підручних матеріалів — характерне хобі в'язнів у тюрмі. Це цілком дотехнічне й архаїчне заняття. Зебальд згадує про своє майстрування в садовому сарайчику, коли з різних випадкових речей він komponував собі саморобні забавки. Про бриколаж як один із методів художнього письма говорить Клод Сімон, який розробляв великі кольорові схеми монтажу численних епізодів своїх романів. Дуже близька до цього і колажна техніка роману Альфреда Дебліна «Берлін Александерплац». Цікаво, що саме творчості Дебліна була присвячена докторська дисертація Зебальда.

### **Відтворити минуле**

На відміну від Дебліна, який своєю колажною технікою хотів відтворити атмосферу Берліна 1920-х років, відтворити буття міста «тут і зараз», Зебальда цікавить насамперед минуле.

Саме в минулому, як він каже, у нас залишаються деякі домовленості про зустрічі, там, у минулому, ми маємо навідати людей та місця, які лежать поза хронологією, перебуваючи у тісному зв'язку з нами. Власне і меланхолійний настрій Зебальдових творів, за його словами, пов'язаний із тим, що мертві цікавлять його більше, ніж живі.

Він вважав, що письменнику варто дистанціюватися від власного теперішнього: що більше він занурюється в минуле, то краще вдається йому відтворити його. Одним з головних імпульсів до письма є прагнення, притаманне кожній людині, прагнення ще раз повернути до життя те, що було викинуто, вилучено, те, що відмерло. Як казав Зебальд, письмо для нього — це «можливість створити маленькі лагуни, відокремлені від часу».

Фактично для Зебальда література є способом збереження минулого. Але навіть у буденному житті Зебальд почувався людиною минулого і емоційно жив радше минулим, ніж сьогоденням. Минуле було для нього самоцінністю, і Зебальдова меланхолія походила також від усвідомлення того, що в сьогоденньому світі минуле та історична свідомість вартують дедалі менше. Адже для сьогоденнього ринкового світу минуле може бути цікавим хіба у вигляді антикваріату. Зебальд бачить руйнацію старого, занепад давніх замків, перебудову вулиць, знесення старих кварталів, перепланування міст. Для нього це було симптомом байдужого ставлення до історичної пам'яті, що характерне для сьогоденнього дня, попри всі офіційні спроби меморіалізувати минуле.

### **Хворі міста**

Браком емпатії та байдужістю до минулого позначені для Зебальда сучасні міста, зокрема те, як вони зростають і змінюються. В одній із розмов Аустерліц згадує, що в Лондоні під час реконструкції автомобільної стоянки викопали близько чотирьохсот кістяків, а знайомий археолог розповідав йому, що в кожному кубометрі ґрунту там знаходили останки не менше восьми людей. Врешті, кожне велике місто росте на купі кісток його колишніх жителів. Аустерліц розмірковує також і про їхню долю, зокрема про пацієнтів божевільні Бедлам, про їхні біль і страждання, які протягом століть накопичувалися на місці теперішнього вокзалу на Ліверпуль-стріт. Йому здається, що цей біль не міг зникнути безслідно, що він залишився десь поряд, варто лише прислухатися до легкого холодного вітерцю, який несподівано зривається коридором підземного переходу і від якого раптом стає трохи м'якше. Проте всі ці невидимі порухи більшість людей не помічає.

Так само майже ніхто не знає й не цікавиться тим, що на місці сучасної Національної бібліотеки Франції раніше були склади конфіскованого майна сорока тисяч паризьких євреїв, знищених у нацистських концтаборах. Та й сама нова бібліотека, здається, побудована не для читачів, а насамперед як монумент на честь «президента-фараона», адже відвідувачі почуваються в ній спантеличеними і приниженими вже через самі архітектурні особливості будівлі. Непривітність та відчуженість нової бібліотеки

для Аустерліца є ще однією ознакою втрати інтересу до минулого, втрати історичної пам'яті. В розмові з Аустерліцом бібліотекар Лемуан висловлює думку, що послаблення здатності сучасних людей щось запам'ятовувати пропорційне розвитку інформаційних технологій. Ця думка, безперечно, пов'язана з настороженим ставленням до комп'ютеризації самого Зебальда, який, наприклад, вперто не погоджувався на встановлення персонального комп'ютера в його університетському кабінеті. Послаблення пам'яті та втрата здатності до запам'ятовування великих масивів інформації здається Зебальду характерною ознакою сьогоденної доби.

Устами бібліотекаря Лемуана Зебальд висловлює міркування про те, що всі технологічні інновації лише позірно видаються великим поступом, йому здається, що за ними проглядає майбутній колапс.

Враження від панорами Парижа, що розкривається з вісімнадцятого поверху бібліотеки, також змальовані в песимістичних тонах: «...плоть міста вражена невідомою підземною хворобою, яка розростається все далі й далі». Париж постає в очах Аустерліца своєрідною пухлиною, блідим вапняковим утворенням, якоюсь зароговілою тканиною, яка вкриває земну поверхню. Цікаво, що подібним чином Зебальд характеризує і Лондон, наводячи в романі цитату зі свого улюбленого поета Стівена Вотса: «Лондон, що, як лишайник, розповзається м'якою глиною нерівним колом без мети».

Тож видається цілком логічним, що в новій бібліотеці Аустерліц не знаходить жодної інформації про перебування свого батька в Парижі. Врешті відмовившись від бібліотечних пошуків, він знову звертається до того минулого, яке здається йому справді надійним прихистком, до свого улюбленого ХІХ століття, і береться за читання ще не відомих йому романів Бальзака, пам'ятаючи про п'ятдесят п'ять кармазинових томів, що стояли в книжковій шафі його батьків.

### **Рідна мова**

Звернення Зебальда до минулого пов'язане з бажанням повернути втрачене. У випадку Аустерліца втрата минулого означає для нього втрату дитинства, втрату батьків, а також втрату рідної мови. В романі рідна мова дитини, відправленої на чужину, нагадує якусь бідолашну тваринку, замкнену в підвалі, про яку всі забули і яка повільно вмирає від виснаження: «А ще мені здається, ніби я навіть пам'ятаю щось про

те, як вмирала моя рідна мова, про те, як із кожним місяцем її шемрання ставало дедалі тихішим, і я думаю, що вона принаймні якийсь час ще була в мені, ніби якесь шкрябання чи стукіт когось, посадженого під замок, який завжди, коли на нього звертають увагу, зачаюється і мовчить».

Так само характерний тут і епізод ейфоричного пригадування слів чеської мови, які промовляє до нього Вера: «Мені хотілося заплющити очі й довго-предовго слухати ті багатоскладові слова, що поквапно злітали з її вуст». Або те особливе зачудування словом «вивірка» чи підписом на звороті єдиної дитячої фотографії головного героя: «*Jacquot Austerlitz, paže růžové královny*; Жако Аустерліц, паж королеви троянд».

Звісно, в усіх цих епізодах звучить досвід самого автора, який понад 30 років прожив за кордоном і скрізь вважав себе гостем. Гостем він був у знайомій, звичній, але нерідній Англії, так само гостем приймали його в Німеччині.

Та й мова Зебальда багато кому здавалася дивною, нетиповою, надто книжною, «німецькою мовою старих майстрів». Хоча самого Зебальда аж ніяк не тішив такий комплімент. Свою особливу німецьку мову він пояснював тим, що виріс не в центральній Німеччині, а на периферії, в горах, де розмовляли алеманським діалектом, близьким до швейцарського, тобто малозрозумілим для тих, хто послуговувався виключно літературною німецькою. Сам літературний варіант Зебальд спершу сприймав як іноземний і вивчив його лише в школі. Та навіть вступаючи до університету, Зебальд почувався селяком, йому здавалося, що він повноцінно не володіє літературною мовою. А щойно він почав по-справжньому її опановувати, як опинився в англomовному середовищі. Можливо, якраз перебування на чужині та контакт із німецькою переважно через книжки пояснює певне зачудування й смакування рідною мовою, що виявляється в особливому доборі лексики та синтаксичних конструкцій.

Зрештою, вишуканість мови ніколи не була для Зебальда самоціллю. Радше навпаки, йому було важливо зберігати певну вербальну нейтральність, навіть відстороненість. Строгими розгорнутими гіпотактичними фразами в манері «перископічного письма» Томаса Бернгарда він, використовуючи ефект контрасту, намагався передати гостру емоцію — насамперед емоцію болю та

ностальгії. Зебальд вважав, що однією з основних проблем літературного тексту є саме проблема передачі словами жаху; особливо гостро ця проблема поставала перед письменниками ХХ століття, сповненого невимовних страждань і катастроф.

Один із формальних прийомів Зебальда — нескінченне нанизання гіпотактичних конструкцій, найвідомішим прикладом якого в романі «Аустерліц» є речення на дев'ять сторінок, що містить опис концентраційного табору «Терезієнштадт». Такий опис людських страждань, коли щоразу додається нова деталь, нова обставина, новий вид знущання, створює ефект дедалі більшого напруження, і врешті — емоційного надриву.

### **Віднайдене дитинство**

Гострою емоцією позначена також уже згадана ключова сцена роману на вокзалі Ліверпуль-стріт. Примарна зала чекання в заломленому світлі породжує прустівську ситуацію віднайдення забутих спогадів через синестезію чуттєвих вражень. Та коли у Пруста в епізоді з мадленкою мимовільна пам'ять оживає під впливом смакових вражень та запахів, у Зебальдовому тексті осяяння Аустерліца відбувається насамперед завдяки зоровим відчуттям. Про значення візуального свідчать уже перші фотографії роману: очі тварин та очі людини.

Та значно суттєвіша відмінність від Пруста полягає в тому, що у Зебальда йдеться не просто про дитинство, яке вже проминуло, а про дитинство втрачене подвійно: забуте празьке дитинство чотирирічного хлопчика, а також те фантомне щасливе дитинство, яке насправді він так і не пережив, бо його відірвали від батьків і відіслали до Англії.

Тож якщо, згадуючи Пруста і власне дитинство в Японії, бельгійська письменниця Амелі Нотомб говорить про «щасливу ностальгію», то ностальгія за дитинством Жака Аустерліца виглядає значно трагічнішою і боліснішою. Адже тут присутній елемент невідворотності та смутку за тим дитинством, яке могло тривати, якби не було брутально обірване.

Хай там як, але роман «Аустерліц» не виліковує від ностальгії, так само він не дає однозначних відповідей на породжені ним колізії.

Перегорнуто останню сторінку, і перед нами не відчиняються жодні таємні двері. Радше навпаки — враження, яким сповнила нас

прочитана книжка, невдовзі починає повільно розвіюватися, за кілька днів із пам'яті вислизнуть такі, здавалось би, важливі деталі, з часом ми пам'ятатимемо лише загальну сюжетну лінію і той невловний меланхолійний настрій, створений Зебальдом, який так важко виразити словами, хоч саме словами його було викладено для нас автором.

Та й не слід шукати в таких книжках конкретних відповідей, напевне, все ж таки, найціннішим є те особливе відчуття зачарування текстом та його ритмом, позначеним емоційними сплесками, відчуття, яке можна зберегти, долучивши враження від прочитаного до спогадів про власне життя.

Так ми повертаємося до Зебальдової теми емпатії, а також до теми швидкоплинності, до спогадів, яких насправді в людини не так вже й багато, до того, що втрачене дитинство десь-таки, напевне, існує, адже воно видається таким реальним, коли на нас зі старої фотографії дивиться маленький хлопчик, паж королеви троянд.

Роман Осадчук

Лейпциг, Бібліотека Альбертіна, 2019



# Інформація видавця

*Літературно-художнє видання*

В. Г. ЗЕБАЛЬД  
АУСТЕРЛІЦ  
РОМАН

Переклад з німецької *Романа Осадчука*

Головний редактор *Павло Швед*  
Літературний редактор *Олександра Сауляк*  
Коректори *Алла Костовська, Юлія Білоус*  
Дизайн обкладинки *Михайло Федишак*  
Верстальник *Михайло Федишак*

Підписано до друку 10.12.2019. Формат 84x108/32.  
Умовн. друк. арк. 10,5. Наклад 2000 прим.  
Зам. № 9-12-1002

## **Видавництво «Комубук»**

вул. Богдана Хмельницького, 16–22, м. Київ, 01030  
тел. (067) 352 58 77  
e-mail: [kb@komubook.com.ua](mailto:kb@komubook.com.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 4860 від 10.03.2015 Р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом  
у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика „Глобус“»  
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 3985 ВІД 22.02.2011 Р.

# Примітки до електронної версії

Перелік помилок набору, виявлених та виправлених верстальником

с. 123: <...> як їй тепер жити [зовім] => зовсім самій у такому великому будинку <...>

с. 171-172: <...> мені [будо] => було достатньо дослухатися до тієї миті <...>

с. 255: <...> в часи націонал-[соціаліму] => соціалізму було спотворено <...>


с. 258: <...> регулювали з [абсурним] => абсурдним адміністративно-технічним ентузіазмом <...>

с. 259: <...> перебуваючи в дедалі сильнішому [сум'ятті] => сум'ятті <...>

с. 269: <...> він був улюбленим [місце] => місцем замських прогулянок <...>

с. 286: Пізніше я міг пригадати лише [одого] => одного цигана <...>

Роман В. Г. Зебальда (1944–2001) «Аустерліц», який багато критиків називають найвизначнішим німецькомовним романом XXI століття, вийшов друком у 2001 році, незадовго до трагічної смерті автора внаслідок автомобільної аварії. Цей роман або ж «прозову книжку невизначеного жанру», як називав його сам Зебальд, вирізняє не лише незвичний, лабіринтоподібний сюжет, який автор вибудовує з ретельністю павука, що плете свою павутину, а й особлива поетичність мови, яка перетворює цей твір на дожделизові вірші про пошуки втраченого дитинства. Незазначений оповідач знову й знов зустрічає закоханого в європейські ландшафти та архітектуру загадкового самотника Жака Аустерліца, який розповідає йому про свої багатолітні намагання розкрити таємницю власного походження. Ці пошуки ведуть його ледь не через усе Європу й спонукають відвідати різноманітні «місця пам'яті» найважливішої німецької та європейської історії — з Антверпена до Лондона, з Парижа до Марієнбада, а з Праги до концентраційного табору «Терезієнштадт». І це лише зовнішній, сюжетний контур роману, насиченого історичними екскурсами, поетичними спостереженнями та меланхолійними розмірковуваннями про (не)обжитість простору й проміняння часу, з якими людина змушена давати собі раду.

 М  
К В  
К  
ПЕРША  
УКРАЇНЬСЬКА  
ПЛАТФОРМА  
КРАУДПЛАБЛІШИНГУ

[www.komubook.com.ua](http://www.komubook.com.ua)



# Примітки

## 1

Досл.: «зала загублених кроків» (*фр.*) — довгий коридор в адміністративних будівлях на кшталт судів, музеїв, палаців, також довгі проходи на вокзалах тощо. (*Тут і далі — прим. перекладача, якщо не зазначено інше.*)

## 2

Одногорбий верблюд.

## 3

*Фернет* — італійська гірка настоянка.

## 4

Переглядаючи ці нотатки, я лише тепер пригадую, що в лютому 1971 року, під час мого нетривалого перебування у Швейцарії, я побував зокрема й у Люцерні, і там, після відвідин музею глетчерів, повертаючись до вокзалу, надовго зупинився на мосту над озером і, дивлячись на купол будівлі вокзалу й білосніжні схили гірського масиву Пілата, пригадав зауваження, яке зробив Аустерліц чотири з половиною роки тому на антверпенському вокзалі. А за кілька годин, у ніч на 5 лютого, коли я вже давно лежав у готельній кімнаті в Цюриху, поринувши в глибокий сон, на Люцернському вокзалі спалахнула пожежа, яка, поширюючись із великою швидкістю, повністю знищила

купол споруди. Від картин, які я бачив наступного дня в газетах та по телевізору і які протягом кількох тижнів не міг викинути з голови, відгонило чимось бентежним і лячним, тож у мене склалося враження, що я винний або принаймні один із винних у люцернській пожежі. І потім, навіть через багато років, я часто бачив у снах, як із купола виривалося полум'я, освітлюючи панораму засніжених Альп. — *Прим. авт.*

## 5

У єдності — сила (*нід.*).

## 6

Скільки робітників загинуло під час виробництва таких дзеркал від злоякісних пухлин і тяжких недуг через вдихання випарів ртуті та ціаніду? (*фр.*).

## 7

План будівлі (*фр.*).

## 8

*Ескарп* (*фр.*) — крутий внутрішній уступ рову.

## 9

*Куртина* (*фр.*) — частина фортечного валу між двома бастіонами.

## 10

*Фосебрея (фр.)* — додатковий менший вал між ровом і основним фортечним валом.

## 11

*Редут (фр.)* — укріплення замкненого типу, призначене для кругової оборони.

## 12

*Гласис (фр.)* — пологий насип перед ровом.

## 13

Тут ідеться про італійського архітектора Франческо Пачотто (1521–1591).

## 14

*Люнет (фр.)* — відкрита з тилу фортифікаційна споруда з чотирьох фасів.

## 15

Фортечна стіна (*фр.*).

## 16

*Гальтенберг* (нім. *Galgenberg* — досл.: «пагорб із шибеницею») — поширена в німецькомовних містах назва одного з міських пагорбів, де в Середньовіччі та в Нові часи була встановлена шибениця й проводилися публічні страти.

## 17

*Стація* — зупинка на Хресній дорозі.

## 18

*Щітка-шкрябачка* (нім.).

## 19

Підвішування за руки, зав'язані за спиною, аж до втрати свідомості (Клод Сімон, «Зоосад», с. 376; тут і далі цит. за виданням: Клод Сімон. *Вибрані твори: Дорога Фландрії. Зоосад*. Пер. з фр. Роман Осадчук. Київ: Юніверс, 2002).

## 20

Українською роман видано під назвою «Зоосад».

## 21

В українському перекладі «Зоосаду» с. 376.

## 22

...ниткоподібна, жирна, раптом вужча чи ширша, потім знову маленька, крива («Зоосад», с. 382).

## 23

«Кафе надій» (*фр*).

## 24

*Тернезен* (нід. *Terneuzen*) — містечко в нідерландській провінції Зеландія.

## 25

*Ватти* — низовинна прибережна смуга морського дна, що затоплюється під час припливів і осушується під час відпливів. Ватти типові для узбережжя Північного моря. *Пріль* — меандроподібний водотік у ваттах.

## 26

Ось так я прагнув снігу, щоб він сипав на Лондона узвишшя невисокі (*англ.*, тут і нижче — дві цитати з вірша англійського поета Стівена Вотса «Фрагмент»).

## 27

Лондон, що як лишайник розповзається м'якою глиною нерівним



колом без мети (*англ.*).

## 28

*Cimi* (*англ. City*) — діловий і фінансовий квартал Лондона.

## 29

*Саго* — крупа з крохмалю, яку добувають із сагової пальми.  
Саговий суп — суп на основі розведеної в окропі крупи саго.

## 30

Як ведеться хлопчині? (*англ.*)

## 31

У табернаклі, Лландрилло — Псалми 147:4 — «Вираховує він число зорям і кожній з них дає ймення» (тут і далі цитати з Біблії наведено за перекладом Івана Огієнка).

## 32

Каплиця Ухаф, Гільбоа — Книга пророка Софонії 3:6 — «Народи я вигубив, спустошені їхні заборолла, я вулиці їхні зруйнував, — і нема перехожого».

## 33

Каплиця Бетесда, Корвен — Книга пророка Ісаї 48:18 — «О, коли б ти прислухувався до Моїх заповідей, то був би твій спокій, як річка, а твоя справедливість, немов морські хвилі!»

## 34

Каплиця Бала — Псалми 102:7 — «Уподобився я пеликанові пустині, я став, як той пугач руїн!»

## 35

Книга Вихід 2:3–4.

## 36

В очереті на березі річки (*вал.*).

## 37

Книга Вихід 13:20–22.

## 38

*Гомілетика* — частина риторики, у якій викладено правила побудови церковної проповіді.

## 39

Гран — одиниця маси, яку використовували в аптекарській

практиці до введення метричної системи, 1 гран дорівнює 62,2 мг; також використовують у військовій справі для вимірювання маси куль і зарядів.

## 40

*Арсанський жах* — можливо, від арсан, арсен (миш'як). Вигадана цитата, яка відсилає до гомеопатії (віра в уподібнення хворого до медикаменту, який він вживає; тут — *Arsenicum album*). Якщо розглядати цей термін як приклад гендіадісу, тобто вираження одного поняття двома термінами (пор. нім. *Ars-anisch* = *Ars* (давньоверхньонім., середньоверхньонім. *arsch*, тобто «анус») і лат. *Anus*), можливий також сексуальний підтекст.

## 41

Від чого це так потемнів наш світ? (англ.)

## 42

Я не знаю, мила, я не знаю (англ.).

## 43

Він залишив мене жити в темряві, подібно до тих, хто вже давно помер (англ.).

## 44

Отче, тут до вас прийшов син (англ.).

## 45

Знаєте, він не зовсім при собі *(англ.)*.

## 46

Що стосується інших хлопчиків, то для них ти наразі залишишся Давитом Еліасом. Немає потреби комусь про це говорити. Ти тільки повинен написати «Жак Аустерліц» на всіх своїх екзаменаційних паперах, бо інакше твою роботу можуть не зарахувати *(англ.)*.

## 47

Перепрошую, пане, але що це означає? *(англ.)*

## 48

Гадаю, ти з'ясуєш, що це невеличке містечко в Моравії, місце знаменитої битви *(англ.)*.

## 49

Нині м. Брно.

## 50

Нині м. Оломоуц.

## 51

Від *Psittacus erithacus* (лат.) — папуга сірій, інша назва цього папуги — жако.

## 52

«Краєвид з Гринвіцького парку» (англ.).

## 53

«Похорон у Лозанні» (англ.).

## 54

Субота, 19 березня, Олдерні-стріт (англ.).

## 55

Зала чекання для паній (англ.).

## 56

Нині м. Гданськ.

## 57

Ви в порядку? (англ.)

## 58

Гук ван Голланд, безперечно (*англ.*).

## 59

Спосіб жити дешево й без зайвих сліз? (*англ.*).

## 60

О, це безкоштовна оренда! (*англ.*)

## 61

*Вулиця Шпоркова* (*чеськ. ulice Šporkova*) — вулиця на Малій Страні в Празі, названа на честь Яна Карла Шпоркова, який у XVIII столітті мав тут свій палац.

## 62

Набірна каса — дерев'яний ящик із літерами й знаками для ручного набору тексту в типографському друці.

## 63

Жако, це справді ти? (*фр.*)

## 64

Майсен — містечко в Саксонії, відоме своєю порцеляною мануфактурою.

## 65

«Людська комедія» (*фр.*) — прозовий доробок Оноре де Бальзака.

## 66

Нині м. Мікулов.

## 67

Нині Ліберець.

## 68

Один із найвідоміших музичних циклів Йоганна Себастьяна Баха.

## 69

Остмарк (*нім. Ostmark*) — нацистський термін на позначення територій Центральної Європи, заселених німцями.

## 70

Невеликий наплічник, у якому було трохи харчів (*фр.*).

## 71

*Райхенау* — нині містечко Рихнов-над-Кнежнов (Чехія).

## 72

Скімлення від безнадії (*фр.*).

## 73

Жако Аустерліц, паж королеви троянд (*чеськ.*).

## 74

*Егер* — німецька назва річки в Німеччині та Чехії, чеська назва — *Огрже*.

## 75

Терезієнштадтська вода (*нім.*).

## 76

Нині м. Плзень.

## 77

Нині Духцов.



## 78

Патерностер — пасажирський ліфт безперервної дії з відкритими двомісними кабінками.

## 79

Нині Ушовіце.

## 80

Які носять... довгі сірі халати на кшталт тих, що носять працівники залізних крамниць (*фр.*).

## 81

Спокійно й тихо покинула нас (*нід.*).

## 82

Ритуальна кімната, жалобна кімната (*нід.*).

## 83

Після церемонії кремації квіти буде покладено до Індійського монументу в Гаазі (*нід.*).

## 84

Кав'ярня (*чеськ.*).

## 85

*Бад-Годесберг* — один із міських районів Бонна.

## 86

Нині містечко Лазне-Кінжварт.

## 87

Клемент фон Меттерніх (1773–1859) — німецький і австрійський політичний діяч, один із чільних дипломатів XIX ст.

## 88

Гуляли безлюдними алеями парку (*фр.*).

## 89

Маріанські Лазні (*чеськ.*), нім. назва цього містечка — Маріенбад.

## 90

Головний вокзал? Вокзал Вільсона? (*чеськ.*)

## 91

Типові терміни німецької бюрократії часів націонал-соціалізму. В англійському виданні роману перекладач, за згодою автора, зумисне залишив ці терміни німецькою мовою й без перекладу, щоб посилити відчуття відчуженості та нерозуміння ситуації мешканцями гето. *Barackenbestandteillager* — склад елементів конструкції бараків; *Zusatzkostenberechnungsschein* — посвідка про обрахування додаткових коштів; *Bagatellreparaturwerkstätte* — майстерня дрібного ремонту; *Menagetransportkolonnen* — транспортні засоби для перевезення; *Küchenbeschwerdeorgane* — комісії з прийому скарг щодо кухні; *Reinlichkeitsreihenuntersuchung* — регулярний контроль за гігієною; *Entwesungsübersiedlung* — переселення з метою витравлення шкідників.

## 92

*B. V.* (від нім. *Berufsverbrecher*) — «професійні злочинці», тобто рецидивісти. Значення цього юридичного терміна Ваймарської республіки в часи націонал-соціалізму було спотворено, і ним стали позначати осіб з неблагонадійних соціальних груп, які зазвичай не мали постійного місця роботи й, за логікою нацистів, підлягали «превентивному» ув'язненню.

## 93

Договори купівлі власного житла (нім.).

## 94

«Паризьке життя» (фр.).

## 95

Вулиця п'яти діамантів (*фр.*). Назва вулиці походить від цехової емблеми.

## 96

Велика облава (*фр.*).

## 97

Досл.: «Божий готель» — у Франції типова назва шпиталю, заснованого ченцями.

## 98

Тут прізвище Гірш було дослівно перекладено французькою. Пор.: Сер (від *фр. Serf* — олень), Гірш (від *нім. Hirsch* — олень).

## 99

Адар (*івр. אָדָר*) — шостий місяць у єврейському цивільному календарі та дванадцятий у релігійному.

## 100

Померли під час депортації (*фр.*).

## 101

Вся пам'ять світу (*фр.*).

## 102

Але де ж він? Чому він ховається? Чому не рухається? Він помер?  
(фр.)

## 103

Крізь пролом нерозуміння (фр.).

## 104

Бурнус — бедуїнський плащ із капюшоном.

## 105

*Тератологія* — розділ медицини, який досліджує патології та патологічні утворення.

## 106

Площа Вогезів, 7. (фр.)

## 107

«Для всіх хвороб, внутрішніх і зовнішніх, невиліковних і таких, які вилікувати доволі складно» (фр.).

## 108

Вежа законів, вежа часів, вежа чисел і вежа літер (*фр.*).

## 109

Над садом (*фр.*).

## 110

*Форе-де-Бор* — лісовий масив у Нормандії.

## 111

Я полковник Шабер, той, що загинув під Айлау (*фр.*).

## 112

Я почув чи принаймні мені здавалося, ніби я чую скімлення, що долинали зі світу мерців, серед яких я був похований. І хоча пам'ять про ці миті в мене доволі туманна, а мої спогади досить плутані, незважаючи на почуття страждання, ще глибші, ніж ті, які я мав спізнати пізніше і які вкрили туманом всі мої думки, були ночі, коли мені здавалося, що я досі чую ці приглушені зойки (*фр.*).

## 113

«Париж, його органи, функції та життя в другій половині XIX століття» (*фр.*).

## 114

Галереї Аустерліца (*фр.*)

## 115

Баал-шем (*івр.* בעל שם; досл.: «майстер імені») — кабаліст-чудотворець, який у своїх магічних практиках використовує імена Бога.

## 116

Нас тут дев'ятсот французів (*фр.*)

## 117

Королівство Гешеля (*англ.*)